

สถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าปี พ.ศ. 2438 – 2476

โดย
นายชินดนัย ไม้เกตุ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 (กลุ่มวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม)

ระดับปริญญามหาบัณฑิต

ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2562

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

สถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าปี พ.ศ. 2438 –

2476

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผนก ก แบบ ก 2 (กลุ่มวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม)

ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต

ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2562

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

THE ARCHITECTURE IN AYUTTHAYA DURING MONTHON THESAPHIBAN
REFORMS (1895 - 1933 AD.)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Master of Arts (History of Architecture)
Department of Architecture and Related Arts
Graduate School, Silpakorn University
Academic Year 2019
Copyright of Graduate School, Silpakorn University

หัวข้อ สถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาช่วงสมัยมณฑลกรุง
เก่าปี พ.ศ. 2438 – 2476

โดย ชินดนัย ไม้เกตุ

สาขาวิชา ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผนก ก แบบ ก 2 (กลุ่มวิชา
ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม) ระดับปริญญาโท

อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. พินัย สิริเกียรติกุล

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.จุไรรัตน์ นันทานิช)

พิจารณาเห็นชอบโดย

..... ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.พินัย สิริเกียรติกุล)

..... ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.โดม ไกรปกรณ์)

58052204 : ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 (กลุ่มวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม)
ระดับปริญญาโท

คำสำคัญ : อาณานิคมภายใน, การปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล

นาย ชินดนัย ไม้เกตุ: สถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่า
ปี พ.ศ. 2438 – 2476 อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. พินัย สิริเกียรติกุล

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ประยุกต์ใช้แนวคิดการสร้างอาณานิคมภายใน แม้แนวคิดดังกล่าวนี้
จะสามารถนำไปใช้กับการศึกษาการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลของไทยในหลายพื้นที่ได้เป็นอย่างดี
โดยเฉพาะในพื้นที่มณฑลชายขอบของรัฐบาลสยาม แต่ยังไม่เคยมีงานศึกษาใดที่ใช้แนวคิดนี้ในการ
พิจารณาการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับมณฑลกรุงเก่ามาก่อน วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาการพัฒนา
มณฑลกรุงเก่าระหว่าง พ.ศ. 2438 อันเป็นปีแรกที่มีการจัดตั้งมณฑลกรุงเก่าขึ้นอย่างเป็นทางการ จนถึงพ.ศ.
2476 เมื่อมณฑลกรุงเก่าถูกยุบเลิก ในช่วงเวลาแห่งการปกครองด้วยระบบเทศาภิบาลมณฑลนี้
รัฐบาลสยามได้เข้ามาสร้างความเปลี่ยนแปลงหลายประการ เช่น การเข้ามาปรับปรุงอาคาร
พระราชวังจันทร์เกษมเพื่อใช้เป็นทำกรมณฑลเทศาภิบาล การจัดเก็บภาษีนา และการออก
โฉนดที่ดินที่มณฑลกรุงเก่าเป็นครั้งแรก รวมทั้งได้ขยายการพัฒนาครอบคลุมในหลายมิติ ที่สำคัญคือ
การกำหนดพื้นที่เขตอนุรักษ์โบราณสถาน และการกำหนดเขตเขตสุขาภิบาล เหล่านี้ล้วนเป็นเหตุ
การณ์ทางประวัติศาสตร์ที่อยู่ในขอบเขตของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ โดยการศึกษาเสนอว่าแม้
กระบวนการขับเคลื่อนจากส่วนกลางดังกล่าวจะสามารถพิจารณาได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของการ
พัฒนาเพื่อชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของชาวเมือง แต่ก็สามารถตีความได้เช่นกันว่าเป็น
ส่วนหนึ่งของการสร้างอาณานิคมภายในของรัฐบาลสยาม เพราะการปฏิรูปมณฑล
กรุงเก่าโดยแท้จริงนั้น เป็นส่วนหนึ่งของการรวมศูนย์อำนาจเข้ามาไว้ที่พระ
มหาราชธานี โดยมณฑลกรุงเก่าถูกกำหนดทิศทางการพัฒนาให้เป็นดังอยุธยา
ตามจินตนาการของชนชั้นปกครองสยาม การศึกษานี้ได้ยังแสดงให้เห็นว่า
กรอบของการพัฒนาในทิศทางนี้ยังคงส่งผลต่อการพัฒนาเมืองผ่านแผนพัฒนา
ฉบับต่าง ๆ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

58052204 : Major (History of Architecture)

Keyword : Internal Colonies, Monthon Thesapiban Reforms

MR. CHINDANAI MAIKET : THE ARCHITECTURE IN AYUTTHAYA DURING MONTHON THESAPHIBAN REFORMS (1895 - 1933 AD.) THESIS ADVISOR : ASSISTANT PROFESSOR PINAI SIRIKIATIKUL, Ph.D.

This thesis adopts the concept of internal colonisation. While the concept has been used productively elsewhere, especially in Siam's peripheral monthons, it has never been used for Monthon Ayutthaya. This study was of Monthon Ayutthaya between 1895 when Thesaphiban reforms started, and 1933 when they were declined. The main features of this period were the restoration of Chankasem Palace as it was converted into an administration office, the collection of rice tax and the introduction of title deeds for the first time. In this period, Monthon Thesaphiban reforms extended into many aspects of Ayutthaya's development, especially the protection of historic sites and the introduction of sanitary districts. The argument put forward in this thesis is that although the reforms helped to create better living conditions for the population, their performance can be interpreted through internal-colonial discourse. After all, Monthon Ayutthaya's development was part of Chulalongkorn's centralisation processes, to help facilitate a comfortable continuation of the past with the present, creating an imagined nation associated with its ancestry. The thesis also suggests that this framework still has, until today, affected the city's development through the implementation of various Development Plans.

กิตติกรรมประกาศ

ขอบคุณครับ

ชินดนัย ไม้เกตุ

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฌ
สารบัญภาพ.....	ญ
บทนำ.....	1
1.ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
2.วัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	2
3.คำถามในการวิจัย.....	2
4.ขอบเขตการศึกษา.....	2
5.ขั้นตอนและวิธีการศึกษา.....	3
6.ประโยชน์ของการศึกษา.....	4
บทที่ 1 สถานะภาพทางวิชาการของประวัติศาสตร์เมืองกรุงเก่า.....	5
1.แนวทางการเขียนประวัติศาสตร์ไทย การเมืองการปกครองในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5.....	7
2.สถานภาพทางวิชาการที่มีการศึกษาเฉพาะเรื่องมณฑลกรุงเก่า.....	18
3.สถานภาพทางวิชาการของการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในมณฑลกรุงเก่า.....	24
บทที่ 2 เมืองกรุงเก่าบนร่องรอยความต่อเนื่องของยุคสมัย.....	27
1.ความต่อเนื่องของยุคสมัย.....	27
2.เศรษฐกิจที่กำลังขยายตัว.....	41
3.การศึกษาแผนผังที่เมืองกรุงเก่าก่อนสมัยมณฑลเทศาภิบาล.....	44

บทที่ 3 สยามที่เมืองกรุงเก่า	53
1.ความล้มเหลวของการปฏิรูปเทศาภิบาลในยุคแรก	53
2.แรกตั้งมณฑลเทศาภิบาลที่เมืองกรุงเก่า	62
บทที่ 4 พื้นที่อาณานิคมของสยามในมณฑลกรุงเก่า.....	84
1.กรณีศึกษาจากคุ่มหลวงที่เชียงใหม่.....	84
2.พื้นที่อาณานิคมของสยามในมณฑลกรุงเก่า.....	86
บทที่ 5 เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา	116
1.การทำเมืองใหม่ และวงเวียน.....	117
2.แผนแม่บทจินตนาการ	122
3.ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบนพื้นที่แห่งความทรงจำ	128
บทที่ 6 บทสรุป	141
รายการอ้างอิง.....	143
ประวัติผู้เขียน	150

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1 ตารางแสดงชื่อตำแหน่งผู้รักษากรุงเก่า.....	30
ตารางที่ 2 แสดงเงินรายได้แผ่นดินในช่วงปี พ.ศ. 2411 – พ.ศ.2416.....	58
ตารางที่ 3 แสดงเงินรายได้แผ่นดินในช่วงปี พ.ศ. 2416 – พ.ศ.2433.....	59
ตารางที่ 4 สรุปลการเปลี่ยนอาคารในพระราชวังจันทรเกษม เป็นที่ทำการของมณฑลกรุงเก่า.....	68
ตารางที่ 5 แสดงช่วงเวลาในการเปิดอาคารที่ทำการต่าง ๆ บางส่วนในมณฑลกรุงเก่า.....	79

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 หนังสือนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา.....	5
ภาพที่ 2 เขตพื้นที่มรดกโลกบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ประกาศโดย Unesco	6
ภาพที่ 3 วัดใหม่ไชยวิจิตร.....	33
ภาพที่ 4 โครงสร้างอาคารวัดใหม่ไชยวิจิตร.....	34
ภาพที่ 5 ตราตระกูล ณ ป้อมเพชร์.....	35
ภาพที่ 6 บริเวณพระราชวังจันทร์เกษม ถ่ายไปยังบริเวณด้านริมน้ำห้วยรอ.....	39
ภาพที่ 7 แผนที่กรุงศรีอยุธยาในหนังสือ คำให้การชาวกรุงเก่า.....	44
ภาพที่ 8 แผนที่โบราณแสดงที่ตั้ง พระนครศรีอยุธยา เขียนราวๆ รัชกาลที่ 3	45
ภาพที่ 9 พระราชวังจันทร์เกษม	52
ภาพที่ 10 พระราชวังจันทร์เกษม.....	52
ภาพที่ 11 ข้าราชการในเมืองกรุงเก่า ที่ด้านหน้าพระที่นั่งพิมานรัตยา.....	67
ภาพที่ 12 พระที่นั่งพิมานรัตยา.....	68
ภาพที่ 13 ปลับปลาตุ้ม.....	69
ภาพที่ 14 โฉนดที่ดินฉบับแรกของไทย เมืองกรุงเก่า	75
ภาพที่ 15 ภาพแสดงการจัดเก็บค่านาใน ปีพ.ศ. 2445 และ ปีพ.ศ.2446.....	76
ภาพที่ 16 ประกาศย้ายหอทะเบียนที่ดินจากพระราชวังบางปะอินมายังอาคารใหม่.....	77
ภาพที่ 17 หอทะเบียนที่ดินมณฑลกรุงเก่า.....	77
ภาพที่ 18 ลักษณะแผนผังอาคารหอทะเบียนที่ดิน มณฑลกรุงเก่า	78
ภาพที่ 19 อาคารปรัศว์ซ้ายและปรัศว์ขวา หรือหน้าพระที่นั่งพิมานรัตยา	80
ภาพที่ 20 อาคารศาลสถิตย์ยุติธรรมที่กรุงเทพฯ	81
ภาพที่ 21อาคารศาลมณฑลกรุงเก่า	81

ภาพที่ 22 อาคารที่คุ้มซัง ด้านหลังอาคารศาลมณฑลกรุงเก่า	81
ภาพที่ 23 ที่ทำการอำเภอกรุงเก่า	82
ภาพที่ 24 ภาพถ่ายทางอากาศของเมืองลพบุรี.....	90
ภาพที่ 25 ภาพมุมสูงแสดงทางรถไฟที่บริเวณเมืองลพบุรี	91
ภาพที่ 26 ท่าเทียบเรือสถานีรถไฟอยุธยาในปัจจุบัน.....	91
ภาพที่ 27 สถานีรถไฟอยุธยา	91
ภาพที่ 28 อาคารโรงม้าพระที่นั่ง.....	93
ภาพที่ 29 อาคารพลับพลาจตุรมุข	93
ภาพที่ 30 พระพุทธรูปที่ระเบียงวัดเบญจมบพิตร ที่ได้จากจังหวัดพระนครศรีอยุธยา.....	95
ภาพที่ 31 แผนที่เมืองกรุงเก่าฉบับพระยาโบราณราชธานินทร์.....	96
ภาพที่ 32 พระราชบัญญัติโอนกรรมสิทธิ์ที่ดิน ซึ่งเป็นที่สาธารณสมบัติของแผ่นดิน และที่วัดร้าง ภายในกำแพงเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ให้กระทรวงการคลัง พุทธศักราช ๒๔๘๑.....	96
ภาพที่ 33 พระยาโบราณราชธานินทร์กับแผนที่เมืองกรุงเก่า.....	97
ภาพที่ 34 พระราชพิธีรัชมงคล ประตู่และกำแพงเมืองกรุงเก่าชั่วคราว	97
ภาพที่ 35 ข้าราชการในเมืองกรุงเก่าที่ด้านหน้าอาคารพลับพลาจตุรมุข พระราชพิธีรัชมงคล.....	98
ภาพที่ 36 ภาพขบวนช้างของดักโยฮัน อัลเบรคต์และคณะจากเยอรมันนี้	98
ภาพที่ 37 พระยาโบราณราชธานินทร์ในทำเนียบโบราณสถาน.....	99
ภาพที่ 38 อาคารสโมสรเสือป่ามณฑลกรุงเก่า	100
ภาพที่ 39 เอกสารการประเมินราคาพระราชวังขึ้นที่เมืองกรุงเก่าบริเวณป้อมเพชร	101
ภาพที่ 40 อาคารสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา	102
ภาพที่ 41 อาคารค้างเคียง ปัจจุบันจัดแสดงนิทรรศการเจดีย์พระศรีสุริโยทัย	102
ภาพที่ 42 แผนที่เขตสุขาภิบาลมณฑลกรุงเก่า	104
ภาพที่ 43 เรือนแพที่บริเวณหัวรอ	105
ภาพที่ 44 ไปรษณีย์มณฑลกรุงเก่า.....	106

ภาพที่ 45 วัดเสนาสนาราม	107
ภาพที่ 46 โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์.....	108
ภาพที่ 47 พระบรมราชโองการประกาศ ใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลเมืองกรุงเก่า	109
ภาพที่ 48 ตราโรงพยาบาลปัญจมราชอุทิศ และป้ายชื่อโรงพยาบาล	110
ภาพที่ 49 อาคาร “วังไสลทอง”	113
ภาพที่ 50 อาคารบ้านพักข้าราชการ ที่ปัจจุบันทรุดโทรมไปตามกาลเวลา.....	113
ภาพที่ 51 กลุ่มอาคารบ้านพักข้าราชการ ที่ปัจจุบันสร้างเป็นอาคารที่พักหลายชั้น	113
ภาพที่ 52 วัดสุวรรณดาราราม	115
ภาพที่ 53 การออกแบบพื้นที่วงเวียนที่ย่านหัวรอ ที่ไม่ได้ก่อสร้างจริง	119
ภาพที่ 54 สะพานปรีดี-ธำรง	120
ภาพที่ 55 วัดพระศรีสรรเพชญ์.....	122
ภาพที่ 56 ภาพขณะทำงานอนุรักษ์กรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2510.....	126
ภาพที่ 57 โครงการปรับปรุงแผนแม่บท นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ปี พ.ศ. 2537”	127
ภาพที่ 58 แผนแม่บทระยะที่ 2 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2553	128
ภาพที่ 59 การแบ่งเขตพื้นที่ความสำคัญเพื่อการอนุรักษ์บริเวณเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา.....	128
ภาพที่ 60 หอประปामณฑลกรุงเก่า.....	132
ภาพที่ 61 อาคารโรงพลตระเวน หรือสถานตำรวจ ปัจจุบันได้รื้อถอนออกไปแล้ว.....	133
ภาพที่ 62 เรือนจำเมืองกรุงเก่า	134
ภาพที่ 63 การขุดค้นวัดขมื่น และสิ่งก่อสร้างภายในเรือนจำ	135
ภาพที่ 64 อาคารที่ทำการภาค	137
ภาพที่ 65 บ้านพรพินิต หรือจวนสมุหเทศาภิบาลของพระยาโบราณ.....	139
ภาพที่ 66 งานเสวนา 666 ปี กรุงศรีอยุธยา 25 ปี มรดกโลก	140

บทนำ

1.ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยามีช่วงเวลาหนึ่งในอดีตเป็นที่ตั้งของศูนย์กลางมณฑลเทศาภิบาลในเขตภาคกลางซึ่งเป็นระบบการปกครองที่ปรับปรุงขึ้นในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ภายใต้ชื่อ “มณฑลกรุงเก่า” ในเวลานั้นได้มีสถาปัตยกรรมต่าง ๆ มากมายก่อสร้างขึ้น เช่น ศาล สถานีตำรวจ โรงเรียน โรงพยาบาล เป็นต้น อย่างไรก็ตามภายหลังจากที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาได้ถูกปรับปรุง เปลี่ยนแปลง มาตามแต่ละช่วงสมัย ภาพของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ภายใต้ชื่อ “มณฑลกรุงเก่า” ก็ถูกลืมนำไปในปัจจุบัน กลายเป็นเพียงสถานที่ท่องเที่ยวในฐานะกรุงศรีอยุธยาเมืองหลวงเก่าของไทยเท่านั้น

เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาที่ถูกอธิบายผ่านลำดับยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ว่าเป็นที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาเมืองหลวงเก่าของไทยได้สร้างภาพจำต่อเมืองให้มีโบราณสถาน วัดร้าง และอุทยานประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญของประเทศ ซึ่งทำให้สถาปัตยกรรมช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาดูเหมือนจะถูกหลงลืมไป

การศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเช่น คือ ผลงานของเกื้อกูล ยืนยงอนันต์ เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500” และงานของพัทธ์ แดงพันธ์ เรื่อง “การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาและปริมณฑล พ.ศ. 2482-2544” เป็นการศึกษาการพัฒนาเมืองควบคู่ไปกับการอนุรักษ์โบราณสถานบนเกาะเมืองฯ โดยจะเน้นให้ความสำคัญแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) และพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ในฐานะที่เป็นผู้พัฒนาปรับปรุงการปกครองในระบบเทศาภิบาลและทำให้เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาพัฒนารุ่งเรืองขึ้น

นอกจากนี้ถึงแม้ว่าเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นที่ตั้งของหน่วยงานสำคัญในกรมศิลปากรสองหน่วยงานคือ สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา และอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ซึ่งผลงานที่ผ่านมาของกรมศิลปากรแสดงออกถึงการมุ่งเน้นศึกษาโบราณสถานในสมัยกรุงศรีอยุธยา และไม่มีการศึกษาที่ดีพอเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมสมัยมณฑลกรุงเก่าออกมาเลย

ทั้งนี้การเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ในแนวคิดการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม ที่ปัจจุบันสามารถทำให้เข้าใจกระบวนการตอบสนองของสยามกับประเทศตะวันตกภายใต้การดำเนินการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลโดยเฉพาะบริเวณชายขอบได้เป็นอย่างดี แต่พื้นที่ที่ใกล้ศูนย์กลางสยาม โดยเฉพาะที่มณฑลกรุงเก่าอันมีสถานที่ตั้งและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ใกล้ชิดกับสยามไม่ถูกอธิบายมากนักในแนวคิดนี้ ในแง่หนึ่งการเกิดขึ้นของมณฑลเทศาภิบาลอาจพิจารณาได้ว่าสยามในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลง พวกเขาเป็นผู้เข้ามาพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมือง แต่ทว่าการพัฒนา

ดังกล่าวเป็นการย้ำให้เห็นว่าสยามกำลังทำหน้าที่เช่นเดียวกับเจ้าอาณานิคมตะวันตกกระทำ สิ่งที่พวกเขาเข้ามากำหนดให้เมืองกรุงเก่า ไม่ว่าจะเป็นการก่อสร้างสถาปัตยกรรมแบบใหม่ การกำหนดเขตอนุรักษ์ การกำหนดเขตสุขภาพ ทำให้เมืองกรุงเก่าค่อย ๆ ถูกกำหนดทิศทางให้เป็นที่ภาพที่พวกเขาวาดฝันไว้

จากเหตุผลดังกล่าวผู้ศึกษาจึงใช้สถาปัตยกรรมช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าเป็นข้อมูลหลักในการศึกษา โดยอธิบายออกมาใน 2 กลุ่มเนื้อหา คือ (1) การอธิบายมณฑลกรุงเก่าภายใต้แนวคิดการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม และ(2) การพยายามค้นหาว่าเพราะเหตุใดสถาปัตยกรรมช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาถึงถูกหลงลืมไปจากการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลัก ซึ่งน่าจะนำไปสู่คำอธิบายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาได้มากขึ้น

2.วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาถึงความสำคัญของสถาปัตยกรรมช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา
2. เพื่อศึกษาถึงรูปแบบ ที่ตั้ง และการใช้งานสถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่า
3. เพื่อค้นหาความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างสถาปัตยกรรมและที่ตั้งบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่า

3.คำถามในการวิจัย

1. ภายใต้แนวคิดการสร้างอาณานิคมภายในของสยามที่ช่วยให้เข้าใจการดำเนินงานของสยามต่อเมืองชายขอบ จะสามารถนำมาอธิบายมณฑลกรุงเก่าที่เป็นมณฑลภายในได้อย่างไร

4.ขอบเขตการศึกษา

ขอบเขตด้านเนื้อหา

1.1 ศึกษาโดยเน้นการศึกษาไปที่สถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา โดยศึกษาถึงความสัมพันธ์ทั้งทางด้านรูปแบบ ที่ตั้ง และการใช้งาน ของอาคาร และอื่น ๆ ที่เป็นปัจจัยเกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่า

1.2 ศึกษาข้อมูลประวัติศาสตร์ในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งการปฏิรูปการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาล การสร้างรัฐชาติ รวมถึงการพัฒนาเมืองในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งเศรษฐกิจ สังคมการเมือง เพื่อนำมาอธิบายถึงปัจจัยต่าง ๆ ทั้งปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอก ที่ส่งผลให้เกิดสถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

1.3 ศึกษาในอาคารสมัยมณฑลกรุงเก่าบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ในเบื้องต้น เช่น คือ 1.ศาลาว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลกรุงเก่า 2.ศาลาว่าการเมือง 3.ศาลาว่าการอำเภอรอบกรุง 4.ศาลามณฑล 5.ศาลาเมือง 6.ที่คุมขังนักโทษ 7.หอทะเบียนที่ดิน 8.สถานีตำรวจภูธรกรุงเก่า 9.โรงเรียนประจำมณฑล 10.โบราณพิพิธภัณฑสถาน 11.ศาลมณฑลกรุงเก่าแห่งใหม่ 12.โรงพยาบาลปัญจมาราชอุทิศ 13.อาคารสโมสรเสือป่า 14.อาคารไปรษณีย์กรุงเก่า 15.หอประปา 16.อาคารมณฑลภาค 17.โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ 18.อาคารอาคารพระราชทาน 19. อาคารข้างเคียง 20.อาคารอำเภอกรุงเก่าแห่งใหม่

ขอบเขตด้านเวลา

เน้นการศึกษาถึงสถาปัตยกรรมบนรูปแบบต่างๆ ในช่วงเวลาการปกครองด้วยระบบมณฑลเทศาภิบาล ในช่วงปี พ.ศ. 2438 – พ.ศ. 2476

ขอบเขตด้านพื้นที่

เน้นศึกษาบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา และบริเวณต่อเนื่องช่วงสองฝั่งแม่น้ำรอบเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

5. ขั้นตอนและวิธีการศึกษา

1. การรวบรวมข้อมูลสามารถแบ่งการรวบรวมข้อมูลออกได้เป็น 2 ส่วน คือ

1.1 ข้อมูลส่วนประวัติศาสตร์ จากวรรณกรรมต่าง ๆ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาสมัยมณฑลกรุงเก่า อาคารสมัยมณฑลกรุงเก่า จาก พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาล ประวัตินครไทยส่วนภูมิภาค เอกสารการดำเนินงานของกระทรวงมหาดไทย กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงเกษตรธิการ ในหोजดหมายเหตุแห่งชาติ รายงานการขุดค้นในพื้นที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา เอกสารของหน่วยงานราชการ แผนแม่บทโครงการต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลในการศึกษา

1.2 ข้อมูลส่วนสถาปัตยกรรม ใช้ข้อมูลจากการรังวัดในสถานที่จริง ประกอบกับข้อมูลแบบทางสถาปัตยกรรมที่มีอยู่แล้วจากหน่วยงานต่าง ๆ รวบรวมภาพถ่ายเก่า ค้นหาข้อมูลเพิ่มเติมจากที่ได้ในการทบทวนวรรณกรรม และศึกษาข้อมูลปัจจุบันของอาคารนั้น ๆ จาก หน่วยงานในพื้นที่ เช่น กรมศิลปากร องค์การบริหารส่วนจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เทศบาลนครพระนครศรีอยุธยา รวมทั้งการสัมภาษณ์คนในพื้นที่ เพื่อทราบประวัติการเปลี่ยนแปลงของอาคาร

2. วิเคราะห์ข้อมูลโดยจำแนกออกเป็น 2 ส่วนคือ

2.1 ข้อมูลส่วนประวัติศาสตร์ นำข้อมูลที่ได้ทั้งหมดมาลำดับเวลา (Timeline) จัดจำแนกเนื้อหาตามประเภทต่าง ๆ ทั้งผู้ร่วมเหตุการณ์ ผู้ที่มีความคิดเห็นต่ออาคารนั้น และเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในแง่มุมต่าง ๆ

2.2 ข้อมูลส่วนสถาปัตยกรรม นำข้อมูลที่ได้จากการรังวัดในสถานที่จริง ภาพถ่ายเก่าต่าง ๆ ที่ได้มาใช้วิเคราะห์ร่วมกับข้อมูลประวัติศาสตร์ ทั้งสนับสนุน และแสดงข้อเท็จจริงซึ่งกันและกัน

3. นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์รวมกันเพื่อแสดงเหตุปัจจัย และผลที่ตามมา เพื่อตอบคำถามในการวิจัย และเพื่อพิสูจน์ข้อสันนิษฐานที่ตั้งขึ้น

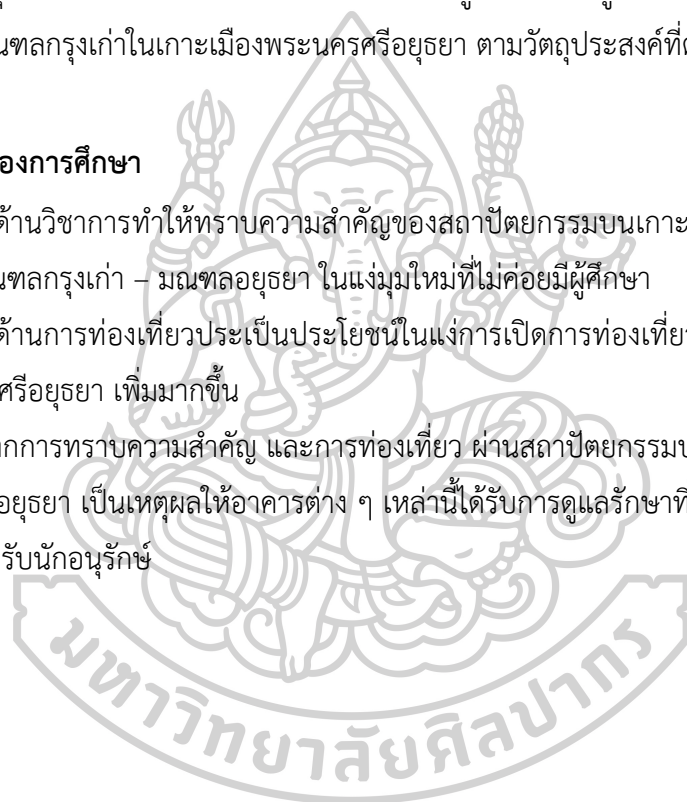
4. สรุปผลที่ได้จากการศึกษาทั้งหมด อธิบายในรูปแบบแผนภูมิ ตาราง แผนที่ เพื่ออธิบายถึงอาคารสมัยมณฑลกรุงเก่าในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

6.ประโยชน์ของการศึกษา

1. ในด้านวิชาการทำให้ทราบความสำคัญของสถาปัตยกรรมบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่า – มณฑลอยุธยา ในแง่มุมใหม่ที่ไม่ค่อยมีผู้ศึกษา

2. ในด้านการท่องเที่ยวประเพณีประโยชน์ในแง่การเปิดการท่องเที่ยวสถานที่ใหม่ ๆ ในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา เพิ่มมากขึ้น

3. จากการทราบความสำคัญ และการท่องเที่ยว ผ่านสถาปัตยกรรมบนในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่า – มณฑลอยุธยา เป็นเหตุผลให้อาคารต่าง ๆ เหล่านี้ได้รับการดูแลรักษาที่ดีขึ้นในทางอ้อม อันเป็นประโยชน์สำหรับนักอนุรักษ์

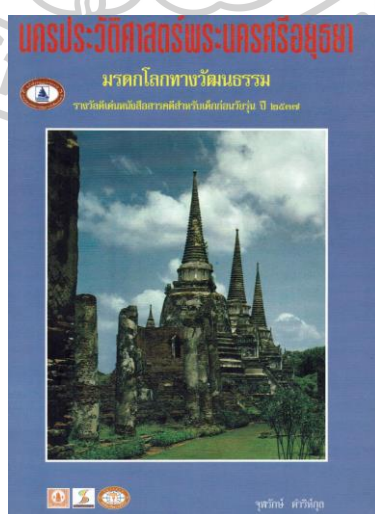

บทที่ 1

สถานะภาพทางวิชาการของประวัติศาสตร์เมืองกรุงเก่า

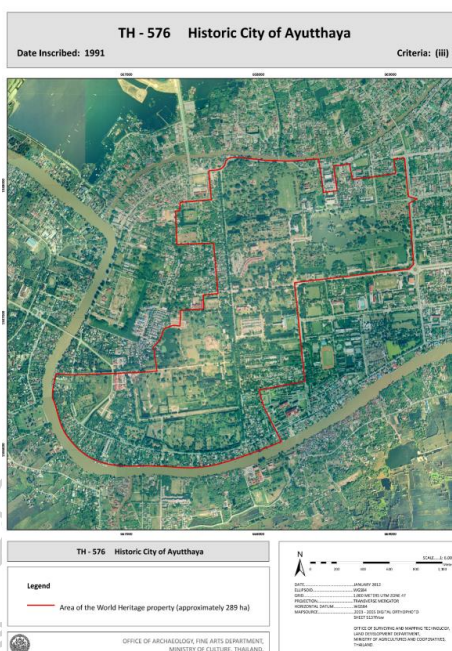
ในปัจจุบันเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาคือแหล่งโบราณสถานและวัฒนธรรมอันเป็นสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญของประเทศ โดยเฉพาะซากโบราณสถานที่ยังคงหลงเหลืออยู่ ไม่ว่าจะเป็น เจดีย์วิหาร อาคารในพระราชวังที่สร้างมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยหากพิจารณาประวัติศาสตร์ตามลำดับยุคสมัยที่สำคัญของไทยอาจจะเริ่มต้นจากสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ ซึ่งผูกโยงอย่างสำคัญกับสถานที่ทางประวัติศาสตร์ สถานที่โบราณสถานต่าง ๆ เหล่านั้นคือประจักษ์พยานที่บ่งบอกว่ายุคสมัยในอดีตเหล่านั้นมีอยู่จริงและยังหลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน

เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาได้รับการบอกกล่าวความสำคัญในฐานะการเป็นเมือง “มรดกโลก” จากการได้รับการประกาศขึ้นทะเบียนเป็นมรดก เมื่อวันที่ 13 ธันวาคม 2534 ความสำคัญนี้ได้รับการบอกต่อผ่านการสื่อต่าง ๆ ในหลายระดับ ทั้งนักวิชาการ องค์กรท้องถิ่น บุคคลทั่วไป หรือแม้แต่ป้ายบอกทางเมืองเข้าสู่เขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งความสำคัญในฐานะมรดกโลกของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยานั้นเข้ากันได้ดีกับลำดับยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ของชาติที่ช่วยต่อยอดให้เห็นถึงอดีตอันรุ่งเรือง ตัวอย่างเช่นหนังสือเรื่อง “นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา” ซึ่งได้รับรางวัลในฐานะหนังสือดีเด่นสำหรับเด็กก่อนวัยรุ่น ปี 2537 โดยคณะกรรมการพัฒนาหนังสือแห่งชาติ ซึ่งจัดพิมพ์โดยคุรุสภา โดยหนังสือดีเด่นสำหรับเด็กก่อนวัยรุ่นเล่มนี้มีส่วนหนึ่งของคำนำที่น่าสนใจว่า “จะอำนวยให้เกิดผลส่งเสริมความรักความภาคภูมิใจในชาติบ้านเมือง และส่งเสริมให้แนวทางการอนุรักษ์รักษามรดกทางวัฒนธรรมไทยและธรรมชาติได้บังเกิดผลยิ่งขึ้น”¹

ภาพที่ 1 หนังสือนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา

¹ จุฬารักษ์ ดำริห์กุล, นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2536).

ภาพที่ 2 เขตพื้นที่มรดกโลกบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ประกาศโดย Unesco
ที่มาภาพ Historic City of Ayutthaya [ออนไลน์] ใน <https://whc.unesco.org/en/list/576/>

ในการศึกษาเพื่อค้นหา “สิ่งที่เกิดขึ้นจริงในอดีต” ผู้ศึกษาอาศัยหลักฐานต่าง ๆ ที่ปรากฏภายใต้การค้นหาของตนมาร้อยเรียงรวมเข้าด้วยกัน หลักฐานต่าง ๆ ที่มีความยุ่งเหยิง ทั้งช่วงเวลา ประเภท รูปแบบ ฯลฯ ถูกนำมาร้อยเรียงและกลายเป็นเรื่องราวอย่างหนึ่งที่ใช้อธิบาย “สิ่งที่เกิดขึ้นจริงในอดีต” ผลลัพธ์ของกระบวนการแบบนี้อาจเรียกรวมได้ว่า “ประวัติศาสตร์”

ปฏิเสธไม่ได้ว่า “ประวัติศาสตร์” เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นที่ถูกสร้างขึ้นโดยนักประวัติศาสตร์ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการเลือก หลักฐาน และ เรื่องราว ของเขาเหล่านั้นเอง เพื่อให้เข้าใกล้ “สิ่งที่เกิดขึ้นจริงในอดีต” ให้ได้มากที่สุด ภายใต้กระบวนการเลือกและร้อยเรียงเรื่องราวของนักประวัติศาสตร์เหล่านั้นล้วนผ่านประสบการณ์ สังคม การเมือง และเงื่อนไขปัจจัยต่าง ๆ ที่ทั้งตั้งใจและไม่ตั้งใจทั้งสิ้น ซึ่งส่งผลต่อกระบวนการ “นิพนธ์” ประวัติศาสตร์เหล่านั้น และส่งผลต่อ “ประวัติศาสตร์” ที่พวกนักประวัติศาสตร์กำลังอธิบาย

E. H. Carr กล่าวว่า ประวัติศาสตร์ คือ ศาสตร์ที่ใช้การปฏิสัมพันธ์ระหว่างนักประวัติศาสตร์กับข้อมูลหลักฐานของเขา ผ่านการสนทนาระหว่างปัจจุบันและอดีต อย่างต่อเนื่อง “What is history?, is that it is a continuous process of interaction between the historian and his facts, an unending dialogue between the present and the past.”² ซึ่งในที่นี้อาจตีความได้

² E H Carr, **What is History?** (London: Penguin Books Ltd, 2018),26.

ว่า ประวัติศาสตร์ (History) คือสิ่งที่ถูกผลิตขึ้นผ่านการตีความอย่างไม่หยุดหย่อนและต่อเนื่อง แสดงให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่สามารถพัฒนาและปรับเปลี่ยนได้อย่างไม่มีข้อจำกัด ผ่านการตีความใหม่ ๆ ระหว่างนักประวัติศาสตร์และหลักฐานที่พบ ซึ่งการประกอบความรู้เกี่ยวกับอดีตของนักประวัติศาสตร์ เป็นการรวบรวมหลักฐานของสิ่งต่าง ๆ ไม่ใช่เฉพาะตัวหนังสือเท่านั้น แต่รวมถึงสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับอดีตที่กระจัดกระจาย และขาดหายอยู่ในที่ต่าง ๆ ไม่ว่าจะ เป็น รูปภาพ แผนที่ เรื่องเล่า ต่าง ๆ หรือแม้แต่ การค้นคว้าประวัติศาสตร์ของนักวิชาการรุ่นก่อน นำมาร้อยเรื่องราวเข้าด้วยกัน ซึ่งเรื่องราวที่ได้ของแต่ละคนอาจจะเหมือน หรือไม่เหมือนกันเลย โดยผ่านการเลือกและร้อยเรื่องราวของแต่ละคน อันเป็นลักษณะการ “ปฏิสัมพันธ์ระหว่างนักประวัติศาสตร์กับข้อมูลหลักฐานของเขา” แบบที่ Carr กล่าว

สิ่งที่เกิดขึ้นกับการศึกษาประวัติศาสตร์ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาค่อนข้างน่าสนใจ ตรงที่หากกล่าวถึงชื่อ “มณฑลกรุงเก่า” หรือ “มณฑลอยุธยา” เป็นชื่อที่ไม่คุ้นหูนักเมื่อนำมาอธิบายถึงเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบัน ในขณะที่อาคารสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อรองรับยุคสมัยเหล่านั้นยังคงตั้งอยู่ อาคารเหล่านี้คือหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่รื้อให้นักประวัติศาสตร์ “เลือก” นำไปใช้ในการร้อยเรื่องราวและอธิบายถึงอดีตของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

อย่างไรก็ดีก็กลับกลายเป็นว่าอาคารสถาปัตยกรรมเหล่านี้กลับถูก “เลือก” นำไปอธิบายน้อยมาก คล้ายกับว่าอาคารสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าเหล่านี้ ไม่มีความสำคัญในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

1.แนวทางการเขียนประวัติศาสตร์ไทย การเมืองการปกครองในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5

การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในปัจจุบัน อาจแบ่งออกได้ 2 กลุ่มสำคัญ คือ (1) กลุ่มที่มีคำอธิบายประวัติศาสตร์ชาติไทยในแง่ที่มีลำดับยุคสมัยและมีอาณาเขตพื้นที่ประเทศไทยสืบต่อกันมายาวนานตั้งแต่อดีต ผู้คนในพื้นที่ผ่านประสบการณ์ร่วมกัน ทั้งการชนะและสูญเสียหลายครั้ง ในแต่ละครั้งจะมีกษัตริย์ผู้นำ นำพาให้ผ่านพ้นช่วงสมัยต่าง ๆ จนเกิดเป็นชาติไทยในปัจจุบัน นักวิชาการที่อธิบายประวัติศาสตร์ของไทยในแง่นี้สามารถจัดอยู่ในกลุ่มที่เรียกว่า “ประวัติศาสตร์สกุลดำรงราชานุภาพ” อันมีที่มาจาก การใช้ข้อมูลคำอธิบายต่าง ๆ ที่มีมาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็นหลักในการศึกษา

กลุ่มที่ (2) คือกลุ่มที่มีคำอธิบายโต้แย้งต่อคำอธิบายแนวแรก การศึกษาประวัติศาสตร์ของไทยในกลุ่มนี้มักจะอธิบายโดยการตั้งข้อถกเถียงต่อแนวทางเดิม ว่า ช่วงเวลาในอดีต ประวัติศาสตร์ของชาติและพื้นที่ของชาติ (ไทย) นั้นยังไม่มีลักษณะที่ชัดเจน สยาม (ไทย) ที่กรุงรัตนโกสินทร์กำลังเผชิญกับรุกรานของประเทศอาณานิคมตะวันตกอยู่นั้น ก็เป็นผู้ที่กำลังดำเนินการสร้างอาณานิคมของตนเอง

อยู่ในเวลาเดียวกัน ทั้งการพยายามค้นหาและรื้อฟื้นเรื่องเล่าประวัติศาสตร์ ค้นหาความเก่าแก่ รวบรวมศิลปวัตถุต่าง ๆ รวมถึงการพยายามเข้าครอบครองเมืองอิสระทั้งหลาย โดยมีนโยบายที่ไม่ใช่ การปกป้องดินแดนจากการรุกรานของชาติอาณานิคมตามแนวคิดของประวัติศาสตร์สกุลดำรงราชานุภาพ แต่เป็นการเข้าร่วมการแย่งชิงดินแดน และสถาปนาอำนาจของสยามบนดินแดนต่าง ๆ ซึ่งมีสถานะเป็นดินแดนอิสระให้เข้ามาอยู่ภายใต้อาณานิคมของสยามเองด้วย

คำอธิบายทางประวัติศาสตร์ในกลุ่มที่ (2) ได้มีบทบาทมากขึ้นในปัจจุบัน โดยแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ในแนวทางนี้ไม่มีชื่อเรียกนิยามที่ชัดเจน แต่ภายใต้วิถียานิพนธ์ฉบับนี้จะใช้ชื่อเรียกว่า การศึกษาประวัติศาสตร์แบบการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม โดยมีความหมายมุ่งแสดงให้เห็นถึงการพยายามในการเข้าไปครอบครองดินแดนต่าง ๆ ของสยาม (ไทย) ซึ่งมีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่กรุงรัตนโกสินทร์

1.1 ประวัติศาสตร์สกุลดำรงราชานุภาพ

“ประวัติศาสตร์สกุลดำรงราชานุภาพ” เป็นศัพท์ที่นักประวัติศาสตร์ใช้นิยามประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบหนึ่งซึ่งมีสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นผู้นำ อันมีจุดเด่นที่การพยายามอธิบายถึงการมีอยู่ของชนชาติไทยในพื้นที่ขอบเขตประเทศในตั้งแต่อดีต และเน้นบทบาทในการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ผ่านบทบาทของชนชั้นนำเป็นหลัก

ตัวอย่างแนวคิดที่ชัดที่สุดของพระองค์คือ แนวคิดเรื่องชนชาติสยามว่าเป็นชนชาติที่ดำรงอยู่ในพื้นที่แถบนี้เป็นเวลานาน และเป็นชนชาติที่ยิ่งใหญ่และสำคัญที่สุด โดยปรากฏในการแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2470 ภายใต้หัวข้อ “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” โดยได้อธิบายถึงคุณธรรมของชนชาติไทย 3 ข้อว่าด้วย ความจงรักภักดีของชาติ ความปราศจากวิหิงสา และ ความฉลาดในการประสานประโยชน์ ซึ่งคุณธรรมทั้งสามข้อนี้ช่วยเป็นเหตุให้ “ชนชาติไทยจะได้เป็นใหญ่ในประเทศสยาม” และ “ชนชาติไทยสามารถปกครองประเทศสยามมาได้ช้านานถ้าจะนับเวลาก็เกือบถึง 700 ปี”³ ซึ่งจินตนาการของพระองค์อาจกินเวลายาวล่องไปถึงช่วงก่อนสุโขทัยด้วย

แนวคิดสำคัญของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประการที่สอง คือ แนวคิดเกี่ยวกับความสามารถของชนชั้นนำ และกษัตริย์ โดยในการแสดงปาฐกถาครั้งนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวสรรเสริญคุณงามความดีแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ในฐานะกษัตริย์ผู้ทรงยกเลิกระบบทาส “[...] พึงสันนิษฐานได้ว่าเพราะแต่เดิมชนชาติไทย

³ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองของประเทศสยามแต่โบราณ," ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์** (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2534), 75.

ไม่มีที่จะเป็นทาส และไทยมารับประเพณีทาสกรรมกรจากขอม ทาสจึงได้มีสืบมาในประเทศสยาม จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เลิกเสียเมื่อในรัชกาลที่ 5”⁴ คำกล่าวของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อาจอธิบายได้ว่าพระองค์มักให้ความสำคัญกับความมั่งคั่งของชาติไทย พระมหากษัตริย์ไทย (สยาม) เป็นหลัก และพยายามอธิบายว่า ชาติไทย (สยาม) ถูกพัฒนาและเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นจากผลงานของพระมหากษัตริย์ และชนชั้นนำของสยาม

ในปี พ.ศ. 2512 นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้วิจารณ์ประวัติศาสตร์สกุลดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีลักษณะเด่นอยู่ที่การอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ผ่านบทบาทชนชั้นนำและบุคคลสำคัญเท่านั้น เช่นการกล่าวถึงการเสียกรุงศรีอยุธยาว่าเป็นเพราะพระเจ้าแผ่นดิน การที่สามารถตั้งพระนครใหม่ได้ก็เพราะความเป็นผู้นำของพระเจ้าตากสิน หรือการพัฒนาประเทศนำไปสู่ความเจริญก็เพราะความสามารถของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) เป็นต้น โดยนิธิวิจารณ์ว่า การอธิบายเช่นนี้ทำให้ละเลย บทบาทของกลุ่มอื่น ๆ ในสังคม เช่น เรื่องวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับประชาชน เรื่องเศรษฐกิจและสังคม⁵

นอกจากนี้ในปีพ.ศ. 2515 ฉลอง สุนทรวาณิชย์ ยังกล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไว้อย่างน่าสนใจว่าแนวทางการเขียนของพระองค์มีมาจากความประสงค์ที่จะสร้างพงศาวดารของไทยให้มีลักษณะทัดเทียมกับต่างประเทศ⁶ จึงทำให้การเขียนประวัติศาสตร์ของพระองค์เน้นไปในแนวทางของการพยายามหาหลักฐานและเรื่องราวที่แสดงถึงจุดกำเนิดของชาติแบบไล่ตามลำดับลงมาจนถึงปัจจุบัน ในลักษณะเดียวกับของต่างประเทศที่สามารถย้อนไปสู่จุดกำเนิดของชาติต่าง ๆ ได้ ดังที่พระองค์ทรงเขียนในคำนำหนังสือ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ 2 ว่า “เมื่อสำเร็จประโยชน์อย่างนั้นแล้ว ก็จะสามารถที่จะแต่งพงศาวดารสยามขึ้นใหม่ ให้มีหนังสือพงศาวดารไทยที่ดีเทียบกับพงศาวดารอย่างดีของประเทศอื่นได้”⁷

ฉลองให้ความเห็นว่าเนื่องจากในขณะนั้นสยามกำลังอยู่ในกระบวนการสร้างรัฐชาติ จากแรงกดดันของการเข้ามาของชาติอาณานิคมตะวันตก จึงทำให้บทบาทของพระมหากษัตริย์ถูกเน้นขึ้นมา

⁴ เรื่องเดียวกัน

⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับอาร์โนลด์ ทอยน์บี," **สังคมศาสตร์ปริทัศน์** 7,1 (มิถุนายน-สิงหาคม 2512), 24-25.

⁶ ฉลอง สุนทรวาณิชย์, "วิวัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์ไทยจากเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ถึงพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ศึกษาเปรียบเทียบ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2," **ศิลปากร** 16, 4 (พฤศจิกายน 2515) ,63.

⁷ เรื่องเดียวกัน

ผ่านเรื่องราวของพระราชพิธีต่าง ๆ ในเอกสารพงศาวดารอันเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงพระบรมเชษฐาภาพ และพระเกียรติยศโดยชอบธรรมของพระมหากษัตริย์สยาม และกลายมาเป็นศูนย์กลางในงานเขียนของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กรมพระยาตำราพระเชษฐาภาพ ซึ่งได้วางเค้าโครงเรื่องของพระมหากษัตริย์ไว้ในฐานะของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในยุคสมัยต่าง ๆ ต่อมาแนวทางการเขียนประวัติศาสตร์เช่นนี้ได้นำไปสู่โครงเรื่องของ “ประวัติศาสตร์ชาติไทย”⁸ ที่ในช่วงหลังถูกผลิตซ้ำโดยนักวิชาการในสมัยหลังอย่างกว้างขวาง

ปี พ.ศ. 2519 กอบเกื้อ สุวรรณทัต-เพียร ได้อธิบายถึงลักษณะของการศึกษาประวัติศาสตร์ของสกุลตำราพระเชษฐาภาพว่า เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์แบบตะวันตกยุคแรก ๆ ในไทย ที่มุ่งเน้นสร้างคำอธิบายทางประวัติศาสตร์จากหลักฐานที่ค้นพบเป็นหลัก กล่าวคือเป็นการศึกษาที่ให้ความสำคัญกับข้อเท็จจริงที่ปรากฏเท่าที่สืบค้นได้จากหลักฐาน มีการอธิบายในลักษณะที่เป็นสาเหตุและผล (Cause and effect) ของเหตุการณ์ในอดีตที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน รวมถึงการตรวจสอบเอกสารต่าง ๆ จากประเทศเพื่อนบ้าน จนนำไปสู่การเขียนประวัติศาสตร์เปรียบเทียบระหว่างพื้นที่ดังปรากฏในกลุ่มพงศาวดารเขมร มอญ ไทยรบพม่า อย่างไรก็ตามเช่นเดียวกับนิธิ และฉลอง กอบเกื้อก็ได้วิจารณ์แนวทางการเขียนประวัติศาสตร์ในแนวทางนี้ว่า เป็นแนวทางให้ความสำคัญกับบทบาทของชนชั้นนำในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก เช่นการสงครามระหว่างเมืองต่างๆ โดยละเลยบทบาทของคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคม เช่นพ่อค้า ไพร่ ชาวจีน ข้าทาสต่าง ๆ ที่มีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงไม่น้อยไปกว่ากัน⁹

สิ่งที่น่าสนใจคือ หลังจากการเสด็จกลับมาพระนครของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กรมพระยาตำราพระเชษฐาภาพหลังปี พ.ศ.2475 หนังสือประวัติศาสตร์เล่มหนึ่ง และน่าจะเป็นเล่มท้ายๆ ของพระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ของพระองค์ หนังสือเรื่อง “เทศาภิบาล”¹⁰ ซึ่งพระองค์เสียชีวิตก่อนที่จะนิพนธ์จบ โดยหากมองอย่างผิวเผินหนังสือเรื่องเทศาภิบาล คือผลงานแบบเดียวกับที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเคยนิพนธ์อย่างเป็นปกติ คือมีเนื้อหาที่ให้ความสำคัญกับบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะผู้นำการปฏิรูปการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาล รวมถึงบทบาทของเจ้านายต่าง ๆ ที่เป็นกลไกในการปฏิรูปนั้น แต่สิ่งที่ต่างออกไปคือ หนังสือเล่มนี้มีการกล่าวถึงเรื่องราวต่าง ๆ ของการพยายามรวบรวมผนวกดินแดนต่าง ๆ ของสยามในช่วงรัชสมัยการปฏิรูปการปกครอง โดยมีรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองมากกว่าหนังสือประเภทพระราช

⁸ ชัชชัย คุ้มทวีพร, สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ : การวิเคราะห์เชิงปรัชญา (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534),311-312.

⁹ กอบเกื้อ สุวรรณทัต-เพียร, "การศึกษาประวัติศาสตร์ของสกุลตำราพระเชษฐาภาพ," ใน ประวัติศาสตร์และนักประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น, 2519),34-46.

¹⁰ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กรมพระยาตำราพระเชษฐาภาพ and พระยาราชเสนา, เทศาภิบาล (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545).

พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ต่าง ๆ จึงอาจถือว่า หนังสือเรื่อง “เทศาภิบาล” นี้ เป็นประวัติศาสตร์การผนวกรวมดินแดนของสยามในสกุลตำราฐานภาพเล่มหนึ่ง

โครงเรื่องของหนังสือเล่มนี้พยายามอธิบายว่าก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองไปสู่เทศาภิบาล แต่ละภูมิภาคในประเทศล้วนประสบความยุ่งเหยิงในการปกครอง ข้าราชการคดโกง มีโจรผู้ร้าย อันเป็นปัญหาที่แก้ได้ยาก แต่เมื่อมีการข้าราชการจากสยามเข้าไปจัดตั้งเทศาภิบาล ก็สามารถจัดปัญหาความยุ่งเหยิงเหล่านั้นได้หายไปโดยสิ้นเชิง

ในเรื่องของ “มณฑลเทศาภิบาล” สมเด็จพระยาตำราฐานภาพให้คำอธิบายเกี่ยวกับระบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ว่า เป็นการจัดการปกครองแบบใหม่โดยที่มีหน่วยราชการรับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค โดยแบ่งส่วนการปกครองตามลำดับการบังคับบัญชาเป็นมณฑลเมือง อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน แต่ละหัวเมืองขึ้นต่อมณฑล โดยผู้ปกครองมณฑลขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว ทั้งนี้เพื่อเป็นการจัดการกับปัญหาเมืองชายขอบต่าง ๆ ที่ประชิดอาณาเขตตะวันตก และเป็นการจัดการปัญหาภายในที่หัวเมืองต่าง ๆ ขึ้นอยู่กับเสนาบดีแต่ละกรมที่แตกต่างกัน เช่น หัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย หัวเมืองฝ่ายใต้ขึ้นอยู่กับกระทรวงกลาโหม และหัวเมืองชายทะเลใกล้พระนครขึ้นอยู่กับกรมท่า เป็นต้น นอกจากนี้รวมถึงการจัดการปัญหาของ กรม กอง ต่างๆ ที่ทำหน้าที่ซ้ำซ้อนกัน ดังนั้นการจัดแยกอำนาจหน้าที่ของราชการส่วนต่าง ๆ ออกจากกันอย่างชัดเจน และการจัดให้มีหน่วยราชการเพื่อส่วนภูมิภาคภายใต้ระบบมณฑลเทศาภิบาล จึงเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปการปกครองเพื่อจัดการกับปัญหาการถูกคุกคามจากภายนอก และปัญหาการปกครองภายใน

การอธิบายระบบมณฑลเทศาภิบาลตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ต่อมาได้กลายเป็นแนวทางหลักของการอธิบายระบบมณฑลเทศาภิบาลที่เน้นบทบาทของชนชั้นนำผ่านความสำเร็จของการปฏิรูปการปกครองและความปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) คำอธิบายแบบนี้เป็นคำอธิบายที่มองรัฐบาลสยามว่าเป็นผู้ที่เข้าไปทำให้เกิดการพัฒนาและเปลี่ยนแปลง โดยนำเอาความเจริญจากส่วนกลางเข้าไปสู่หัวเมืองต่าง ๆ ก่อนที่ต่อมาจะถูกทำร้ายด้วยมุมมองประวัติศาสตร์แบบการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม

ณัฐพล ใจจริง ได้ศึกษาเกี่ยวกับความพยายามฟื้นฟูระบอบการปกครองแบบเก่าของฝ่ายนิยมกษัตริย์หลังการปฏิวัติ 2475 ว่า ณ ช่วงเวลาหนึ่งในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่คณะราษฎรสายปรีดี พนมยงค์ ได้ขึ้นมาเป็นผู้นำทางการเมือง โดยให้นายควง อภัยวงศ์ ขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรี ในการนี้ปรีดีได้ประนีประนอมกับฝ่ายนิยมกษัตริย์มากขึ้น และคือนำนันดรศักดิ์ให้แก่เจ้านายต่าง ๆ ที่ถูกจับกุมมาตั้งแต่ช่วงหลังกบฏบวรเดช อันเป็นผลทำให้เจ้านายต่าง ๆ นักโทษการเมือง และบุคคลต่าง ๆ ที่อยู่ในฝ่ายนิยมกษัตริย์เริ่มกลับมาจากต่างประเทศ ซึ่งต่อมากุศลการของฝ่ายนิยมกษัตริย์เหล่านี้ก็ได้กลายมาเป็นกลุ่มปัญญาชน นักหนังสือพิมพ์ นักการเมือง ที่มีบทบาท

อย่างมากในการผลิตผลงานวิพากษ์วิจารณ์การเมืองและเริ่ม “รื้อ”¹¹ ความชอบธรรมของการปฏิวัติ 2475 งานเขียนต่าง ๆ ในช่วงนี้ทั้งด้านการเมือง ด้านวรรณกรรม ต่างๆ มักจะมีจุดประสงค์เพื่อวิพากษ์วิจารณ์ระบบที่เกิดขึ้นจากการปฏิวัติ 2475 เช่น ยุคทมิฬ, ความฝันของนักอุดมคติ, ประชาธิปไตย 17 ปี, แดนหก ฯลฯ¹² ซึ่งล้วนแล้วแต่มีนัยยะแสดงถึงความไม่พอใจต่อการปฏิวัติ 2475 ทั้งสิ้น

การเสด็จกลับพระนครของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และการผลิตผลงาน “เทศาภิบาล” ในช่วงเวลานี้จึงอาจจะพิจารณาได้ถึงสภาวะแวดล้อมทางการเมืองดังกล่าวที่มีความอิสระของกลุ่มเจ้านายในระบบเก่าและกลุ่มนิคมกษัตริย์ที่จะแสดงออกถึงความไม่พอใจที่มีต่อการปฏิวัติ 2475 มากขึ้น เนื้อหาในผลงานเรื่องเทศาภิบาลจึงมีความพยายามแสดงออกให้เห็นถึงความดีของระบบมณฑลเทศาภิบาลที่ช่วยขจัดกลุ่มข้าราชการที่ไม่ดีออกจากระบบ ช่วยให้ความยุ่งเหยิงของการปกครองหายไปผ่านการแสดงบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะผู้นำการปฏิรูปการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งแนวทางโครงเรื่องแบบนี้เข้ากันได้ดีกับยุคสมัยที่มีความรุ่งเรืองของฝ่ายนิคมกษัตริย์ที่สรรหาข้อมูลต่าง ๆ มาวิพากษ์วิจารณ์การปฏิวัติ 2475 ซึ่งในมุมมองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพแล้ว ท่านอาจจะเป็นบุคคลที่ซึ่งได้รับผลกระทบมากที่สุดในฐานะที่คณะราษฎรได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงการระบอบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลที่ท่านได้สร้างมากับมือ

โครงเรื่องของการอธิบายประวัติศาสตร์เทศาภิบาลเช่นนี้ ต่อมาได้ถูกผลิตซ้ำโดยนักวิชาการรุ่นหลังๆ หลายท่าน ซึ่งนักประวัติศาสตร์ที่พัฒนาข้อเสนอของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คนสำคัญที่สุดคนหนึ่งคือ เตช บุนนาค ซึ่ง ในปีพ.ศ. 2520 เขาตีพิมพ์หนังสือเรื่อง “The provincial administration of Siam, 1892-1915 : The ministry of the interior under Prince Damrong Rajanubhab” แปลเป็นภาษาไทยในชื่อ “การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435-2458 : กระทรวงมหาดไทย สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ” อันเป็นหนังสือวิชาการเล่มแรก ๆ เกี่ยวกับการศึกษาการปฏิรูปการปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลโดยตรง

เนื้อหาหลายๆ ส่วนในหนังสือเล่มนี้ระบุถึงความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องให้ระบบมณฑลเทศาภิบาลเพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในประเทศ เช่นเดียวกันกับข้อเสนอของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในหนังสือเทศาภิบาล โดยกล่าวถึงระบบเทศาภิบาลว่ามีบทบาทเป็นการวิวัฒนาการ

¹¹ วัลลภ ใจจริง, **ขอฝันใฝ่ในฝันอันเหลือเชื่อ : ความเคลื่อนไหวของขบวนการปฏิรูปกษัตริย์สยาม (พ.ศ.2475-2500)** (นนทบุรี: ฟ้ายาวไกล, 2556),119.

¹² เรื่องเดียวกัน.

ของการปกครองและมีผลที่ดีมากต่อสังคมไทย ดังเช่นข้อความในคำนำหนังสือเล่มนี้ที่กล่าวถึงจุดเริ่มต้นในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองจากแบบเก่าไปสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลว่า “ครั้นเมื่อล่วงมาถึงปัจจุบันนี้ บ้านเมืองเจริญขึ้นยิ่งกว่าแต่ก่อนหลายเท่า การปกครองอย่างเก่านั้นก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกที จึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้สมกับกาลเวลา ให้เป็นทางเจริญยิ่งแก่บ้านเมือง”¹³

ข้อความ “ความประสงค์อันยิ่งใหญ่” สามารถเข้าใจได้ทันทีว่าเป็นการแสดงให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) การให้ความสำคัญกับชนชั้นนำอย่างมากในฐานะที่เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้เป็นวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ค่อนข้างแพร่หลายมากและเหมือนจะเป็นแนวทางหลักในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย

ในทัศนะของเทศมณฑลกรุงเก่าเปรียบเสมือนพื้นที่เริ่มต้นการดำเนินการทางราชการแบบใหม่ เช่น การจัดการศาลหัวเมือง การเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้าน และการจัดการโรงเรียนการปกครอง¹⁴ ซึ่งหนังสือเล่มนี้ของเดช เป็นจุดเริ่มต้นให้แก่การศึกษาในเรื่องเทศาภิบาลในงานวิชาการต่อ ๆ มา

ในช่วงปี พ.ศ. 2520 มีปริญาณิพนธ์กลุ่มหนึ่งของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ โดยศึกษาเกี่ยวกับเรื่องเทศาภิบาลในมณฑลต่าง ๆ ซึ่งต่อมามีการตีพิมพ์ในหนังสือรวมบทความเรื่อง “มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ” ผลงานกลุ่มนี้ค่อนข้างได้รับอิทธิพลจากการศึกษาจากเทศค่อนข้างมาก โดยมีบทความของเดชที่ตัดตอนลงมาในหนังสือเล่มนี้ด้วย โดยแต่ละผลงานมีเค้าโครงเนื้อหาที่ค่อนข้างคล้ายกัน คือ การแสดงให้เห็นถึงปัญหาหน้าต่าง ๆ ที่สะสมอยู่ในพื้นที่เมืองต่าง ๆ ซึ่งต่างได้รับการสะสมและแก้ปัญหาเมื่อมีการปฏิรูปเมืองเหล่านั้นในระบบเทศาภิบาล¹⁵ หนึ่งในนั้นมีผลงานของ นวลเพ็ญ ภาณุรัตน์ เรื่องการจัดการปกครองมณฑลกรุงเก่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2438-2453)¹⁶ ด้วย ดังจะกล่าวถึงต่อไป

1.2 แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ภายใต้ทฤษฎีการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม

¹³ เดช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458 : กระทรวงมหาดไทย สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2556), 81.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, 264-315.

¹⁵ วุฒิชัย มูลศิลป์ และ สมโชติ อ๋องสกุล, มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524).

¹⁶ นวลเพ็ญ ภาณุรัตน์, "การจัดการปกครองมณฑลกรุงเก่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2438-2453) " ใน เรื่องเดียวกัน , 93.

หากการศึกษาประวัติศาสตร์ในกลุ่มสกุลดำรงราชานุภาพให้ภาพรวมในแง่มุมของการพัฒนาที่เกิดขึ้นในช่วงการปฏิรูปเทศาภิบาลว่าเกิดขึ้นจากบทบาทของผู้นำสยามในช่วงเวลานั้น แนวทางการศึกษาการสร้างอาณาจักรสมัยใหม่ของสยามได้ตั้งข้อถกเถียงว่า ในช่วงสมัยที่สยามกำลังเผชิญกับการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกนั้น สยามเองก็เข้าไปร่วมในกระบวนการสร้างอาณาจักรของตนเองอยู่ในเวลาเดียวกัน การแผ่ขยายการปกครองแบบเทศาภิบาลไปยังรัฐต่าง ๆ ของสยามไม่ใช่การปกป้องดินแดนจากการรุกรานของชาติอาณานิคม แต่การปฏิรูปเทศาภิบาลเป็นกระบวนการหนึ่งในการเข้าไปควมรวมนรัฐต่าง ๆ ให้อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม

แนวคิดทางประวัติศาสตร์เรื่องที่ยุทธศาสตร์สยามไม่เคยสูญเสียเอกราชเป็นแนวคิดที่อยู่ในความคิดของคนไทยอย่างเหนียวแน่นเป็นเวลานาน เบนดิกท์ เอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) เป็นผู้หนึ่งที่ได้ปฏิเสธแนวคิดดังกล่าวอย่างชัดเจนในปีพ.ศ.2522 (ค.ศ. 1979) โดยเขาให้ความเห็นว่าลักษณะพิเศษของการไม่ตกเป็นเมืองขึ้นของสยามนั้นได้ถูกกล่าวขึ้นอย่างเกินความจริง การพิจารณาบทบาทสยามในช่วงเวลานั้นจำเป็นต้องพิจารณาในหลายแง่มุม ทั้งการตกเป็นอาณานิคมทางอ้อม บทบาทของราชวงศ์จักรีรวมทั้งกระบวนการสร้างอาณาจักรสมัยใหม่ของสยามเอง เอนเดอร์สันเสนอว่า การนำประเทศเข้าสู่ความทันสมัยของราชวงศ์จักรีมีลักษณะบางอย่างที่ใกล้เคียงกับสิ่งที่ชาติอาณานิคมต่าง ๆ ได้กระทำ ว่า “the role of Jakri dynasty, if modernizing, was modernizing only in the special sense that regimes of colonial governors were modernizing”¹⁷

ในบทความ “Studies of the Thai State: The State of Thai Studies” แอนเดอร์สันเริ่มจากการอธิบายสถานะของไทยศึกษาว่ามีลักษณะที่ยังคงอยู่ในวงแคบทั้งผู้ที่ทำการศึกษา เนื้อหา และข้อมูลหลักฐาน เอนเดอร์สันเสนอว่า การไม่ถูกเข้ามาควบคุมโดยชาติตะวันตกของสยามจึงทำให้เอกสารหลักฐานต่าง ๆ ในช่วงเวลานั้นถูกเก็บรักษาไว้ในประเทศเอง ซึ่งได้รับการเก็บรักษาในเชิงปกปิด ปกป้องเป็นอย่างดี โดยชนชั้นนำของสยามไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม แต่อย่างไรก็ดีการที่สยามไม่ตกเป็นชาติอาณานิคมที่ถูกพูดถึงในลักษณะของความพิเศษซึ่งผูกโยงความสำเร็จเข้ากับบทบาทของพระมหากษัตริย์ ทำให้เนื้อหาของไทยศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์นั้นจำกัดอยู่ในวงแคบ ๆ ที่มุ่งเน้นแต่เรื่องความสำเร็จของราชวงศ์จักรีในการรักษาเอกราช การทำชาติให้ทันสมัย และการไม่ตกเป็นเมืองขึ้น¹⁸

¹⁷ Benedict.R O'G.Anderson, "STUDIES OF THE THAI STATE: THE STATE OF THAI STUDIES," in *Exploration and Irony in Studies of Siam over Forty Years (Studies on Southeast Asia)* (Ithaca,New york: Cornell University, 2014),.20.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน.

เขายังอธิบายอีกว่าสยามนั้นแท้จริงแล้วประพัตตินเป็นชาติอาณาจักรมเสียเองในการเข้ากำหนดพรมแดนอาณาเขตของตนโดยรวมดินแดนอิสระต่าง ๆ ที่ไม่อยู่ในการปกครองของอังกฤษ และฝรั่งเศสเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของสยาม และในกระบวนการเดียวกันนั้นเองที่สถาบันของพระมหากษัตริย์ได้ถูกสร้างขึ้นอย่างช้า ๆ จากเรื่องของชาติ พรมแดน และกษัตริย์ที่ถูกทำให้กลายเป็นเรื่องเดียวกัน จึงทำให้ชาติและสถาบันพระมหากษัตริย์มีความหมายเดียวกันในที่สุด¹⁹

แนวคิดเรื่อง “ชาติ” ของเอนเดอสันถูกกล่าวถึงอีกครั้งปี พ.ศ.2526 ที่เอนเดอสัน ตีพิมพ์ผลงานอีกชิ้นหนึ่ง ชื่อ “imagined community”²⁰ ผลงานเล่มนี้กล่าวถึงการเกิดขึ้นของความเป็นชาติในฐานะสิ่งสมมุติอันเกิดขึ้นมาจากจินตนาการของกลุ่มคน ผ่านสื่อที่มีความใกล้เคียงกันคือ ภาษา เอนเดอสันกล่าวว่ากลุ่มคนที่ใช้ภาษาเดียวกันนี้ดำรงอยู่ภายใต้ความคิดที่ถูกสร้างและหล่อหลอมขึ้นมา ร่วมกันผ่านกิจกรรมต่าง ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ แผนที่ สำมะโนประชากร ซึ่งก่อให้เกิดสำนึกในความเป็นชาติที่สามารถตั้งอยู่ผ่านกาลเวลามาได้ ถึงแม้เขาจะไม่ได้กล่าวถึงเรื่องของสยามโดยตรงในหนังสือเล่มนี้ แต่ได้สร้างความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องการสร้างความเป็นชาติในลักษณะของสิ่งสมมุติผ่านกระบวนการต่าง ๆ อันเป็นต้นทางความคิดให้แก่นักวิชาการหลายท่านที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของสยาม และการวิพากษ์ประวัติศาสตร์สกุลสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ในช่วงสมัย รัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6

สุเทพ สุนทรเกสัชเขียนบทความเรื่อง “ระบบอาณาจักรภายใต้ภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : ตัวแบบเพื่อการศึกษาความสัมพันธ์ทางด้านสังคมเศรษฐกิจ และการเมืองของอีสาน กับรัฐบาลกลางของประเทศไทย”²¹ อันเป็นงานทางมานุษยวิทยาที่อธิบายประวัติศาสตร์การขยายอำนาจปกครองของสยามเข้าไปในอีสานช่วงปี พ.ศ.2310 – 2475 อันเป็นช่วงการปฏิรูประบบเทศาภิบาล ว่า สยามใช้วิธีการแบบค่อยเป็นค่อยไปในการแผ่อำนาจเข้าไปปกครองส่วนภูมิภาค โดยเริ่มจากการส่งข้าหลวงไปประจำการก่อน จากนั้นจึงค่อย ๆ เพิ่มข้าราชการจากส่วนกลางเข้าไป จนกระทั่งก่อตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลในที่สุด อย่างเช่นที่สุเทพกล่าวว่า “วิธีที่สยามใช้คือ เมื่อเจ้าปกครองในอีสานสิ้นชีพไป ส่วนกลางก็จะแต่งตั้งผู้ปกครองจากส่วนกลางเข้าไปแทน”²²

¹⁹ เรื่องเดียวกัน.

²⁰ Benedict.R O'G.Anderson, *Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: verso, 2016).

²¹ สุเทพ สุนทรเกสัช, *มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์ : รวมความเรียงว่าด้วยการประยุกต์ใช้แนวความคิด และทฤษฎีทางมานุษยวิทยาในการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์* (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2548).

²² เรื่องเดียวกัน,238.

สุเทพยังอธิบายรวมไปถึงเรื่องการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานโดยมีที่มาจากส่วนกลางของสยาม และการพัฒนาการคมนาคมของสยามภาคกลางให้ติดต่อกับอีสานได้ง่าย ว่า เป็นการพยายามเปลี่ยนให้คนอีสานรู้สึกและรับรู้ว่าเป็นหนึ่งเดียวกับไทยมากขึ้น ว่า

“การศึกษาเป็นการดึงเอาคนที่แยกอยู่โดดเดี่ยวในภูมิภาคอีสานเข้ามาอยู่ในกรอบของ สังคมไทย การยอมรับพระมหากษัตริย์เป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นพลเมืองไทย ซึ่ง ถูกนำมาพร้อมกับระบบการศึกษา การสื่อสารคมนาคมทำให้คนอีสานใกล้ชิดกับวัฒนธรรมและสังคม ของคนไทยในภาคกลาง ทำให้คนอีสานรู้สึกว่าอนาคตของตนอยู่ที่การตัดสินใจของคนกรุงเทพฯ ฯ ขณะเดียวกันก็เกิดความรู้สึกว่าวัฒนธรรมและแบบแผนการครองชีวิตในท้องถิ่นของตนด้อยกว่าคนที่ อยู่ในภาคกลาง”²³

ทฤษฎีที่สุเทพใช้ในการอธิบายถึงการเข้าไปปกครองอีสานของสยามในช่วงมณฑลเทศาภิบาล คือ แนวคิดเกี่ยวกับการพยายามสร้างอาณานิคมภายใน โดยสุเทพอธิบายคำจำกัดความของคำว่า อาณานิคมภายในโดยอ้างอิงจากการศึกษาของ Michael Hechter ซึ่งได้ศึกษาเกี่ยวกับการขยาย อำนาจของชนเผ่าพื้นเมืองของอเมริกัน ว่า ภูมิภาคส่วนกลางจะได้รับการพิจารณาว่าเป็นกลุ่มที่มี อำนาจทางการเมืองเหนือกว่า และมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ทางด้านวัตถุดิบจากดินแดนที่อยู่ในภูมิภาค รอบนอก²⁴ การศึกษาในแนวทางนี้มีนักวิชาการนำเอาไปประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับล้านนา และอีสานศึกษาอีกหลายท่าน

ปี พ.ศ. 2537 ธงชัย วินิจจะกุล ตีพิมพ์ผลงานเรื่อง “Siam Mapped”²⁵ เขาได้เสนอข้อ ถกเถียงต่อว่าททรมสยามไม่เคยตกเป็นเมืองขึ้น โดยธงชัยได้พัฒนาแนวคิดต่อยอดมาจากแอนเดอสัน จากการพิจารณาถึงปฏิกริยาของสยามในช่วงที่เผชิญหน้ากับชาติตะวันตก โดยได้เสนอว่าใน ขณะเดียวกันกับการเผชิญหน้ากับชาติตะวันตก สยามก็กำลังพยายามรวบรวมและสถาปนาเขต อำนาจของตนเหนือดินแดนต่าง ๆ ซึ่งมีฐานะเป็นเมืองอิสระที่ยังไม่ขึ้นต่อชาติอาณานิคม โดยเฉพาะ เมืองต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจทั้งจากสยามและชาติตะวันตก ซึ่งในอดีต ณ ยุคสมัย หนึ่ง เมืองต่าง ๆ เหล่านี้อาจเคยมีลักษณะเป็นเมืองประเทศราชของสยามมาก่อน โดยมีลักษณะต่าง จากการคุ้มครองเมืองแบบประเทศราชและระบบบรรณาการแบบเดิม ดังนี้ว่า

²³ เรื่องเดียวกัน, 239.

²⁴ สุเทพ ศึกษาจากงานของ michael hechter ชื่อ Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development (Transaction : U.S.A, 1975)

²⁵ Thongchai Winichakul, Siam Mapped : A History of the Geo-body of a Nation (Chiang Mai: Silkworm Books, 2004)

“สยามปรารถนาจะขยายอำนาจเข้ายึดครองประเทศราชเหล่านั้นไว้ในกำมือของตนให้มั่นคงยิ่งขึ้น สิ่งที่แตกต่างกันจากการคุ้มครองของอิทธิราชแบบเดิมก็คือคราวนี้สยามมาพร้อมเครื่องมือกลไกของมหาอำนาจแบบใหม่ไม่ว่าจะเป็นกองทัพ ระบบการปกครองบริหาร จนถึงการปักปันเขตแดนและทำแผนที่ สยามเข้าชิงชัยกับมหาอำนาจยุโรปเพื่อพิชิตและผนวกรัฐชายขอบเหล่านี้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของดินแดนใต้อำนาจอธิปไตยอย่างเด็ดขาดเพียงหนึ่งเดียวของตน ความปรารถนาที่จะแผ่ขยายดินแดนนี้แสดงออกอย่างโจ่งแจ้งตรงไปตรงมา”²⁶

ธงชัยกล่าวถึงเรื่องนี้อย่างจริงจังอีกครั้งในบทความในปีพ.ศ. 2544 ว่าระบบเทศาภิบาลคือผลที่เกิดขึ้นจากการที่สยามแผ่ขยายอำนาจออกโดยรวมรัฐต่าง ๆ ซึ่งเคยหรือเป็นประเทศราชของสยามเข้ามามีการปกครองของตนอย่างเด็ดขาด ว่า

“พวกเขาพยายามแปรความสัมพันธ์แบบประเทศราชให้กลายเป็นการผนวกรัฐเล็กกว่าอ่อนแอกว่าเหล่านั้นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสยามที่กำลังปรับตัวสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่ สยามแพ้ในการแย่งชิงฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แพ้ในกรณีกัมพูชา แต่ประสบความสำเร็จในการผนวกล้านนา หัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และหัวเมืองมลายูบางส่วน เราเรียกรวมว่าการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล [...]”²⁷

ธงชัยอธิบายถึงกระบวนการนี้ในทัศนะของการสร้างอาณานิคมภายในของสยามว่าเป็นกระบวนการทำให้เป็นอาณานิคมผ่านการแผ่อำนาจจากศูนย์กลาง (colonization + centralization)²⁸ ซึ่งเป็นบทบาทของสยามที่แท้จริงในเวลานั้น

จากข้อเสนอของทั้งเอนเดอสัน และธงชัย ให้มุมมองเกี่ยวกับบทบาทของสยามที่แตกต่างออกไปจากประวัติศาสตร์สกุลตำราราชานูภาพ ประการแรกพวกเขามองบทบาทของสยามในฐานะเดียวกันกับชาติอาณานิคมตะวันตกที่กำลังสร้างขอบเขตทางภูมิศาสตร์ของประเทศ ซึ่งดินแดนเหล่านี้เป็นสิ่งใหม่ไม่ใช่สิ่งที่ตั้งอยู่มานานแล้ว ตรงข้ามกับแนวคิดของสมเด็จพระยาตำราราชานูภาพ ซึ่งเป็นผู้ที่ศึกษาและชำระพงศาวดารต่าง ๆ ขึ้นใหม่ โดยเน้นบทบาทสำคัญของพระมหากษัตริย์ และเน้นเรื่องชนชาติ หรือชาติไทย ผ่านมุมมองต่อเส้นเขตแดนที่แน่นอนในอดีต

ประการที่สองคือมุมมองนี้ไม่ได้มองว่ารัฐต่าง ๆ ในบริเวณสยาม เป็นส่วนหนึ่งของสยามมาแต่อดีต แต่เป็นสิ่งที่ถูก “สร้าง” ขึ้นมาหลังจากการสร้างอาณานิคมภายในแล้วนี่เอง ซึ่งกระบวนการ

²⁶ ธงชัย วินิจจะกุล, กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิภคของชาติ (กรุงเทพฯ : คปไฟ, อ่าน, 2556), 169.

²⁷ ธงชัย วินิจจะกุล, โฉมหน้าราชาชาตินิยม (นนทบุรี : ฟาเดียวกัน, 2559), 11.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, 11.

ดังกล่าวมีการปฏิรูปการปกครองในระบบเทศาภิบาลเป็นกระบวนการสำคัญ จนสามารถกำหนดเส้นขอบประเทศของตน เมืองอิสระต่าง ๆ ที่ไม่ได้มีสำนึกในความเป็นชาติเดียวกันกับสยาม เช่นในแถบภาคอีสาน ล้านนา หรือในภาคใต้ของสยาม จึงถูกผนวกรวมเข้ากับสยามจากการขีดเส้นแบ่งพรมแดนด้วย

ทฤษฎีการสร้างอาณาจักรในของสยามได้กลายเป็นต้นแบบให้นักประวัติศาสตร์นำไปประยุกต์ใช้ต่อในการศึกษาของตน เช่นผลงานของ โทมัส ไกรปรกรณ์ ที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์นิพนธ์ของคัมภีร์หลวงเวียงแก้วซึ่งเน้นวิพากษ์ไปที่พงศาวดารโยนกเป็นหลัก โดยกล่าวว่าสยามมีการปกปิดความทันสมัยแบบตะวันตกบางอย่างของล้านนา เพื่อสร้างมุมมองให้สยามมีลักษณะเหนือว่า²⁹ หรือของธีรพัฒน์ พูลทอง ที่เน้นวิพากษ์วรรณกรรมเรื่องลิลิตพายัพ ว่าเป็นหนังสือที่มีเนื้อหากล่าวถึงการขยายอำนาจของสยามไปสู่หัวเมืองในภาคเหนือด้วยการกล่าวถึงสยามในฐานะของผู้สร้างความสำเร็จ³⁰ หรืองานการศึกษาเรื่อง เปิดแผนยี่ดล้านนา ของ เนื่ออ่อน ขรัวทองเขียว ในปี พ.ศ. 2559 เป็นงานศึกษาอีกชิ้นที่อธิบายกระบวนการที่เกิดขึ้นในช่วงการปฏิรูปเกี่ยวกับล้านนาด้วยกระบวนการเทศาภิบาลที่อธิบายถึงการพยายามขยายอำนาจของสยามเข้าไปสู่ล้านนาผ่านกระบวนการแทรกแซงทางการเมืองการต่าง ๆ³¹ หรือผลงานของชาติรี ประกิตนันทการเกี่ยวกับแนวทางการเขียนประวัติศาสตร์ศิลปะยุคแรกกับการก่อสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยาม³² เป็นต้น

2. สถานภาพทางวิชาการที่มีการศึกษาเฉพาะเรื่องมณฑลกรุงเก่า

นอกจากงานวิชาการที่อธิบายถึงประวัติศาสตร์ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 หรือช่วงสมัยการปฏิรูปการเมืองการปกครองไปเป็นระบบมณฑลเทศาภิบาลในภาพรวมแล้ว สถานภาพการศึกษาเกี่ยวกับมณฑลกรุงเก่าเป็นเรื่องที่จำเป็นจะต้องศึกษาเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตามสำหรับเนื้อหาในบทนี้ จะกล่าวถึงภาพของการศึกษาเกี่ยวกับมณฑลกรุงเก่าเท่านั้น โดยจะกล่าวถึงอย่างละเอียดในบทต่อไปเมื่ออธิบายถึงงานสถาปัตยกรรมในมณฑลกรุงเก่าหลังจากการยุบเลิกระบบมณฑลเทศาภิบาลไปแล้ว

งานศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับมณฑลกรุงเก่าชิ้นแรก ๆ เริ่มต้นมาปริญญาณิพนธ์กลุ่มหนึ่งของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ โดยศึกษาเกี่ยวกับเรื่องเทศาภิบาลในมณฑลต่าง ๆ ในช่วงปี

²⁹ โทมัส ไกรปรกรณ์, "คัมภีร์หลวงและเวียงแก้วของเจ้าเชียงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5," หน้าจั่ว 10 (กันยายน-สิงหาคม 2556-2557).

³⁰ ธีรพัฒน์ พูลทอง, "วาทกรรมอาณาจักรในลิลิตพายัพ," วารสารมนุษยศาสตร์ 22,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2558).

³¹ เนื่ออ่อน ขรัวทองเขียว, เปิดแผนยี่ดล้านนา (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559).

³² ชาติรี ประกิตนันทการ, "กำเนิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ผ่าน "จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ" .ฟ้าเดียวกัน, 17,2 หน้า 9-55.

พ.ศ.2520 เช่นวิทยานิพนธ์ของนวลเพ็ญ ภาณุรัตน์³³ กล่าวถึงมณฑลกรุงเก่าในลักษณะเดียวกันกับที่ เตชอธิบาย คือเป็นสถานที่ทดลองการดำเนินงานต่าง ๆ ในระบบเทศบาลเป็นแห่งแรก ซึ่งนวลเพ็ญ เสนอต่อว่า สาเหตุที่รัฐบาลกรุงเทพเลือกมณฑลกรุงเก่าเป็นสถานที่ในการริเริ่มต่าง ๆ เพราะมี ลักษณะเป็นมณฑลภายใน ปราศจากการรุกรานของจักรวรรดินิยม โดยที่นวลเพ็ญเน้นพิจารณาการ แก้ปัญหาต่าง ๆ ในมณฑลที่เกิดจากความไม่สงบเรียบร้อยในการปกครอง การโกงกินของข้าราชการ ปัญหาด้านการศาลที่มีคดีความค้างค้ำ และด้านโจรผู้ร้าย จึงทำให้การปฏิรูปส่วนใหญ่เป็นไปในเรื่อง ของการแก้ปัญหาดังกล่าวข้างต้น เช่นการก่อตั้งศาลขึ้นมาชำระคดี การตั้งโรงเรียนปกครองเพื่อสอน การปกครองแบบใหม่ เป็นต้น ซึ่งการที่มณฑลกรุงเก่าไม่มีปัญหาเรื่องการรุกรานเขตแดนจึงทำให้ มณฑลกรุงเก่าเหมาะสมเป็นสถานที่ทดลองการดำเนินงานการปกครองแบบมณฑลเทศบาลเป็น แห่งแรก

พ.ศ. 2529 ชัยยา โพธิ์แดง ได้ศึกษาเรื่องการออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเก่า³⁴ ในฐานะเมืองที่มี การออกโฉนดที่ดินเป็นแห่งแรก ผลงานฉบับนี้นำเสนอถึงปัญหา การแก้ปัญหา และสรุปเกี่ยวกับการ ดำเนินการต่าง ๆ ของการออกโฉนดที่ดินในมณฑลกรุงเก่า โครงเรื่องของผลงานเล่มนี้ยังคงตั้งอยู่ใน แนวทางเดิมคือ การมีปัญหาของระบบการปกครองดั้งเดิม โดยเฉพาะเรื่องที่ดินจนกระทั่งมีการปฏิรูป ในระบบเทศบาลจึงทำให้ปัญหาดังกล่าวหมดไป

ชัยยานำเสนอว่าปัญหาเรื่องที่ดินหลวงในมณฑลกรุงเก่าที่เจ้านายต่าง ๆ มักปล่อยให้ราษฎร เข้ามาทำกิน เรื่องการจัดเก็บภาษีที่ไม่เป็นไปตามจำนวนจริง แต่เดิมนั้นการออกหนังสือสำคัญสำหรับ ที่ดินไม่ได้แสดงถึงการเป็นเจ้าของที่ดิน แต่เป็นหนังสือคู่มือเพื่อใช้เป็นหลักฐานในการครองที่ดิน ระหว่างราษฎรด้วยกัน และราษฎรต่อรัฐ เท่านั้น ส่วนหนึ่งก็เพื่อการใช้เป็นหลักฐานในการจัดเก็บภาษี ด้วย ซึ่งบางครั้งการจัดเก็บภาษีก็ไม่เป็นไปตามจริง และบางครั้งก็มีการรุกล้ำที่ทำกินระหว่างราษฎร ด้วยกัน จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงเริ่มต้นการ ออกโฉนดแบบใหม่ขึ้นเป็นแห่งแรกที่มณฑลกรุงเก่าเพื่อสามารถจัดเก็บค่าเช่าได้อย่างเป็นระบบ ซึ่ง เมื่อมีการจัดการเสร็จเรียบร้อยแล้วทำให้มีการจัดเก็บค่านา การออกกรรมสิทธิ์ที่ดินได้อย่างเป็นระบบ ซึ่งแก้ปัญหาดังกล่าวข้างต้นได้เป็นอย่างดี

หลังจากนี้ผลงานวิชาการที่มีการศึกษาเฉพาะเรื่องมณฑลกรุงเก่าในลักษณะวิทยานิพนธ์จาก สถาบันอุดมศึกษาโดยตรงยังคงมีอยู่บ้าง เนื้อหาส่วนใหญ่ยังคงเน้นความสำคัญของการเป็นสถานที่

³³ นวลเพ็ญ ภาณุรัตน์, "การจัดการปกครองมณฑลกรุงเก่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว (พ.ศ. 2438-2453) " ,93

³⁴ ชัยยา โพธิ์แดง, การออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเก่าระหว่าง พ.ศ. 2444-2453 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ มหาบัณฑิต: มหาวิทยาลัยศิลปากร (2528).

แรกเริ่มในการปฏิบัติงานในสมัยมณฑลเทศาภิบาล โดยเน้นบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเริ่มต้นและเป็นผู้นำในการปฏิรูป อย่างก็ดี ผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวกับมณฑลกรุงเก่าอาจแบ่งได้สองกลุ่ม คือ 1) ประวัติศาสตร์เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาภายใต้การดำเนินการของหน่วยงานภายในกรมศิลปากร และ 2) ประวัติศาสตร์เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาภายใต้กลุ่มนักวิชาการที่เกี่ยวข้องกับสถาบันอยุธยาศึกษา

2.1 ประวัติศาสตร์เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาภายใต้การดำเนินการของหน่วยงานภายในภาครัฐและกรมศิลปากร

การดำเนินงานของกรมศิลปากรที่ทราบโดยทั่วไปในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา คือ การเป็นสถานที่ตั้งของสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา และสำนักงานอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา โดยมุ่งเน้นความสำคัญไปที่โบราณสถานในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นหลัก ทั้งนี้การดำเนินการเกี่ยวกับการอนุรักษ์โบราณสถานภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยานั้นได้มีการขึ้นทะเบียนโบราณสถานมาตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2483 ที่กำหนดบริเวณวัดสำคัญให้เป็นพื้นที่สงวน³⁵ และหลังจากนั้นก็ได้มีการกำหนดเขตและขึ้นทะเบียนโบราณสถานมาเป็นระยะ ครั้งที่ใหญ่ที่สุดคือ ครั้งที่กรมศิลปากรได้ประกาศให้ในพื้นที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา เป็นเขตโบราณสถานบนพื้นที่จำนวนประมาณ 1,810 ไร่³⁶

กล่าวในเบื้องต้นว่าหลังจากการยกเลิกมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2476 หน่วยงานต่าง ๆ เริ่มมีการโยกย้ายไปยังที่ทำการใหม่ที่สร้างขึ้นบริเวณใจกลางเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา อันเป็นผลมาจากการตัดถนนโรจนะ และการสร้างสะพานปรีดี - อารัง ซึ่งเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเมื่อเข้าถึงช่วงศตวรรษที่ 2510 ภายใต้กระแสการอนุรักษ์โบราณสถานและวัฒนธรรมของชาติ ได้เกิดการจัดตั้งโครงการ และแผนงานต่าง ๆ ขึ้น ภายใต้โครงการพัฒนาต่าง ๆ เช่น โครงการพัฒนาเกาะเมืองและบริเวณใกล้เคียงจังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ.ศ.2510 โดยสำนักผังเมือง หรือ แผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 เป็นต้นมาอีกหลายฉบับ แผนพัฒนาและโครงการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีการศึกษาที่มุ่งเน้นไปที่การอนุรักษ์โบราณสถานในยุคสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นหลัก

³⁵ "แจ้งความกรมศิลปากร เรื่อง กำหนดจำนวนโบราณวัตถุสถานสำหรับชาติ," ใน *ราชกิจจานุเบกษา* (18 มีนาคม 2483).

³⁶ "ประกาศกรมศิลปากร เรื่อง กำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน," ใน *ราชกิจจานุเบกษา* (วันที่ 17 สิงหาคม 2519).

ภายใต้โครงการต่าง ๆ มีการศึกษาถึงความสำคัญของโบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาอย่างเป็นระบบ แต่อย่างไรก็ตามอาคารซึ่งสร้างขึ้นตั้งแต่ในช่วงสมัยเทศบาลมณฑลกรุงเก่าไม่มีการกล่าวถึงมากนักส่วนใหญ่เน้นไปยังโบราณสถานในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นหลัก ดังตัวอย่างเช่น โครงการปรับปรุงแผนแม่บทนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา โดยกรมศิลปากร ปี พ.ศ. 2537 ได้กำหนดให้พื้นที่ภายในพระราชวังจันทร์เกษมเป็นพื้นที่อนุรักษ์ แต่กำหนดให้บริเวณโดยรอบวังจันทร์เกษมเป็นพื้นที่อยู่อาศัยและพาณิชยกรรม ในขณะที่บริเวณดังกล่าวมีอาคารต่าง ๆ อันถือได้ว่าเป็นโบราณสถาน ซึ่งก่อสร้างมาตั้งแต่สมัยมณฑลเทศาภิบาล³⁷

สถานภาพของการศึกษาเกี่ยวกับเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาปัจจุบันจึงไม่มีภาพของช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าหลงเหลืออยู่เลย ด้วยสภาพเช่นนี้จึงไม่แปลกที่อาคารต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นมาแต่ช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าจะไม่ได้ได้รับความสำคัญจนบางครั้งถูกรื้อถอน เช่นการรื้อถอนอาคารเรือนจำ หรือการรื้อถอนอาคารสถานีตำรวจ บริเวณด้านหน้าโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ ในช่วงปี พ.ศ. 2556 หรือแม้แต่อาคารเรียกหลังแรกของโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ที่ปัจจุบันถูกอาคารสูงของโรงเรียนบดบังจากจนไม่สามารถมองเห็นได้จากภายนอก

2.2 กลุ่มนักวิชาการที่เกี่ยวข้องกับสถาบันอยุธยาศึกษา

สถาบันอยุธยาศึกษามีความเกี่ยวข้องอย่างมากกับวิทยาลัยครูอยุธยา (ชื่อเดิม) หรือในปัจจุบันคือ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา โดยสถาบันอยุธยาศึกษายกระดับจากสำนักศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา ในปี พ.ศ.2548 จากโครงสร้างของมหาวิทยาลัยราชภัฏ พ.ศ.2547 ภายใต้ชื่อเดิมว่า “สถาบันอยุธยาศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา” เพื่อใช้เป็นแหล่งเรียนรู้เกี่ยวกับเมืองอยุธยา ทั้งนี้สถาบันอยุธยาศึกษามีนักวิชาการหลายท่าน บางส่วนเป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา บางส่วนเป็นนักวิชาการจากหน่วยงานอุดมศึกษาต่าง ๆ จุดเด่นของสถาบันอยุธยาศึกษาคือ นักวิชาการหลายท่านมีถิ่นฐานอยู่ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ดังนั้นสถาบันอยุธยาศึกษาจึงอาจเป็นแหล่งเดียวที่เน้นศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองอยุธยาในฐานะของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ช่วงมณฑลกรุงเก่าลงมาถึงประวัติศาสตร์ยุคเกือบปัจจุบัน

ผลงานเล่มหนึ่งที่มีความสำคัญของกลุ่มนักวิชาการที่เกี่ยวข้องกับสถาบันอยุธยาศึกษาคือ ผลงานเรื่อง ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาระหว่าง พ.ศ.2438-2500 โดย

³⁷ กรมศิลปากร, โครงการปรับปรุงแผนแม่บทนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ: เอ็นเอส พี, 2537).

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ ในปี พ.ศ.2529³⁸ ซึ่งในขณะนั้นดำรงตำแหน่งอยู่ในภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา (ขณะนั้นเรียกว่าวิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา) โดยผลงานเล่มนี้มุ่งอธิบายลักษณะการพัฒนาเมืองของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาที่มีการพัฒนาควบคู่กันระหว่าง การพัฒนา และการอนุรักษ์โบราณสถาน ร่วมกันอยู่ในทุกสมัย โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสาร ในหอบจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารราชการ การสัมภาษณ์บุคคลร่วมสมัย โดยเกื้อกูลสรุปว่า ในขณะที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยากำลังพัฒนาไปในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นในด้าน การปกครอง ผังเมือง สิ่งคม ก็มีความพยายามในการอนุรักษ์โบราณสถานมาอย่างเข้มแข็งร่วมกันเสมอ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ ในช่วงปี พ.ศ.2500 อันเริ่มมีการตัดถนนเข้ามายังใจกลางเมือง และรื้อถอนโบราณสถาน บางแห่งออกไปเพื่อการก่อสร้างใหม่ เช่นอาคารราชการ การตั้งที่อยู่อาศัยบริเวณใจกลางเกาะเมือง ทำให้การอนุรักษ์โบราณสถานมาอย่างเข้มแข็งที่เป็นพื้นที่ที่ต้องห้ามบริเวณใจกลางเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาได้ถูกลดความสำคัญลง

ปีพ.ศ.2541 มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา ได้ตีพิมพ์หนังสือเรื่อง พระพุทธเจ้าหลวงกับชาวกรุงเก่า เนื่องในการจัดทำอนุสาวรีย์พระปิยมหาราช ที่บริเวณหน้าศาลากลางจังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยเป็นหนังสือรวมบทความต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เช่น การจัดระเบียบการออกโฉนดที่ดินแบบใหม่ตามประกาศออกโฉนดที่ดินมณฑลกรุงเก่า ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) โดย ผ.ศ.ระยัษศรี กาญจนวงษ์³⁹ เป็นต้น

ผลงานของเกื้อกูลเป็นแรงบันดาลใจที่สำคัญต่อ พัทธ์ แต่งพันธ์ นักวิชาการที่สำคัญอีกคนหนึ่งของสถาบันอยุธยาศึกษา ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาและปริมณฑล พ.ศ. 2482 – 2544” ในปี พ.ศ.2555⁴⁰ โดยพัทธ์ ได้ศึกษาในแนวทางที่ใกล้เคียงกับเกื้อกูล คือมุ่งจะอธิบายลักษณะการพัฒนาเมืองของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาที่มีการพัฒนาควบคู่กันระหว่าง การพัฒนา และการอนุรักษ์โบราณสถาน

พัทธ์ใช้การอธิบายควบคู่กันระหว่างการพัฒนาและการอนุรักษ์โบราณสถาน โดยอธิบายถึงสาเหตุและผลกระทบระหว่างกันควบคู่กันไปตลอด จึงทำให้บทบาทของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) โดดเด่นขึ้นมาในผลงานชิ้นนี้ ในฐานะผู้ริเริ่มในการรักษาและอนุรักษ์โบราณสถาน

³⁸ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500 (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529).

³⁹ สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, พระพุทธเจ้าหลวงกับชาวกรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา: สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, 2541).

⁴⁰ พัทธ์ แต่งพันธ์, การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาและปริมณฑล พ.ศ. 2482 – 2544 (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรจน์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย, 2555).

ตั้งแต่ในช่วงราวปี พ.ศ. 2446 เป็นต้นมา ทำให้เนื้อหาโดยส่วนใหญ่กล่าวถึงเกี่ยวกับคุณประการต่างๆ ของพระยาโบราณราชธานินทร์ที่มีต่อการรักษาโบราณสถาน โบราณวัตถุ และเรื่องการจัดพิพิธภัณฑ์ ในเมืองกรุงเก่า ซึ่งท้ายที่สุดจึงทำให้มณฑลกรุงเก่าในช่วงสมัยที่พระยาโบราณราชธานินทร์เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมีภาพลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์โบราณสถานมากกว่าเรื่องอื่น ๆ

อย่างไรก็ดีตั้งแต่เริ่มมีการปะทะกันระหว่างการพัฒนาบริเวณใจกลางเกาะเมืองและการเริ่มแผนแม่บทการอนุรักษ์เมืองฉบับต่าง ๆ จนกระทั่งการกำหนดพื้นที่มรดกโลก พัชรสุรบุปผาการดำเนินงานควบคู่กันทั้งสองส่วนทั้งการอนุรักษ์และการพัฒนาเมืองของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา เป็นผลทำให้เกิดการกระทบกระทั่งกันระหว่างพื้นที่ที่อยู่อาศัยและพื้นที่โบราณสถานมาจนถึงปัจจุบัน

ในช่วงหลังทศวรรษที่ 2540 เป็นต้นมา อันเป็นช่วงเวลาที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาถูกให้ความสำคัญอย่างมากต่อการได้รับเลือกให้เป็นพื้นที่ตั้งรางวัลมรดกโลก ในพื้นที่นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ซึ่งทำให้บทบาทพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ถูกกล่าวถึงมากขึ้นในช่วงเวลานี้ เช่น การจัดงาน “รำลึก พระยาโบราณราชธานินทร์” ของสถาบันอยุธยาศึกษา หรืองาน “๖๖๖ปี กรุงศรีอยุธยา ๒๕ปี มรดกโลก: พัฒนาการตามรอยทางของพระยาโบราณราชธานินทร์ โดยกรมศิลปากร เป็นต้น โดยหนังสือสำคัญสองเล่มที่ทำให้บทบาทของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ถูกยกความสำคัญขึ้นมาคือ “กรุงเก่า เล่าเรื่อง (พ.ศ.2554)”⁴¹ และ “เจ้าคุณกรุง : สมุดภาพพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) (พ.ศ.2554)”⁴² ซึ่งทั้งสองเล่มมีบุคคลสำคัญคือ วรณศิริ เดชะคุปต์ ทายาทของพระยาโบราณราชธานินทร์ เป็นผู้ร่วมเขียนและจัดทำด้วย ซึ่งเคยร่วมบรรยายเกี่ยวกับพระยาโบราณราชธานินทร์ ที่สถาบันอยุธยาศึกษาอยู่บ่อยครั้ง

ผลงานทางวิชาการที่ผ่านมาเกี่ยวกับมณฑลกรุงเก่าถึงแม้แต่ละท่านจะยกตัวอย่างแสดงถึงสาเหตุ วิธีการแก้ปัญหา และผลที่เกิดขึ้นแตกต่างกันไป แต่กรอบความคิดยังคงตั้งอยู่ในแง่มุมมองที่กล่าวถึงสถาบันชั้นนำของสยามในฐานะผู้นำของการเปลี่ยนแปลง ซึ่งอาจทำให้มองได้ว่าแนวทางการศึกษาดังกล่าวได้รับอิทธิพลมาจากการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์แบบสกุลดำรงราชานุภาพทั้งสิ้น แสดงให้เห็นว่าประวัติศาสตร์นิพนธ์สกุลดำรงราชานุภาพเป็นประวัติศาสตร์กระแสหลักที่ถูกนำมาอธิบายประวัติศาสตร์ของมณฑลกรุงเก่า

⁴¹ วรณศิริ เดชะคุปต์, กรุงเก่า เล่าเรื่อง (กรุงเทพฯ: มติชน, 2554).

⁴² วรณศิริ เดชะคุปต์, เจ้าคุณกรุง : สมุดภาพพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) (กรุงเทพฯ: ไชยชัยการพิมพ์ แอนด์ กราฟฟิค, 2554).

3.สถานภาพทางวิชาการของการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในมณฑลกรุงเก่า

สถาปัตยกรรมในมณฑลกรุงเก่าเป็นเรื่องที่ได้รับความสนใจน้อยมากในแวดวงวิชาการ สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์ เป็นผู้บุกเบิกในการพยายามอธิบายลักษณะรูปแบบของอาคารในมณฑลกรุงเก่า อย่างไรก็ตามยังมีอาคารอีกหลายหลังที่ยังไม่ได้รับการศึกษา การศึกษาของสมชาติเน้นรายละเอียดเกี่ยวกับรูปแบบ แผนผัง ให้เข้าใจถึงองค์ประกอบของการใช้พื้นที่อาคาร โดยใช้แนวคิด “อุดมคติแห่งยุคสมัย (Ideology of the Age)”⁴³ ที่เป็นผลมาจากสภาพ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยในช่วงเวลานั้น เป็นกรอบคิดในการอธิบายอุดมคติเบื้องหลังการก่อสร้างของสถาปัตยกรรม เช่นในการก่อสร้างอาคารศาลมณฑลกรุงเก่า หรืออาคารราชการในต่างจังหวัดต่าง ๆ สมชาติคำอธิบายว่า ความตื่นตัวต่อความ “ศิวิไลซ์” จากต่างประเทศ จนเกิดเป็นอุดมคติในการก่อสร้างสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในกรุงเทพฯ ได้ส่งผ่านไปยังสถาปัตยกรรมในต่างจังหวัดด้วย ถึงแม้จะเป็นการใส่องค์ประกอบบางอย่าง เช่นการเติมมุขด้านหน้าเป็นฉากแสดงความทันสมัยความศิวิไลซ์ก็ตาม แต่องค์ประกอบอื่นในอาคารยังคงมีลักษณะง่าย ๆ แบบพื้นเมืองอยู่

ในภาพรวมสมชาติกล่าวว่า อาคารราชการต่าง ๆ ในต่างจังหวัดในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 - 6 ประกอบด้วยนัยยะสำคัญ คือ เป็นอาคารที่มีหลังคาปั้นหย่าและรูปทรงแบบบังกะโลแบบพื้นเมือง ซึ่งมีการทำให้อาคารมีความ “ศิวิไลซ์” โดยการเน้นมุขด้านหน้าอันเสมือน “หน้าฉาก” ให้ดูมีความคลาสสิกและศิวิไลซ์ ให้สมกับเป็นการแสดงออกถึงสัญลักษณ์ของอำนาจจากส่วนกลางที่เข้ามาตั้งในเมืองรอบนอกอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน โดยสมชาติให้ความหมายของอาคารราชการเหล่านี้ว่าเป็น “ตัวแทนของอำนาจรัฐส่วนกลางที่ส่งมาปกป้องคุ้มครอง”⁴⁴

ชาติรี ประกิตนพการ เป็นนักประวัติศาสตร์อีกท่านหนึ่งที่ศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในช่วงเวลานี้ การศึกษาเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมในช่วงแรกๆ ของเขา ชาติรีให้ความสำคัญกับ การเข้าสู่ความทันสมัยของสยามที่ทำให้อิทธิพลจากภายนอกเข้าไปเปลี่ยนแปลงในระดับอุดมคติร่วมของสังคม ซึ่งแสดงออกมายังรูปแบบอาคารสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ที่สามารถแบ่งออกได้ตามยุคสมัย⁴⁵

⁴³ สมชาติ จิ่งสิริอารักษ์, *สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480* (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553),12.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน,180.

⁴⁵ ชาติรี ประกิตนพการ, *การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2550),7.

ผลงานของชาตรีที่อาจจะเกี่ยวข้องโดยตรงกับมณฑลกรุงเก่าคือ ผลงานในบทความชื่อ "กำเนิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผ่าน "จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ" ในปี พ.ศ.2562⁴⁶ ชาตรี เสนอว่า ณ ช่วงเวลาหนึ่งสยามในช่วงของการแสวงหาเมืองใต้อาณานิคม ได้มีแนวคิดเกี่ยวกับ "จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ" โดยสยามอาศัยความรู้ทางประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในขณะนั้นเป็นเครื่องมือในการสร้างขอบเขตของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามขึ้นมา โดยมีพิพิธภัณฑ์ทั้ง 7 แห่งตั้งขึ้นมาบนเมืองสำคัญ ซึ่งหนึ่งในนั้นคือพิพิธภัณฑ์ที่เมืองกรุงเก่า

ภายใต้ "จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ" มีความเกี่ยวข้องอย่างมีนัยยะสำคัญกับการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งได้ร่วมกันศึกษากับยอร์ช เซเดส์ ซึ่งพิพิธภัณฑ์ทั้ง 7 แห่งที่ถูกตั้งขึ้นในช่วง ทศวรรษที่ 2440 - 2450 ที่เมืองเมืองนครปฐม นครศรีธรรมราช ลพบุรี ลำพูน พิษณุโลก อยุธยา และกรุงเทพฯ ได้ถูกแสดงถึงลำดับยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ของชนชาติไทยผ่าน ทวารวดี ศรีวิชัย ลพบุรี เชียงแสน สุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ตามลำดับ การศึกษาของชาตรีฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงขอบข่ายสำคัญของแนวคิดแบบการศึกษาประวัติศาสตร์แบบการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม ที่เริ่มขยายขอบเขตการศึกษาจากพื้นที่บริเวณชายขอบของไทยมาสู่ศูนย์กลางของดินแดนมากขึ้น ผ่านการพยายามอธิบายถึงการสร้างอาณานิคมทางศิลปะของสยามผ่านเมืองต่างๆ

แม้แนวคิดการสร้างอาณานิคมภายในจะสามารถทำให้เข้าใจกระบวนการตอบสนองของสยามกับประเทศตะวันตกภายใต้การดำเนินการปฏิรูปต่าง ๆ ที่ทำให้มองเห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบริเวณชายขอบของสยามได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามแนวคิดนี้มักมุ่งเน้นอธิบายกระบวนการต่าง ๆ ของสยามในพื้นที่บริเวณชายขอบ โดยละเลยการพิจารณาพื้นที่ที่ใกล้ศูนย์กลางสยาม เช่น นครปฐมและกรุงเก่าอันมีสถานที่ตั้งและพัฒนากิจการทางประวัติศาสตร์ที่ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ

คำถามจึงมีอยู่ว่า เราจะอธิบายมณฑลกรุงเก่าในฐานะที่เป็นมณฑลภายในอย่างไร ภายใต้แนวคิดการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม และเพราะเหตุใดสถาปัตยกรรมในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าถูกจึงหลงลืมไปจากกรมศิลปากรและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในช่วงเวลานั้น

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ครอบคลุมการศึกษามณฑลกรุงเก่าถึงช่วงเวลาตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2438 อันเป็นปีที่ตั้งมณฑลกรุงเก่าจนถึง พ.ศ.2476 ในช่วงเวลาเกือบ 4 ทศวรรษนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญหลายอย่างในพื้นที่ เช่นการเข้ามาปกครองของสยาม การตั้งและจัดระบบหน่วยงานราชการต่าง ๆ การจัดเก็บภาษี การกำหนดเขตอนุรักษ์ การกำหนดเขตสุขภาพ รวมถึงการก่อสร้างอาคารสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ดังนั้นเพื่อศึกษาและทำความเข้าใจในประวัติศาสตร์ช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่า

⁴⁶ ชาตรี ประภิตนทการ, "กำเนิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผ่าน "จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ", "ฟ้าเดียวกัน" 17,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2562),27.

การศึกษาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้น่าจะช่วยสร้างข้อมูลเพิ่มเติมต่ออดีตของเกาะเมือง
พระนครศรีอยุธยาได้

บทที่ 2

เมืองกรุงเก่าบนร่องรอยความต่อเนื่องของยุคสมัย

ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ เมืองกรุงเก่าไม่ได้ถูกทิ้งร้างจากการย้ายราชธานีไปยังเมืองใหม่ แต่มีผู้คน มีเจ้าเมือง มีตลาด มีสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เกิดขึ้นไปพร้อมๆ กันพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามก็ได้ปรากฏหลักฐานต่าง ๆ ว่า เมืองกรุงเก่ามีพัฒนาการขึ้นมาพร้อมๆ กันกับกรุงรัตนโกสินทร์ ก่อนที่จะมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้เป็นเมืองในระบบมณฑลเทศาภิบาลในที่สุด

1. ความต่อเนื่องของยุคสมัย

จุดเริ่มต้นของการศึกษาเมืองกรุงเก่าอาจตั้งต้นได้จากแนวคิดของ Victor Lieberman นักประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่ได้เสนอถึงความคล้ายกันของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18 และ 19 ที่สามอาณาจักรใหญ่ได้แก่อังวะ ไทเวียด และอยุธยา ได้เกิดความขาดตอนของระบบการเมืองการปกครอง โดยมีการเปลี่ยนเมืองหลวง และมีความพยายามจะรื้อฟื้นขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ขึ้นมาพร้อม ๆ กัน⁴⁷ ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์⁴⁸ และสุเจน กรรพฤทธิ์⁴⁹ ได้เสนอแนวคิดที่คล้ายกันโดยได้เสนอว่าระหว่างช่วงเปลี่ยนผ่านจากกรุงศรีอยุธยา ไปสู่กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงของการ “ว่างชนบ” หรือ “ว่างระเบียบ” ตามลำดับ

นิธิเสนอว่าช่วงของการว่างชนบนั้นไม่ได้เกิดขึ้นหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาในทันที แต่ได้เกิดมาตั้งแต่ช่วงก่อนหน้านั้นเมื่อศูนย์กลางของกรุงศรีอยุธยาไม่สามารถสั่งการและรวมพลเพื่อต่อต้านการรุกรานได้ ซึ่งแสดงให้เห็นจากการที่หัวเมืองต่าง ๆ เริ่มละทิ้งกรุงศรีอยุธยาและหันมาป้องกันตัวเองแทนในช่วงก่อนการเสียกรุงไม่นาน ข้อเสนอที่สำคัญของนิธิในเรื่องนี้คือ “ชนบ” ที่มีลักษณะแบบ “ว่างชนบ” และ “เสมือนไร้ระเบียบ” จากการปกครองแบบชุมชนในช่วงสมัยพระเจ้าตากสิน กลับให้ประโยชน์ต่อการเมืองการปกครองในยุคสมัยของพระองค์ได้ดี ดังนั้นจึงเป็นเหตุให้พระเจ้าตากสินไม่

⁴⁷ Victor Lieberman, *Strange parallels : Southeast Asia in global context, c.800-1830* v.1 (Cambridge: Cambridge University Press, 2009),2.

⁴⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ว่างแผ่นดิน : ประวัติศาสตร์เปรียบเทียบ"กรุงแตก"ในสามราชอาณาจักร* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2562),145.

⁴⁹ สุเจน กรรพฤทธิ์, *รุกตะวันออก : ความสัมพันธ์ "สยาม-เวียดนาม" ก่อนอาณาจักรสยามยุคทอง* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2562),5.

พยายามรื้อฟื้นขนบทั้งหมดของกรุงศรีอยุธยา แต่พยายามรักษาขนบแบบนี้ไว้ในช่วงการปกครองของพระองค์⁵⁰

ระเบียบ หรือขนบ ที่พระองค์สร้างขึ้น มีปัญหาหนึ่งที่ตามมาคือ เกิดความไม่พอใจของขุนนางเก่าจากอยุธยาที่มองว่าระเบียบดังกล่าวต่างจากสมัยอยุธยามากเกินไป จนนำไปสู่การเข้ามาปราบดาภิเษกของเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งเป็นขุนนางเก่าตั้งแต่ในสมัยอยุธยา ที่เข้ามาฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของกรุงศรีอยุธยาให้ดีขึ้น⁵¹ ซึ่งความขัดแย้งของระบบเก่าและระบบใหม่ที่เกิดขึ้นระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสินและเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก จึงเป็นเหตุให้เกิดกบฏในช่วงท้ายรัชกาล อันเป็นที่มาของ นายบุญนาคจากบ้านแม่ลา ชาวเมืองกรุงเก่าผู้หนึ่งที่จะเข้ามา มีบทบาทเป็น “ผู้รักษากรุงเก่า”

1.1 ผู้รักษากรุง

ปี พ.ศ. 2310 หลังการเสียกรุงศรีอยุธยา พระราชพงศาวดารหลายฉบับได้กล่าวถึงเรื่องที่พระเจ้าตากสินได้ทรงเลือกที่ตั้งเมืองใหม่ที่กรุงธนบุรี โดยมีหลายสาเหตุที่แตกต่างกันที่ เช่น เหตุผลว่าทรงพระสุบินถึงพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ ที่ทรงตรัสไม่ให้พระองค์ประทับอยู่ที่นี้ หรือเพราะกรุงศรีอยุธยามีทุกขภัยมากจนไม่สามารถทำนุบำรุงให้เหมือนเดิมได้แล้ว เป็นต้น⁵² แต่ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลอย่างไร ท้ายที่สุดสมเด็จพระเจ้าตากสินก็ได้ทำการสถาปนากฎธนบุรีเป็นเมืองหลวงขึ้นแทนกรุงศรีอยุธยา ช่วงท้ายของรัชกาลกรุงธนบุรีมีเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับเมืองกรุงเก่าซึ่ง “นายบุญนาค” ที่บ้านแม่ลาและพวก ที่ได้เข้าไปจับและฆ่าพระพิชิตณรงค์ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลสำคัญที่เมืองกรุงเก่าในขณะนั้น

ช่วงท้ายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เสด็จไปทำศึกที่เมืองกัมพูชาโดยคำสั่งของพระเจ้าตากสิน ในช่วงเวลาเดียวกันนั่นเอง พระยาสรรงค์ได้รับคำสั่งให้ขึ้นไปปราบกบฏที่เมืองกรุงเก่า ซึ่งกลุ่มกบฏนำโดย ขุนสุระ ขุนแก้วซึ่งเป็นน้องชายของพระยาสรรงค์ และนายบุญนาคบ้านแม่ลา อย่างไรก็ตาม พระยาสรรงค์กลับเข้าร่วมกับกลุ่มกบฏ ร่วมการก่อกบฏต่อพระเจ้าตากสิน โดยอยู่ข้างสนับสนุนเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ให้ความเห็นว่า กลุ่มบุคคลต่าง ๆ ที่มีชื่อปรากฏในพงศาวดารในช่วงรัชกาลกรุงธนบุรี น่าจะเป็นเจ้าชุมนุมเดิม เล็กบ้างใหญ่บ้าง

⁵⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *วางแผ่นดิน : ประวัติศาสตร์เปรียบเทียบ"กรุงแตก"ในสามราชอาณาจักร*, 145.

⁵¹ สุเจน กรรพฤทธิ์, *รุกตะวันออก : ความสัมพันธ์ "สยาม-เวียดนาม" ก่อนอาณาจักรอยุธยา*, 154.

⁵² นิธิ เอียวศรีวงศ์กล่าวถึงกรณีนี้ที่สมเด็จพระเจ้าตากสิน ได้ทรงเลือกที่ตั้งเมืองใหม่ที่กรุงธนบุรีเป็นที่ตั้งเมืองใหม่ว่า อาจจะมีที่มาจากพระราชพงศาวดารในฉบับพระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์ ซึ่งมีเพียงฉบับเดียวที่ระบุถึงพระสุบินจากอดีตกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา อ่านเพิ่มเติมใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา," ใน *ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์* (นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2555), 409.

โดยเฉพาะในแถบลุ่มน้ำป่าสัก ที่น่าจะยังคงมีการปกครองแบบชุมชนมอญ⁵³ ที่ล้วนแล้วแต่เข้ากับฝั่งเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกในการยึดอำนาจในช่วงท้ายรัชกาลกรุงธนบุรี

หากพิจารณาถึงข้อเสนอของ นิธิ เกี่ยวกับการไร้ระเบียบและว่างขนบหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาว่ามีลักษณะเป็น “การเมืองแบบชุมชนมอญ”⁵⁴ อันมีพระยาตากที่สามารถเอาชนะและขึ้นเป็นใหญ่ต่อชุมชนต่าง ๆ แล้ว จึงอาจพิจารณาถึงนายบุญนาคที่บ้านแม่ลา ในลักษณะของหัวหน้าชุมชนมอญได้เช่นเดียวกัน อันแสดงให้เห็นว่ากลุ่มผู้นำในแถบเมืองกรุงเก่าและลุ่มน้ำป่าสัก ในช่วงเวลานั้น เป็นฐานอำนาจที่สำคัญของเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก

การปรากฏชื่อของนายบุญนาคและพระพิชิตณรงค์ รวมถึงการบรรยายถึงสถานที่ต่าง ๆ ของเมืองกรุงเก่า น่าจะเป็นสิ่งยืนยันสำคัญที่สามารถบอกได้ว่า “เมืองกรุงเก่า” ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเมืองที่มีความสำคัญเมืองหนึ่ง มิใช่เมืองกรร้างที่ผู้คนโยกย้ายไปอยู่ที่ธนบุรี และรัตนโกสินทร์หมดสิ้น

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) ได้ตั้งให้นายบุญนาคดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพลเทพโดยมีมีสร้อยตามท้ายว่า ไชยวิชิตสิทธิสงคราม ในตำแหน่ง “ผู้รักษากรุงเก่า” อย่างไรก็ดีในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อเกิดเหตุเกี่ยวกับการพยายามก่อกบฏของเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช หรือ เจ้าฟ้าเทมื่น โอรสในสมเด็จพระเจ้าตากสิน ได้ปรากฏชื่อของเจ้าพระยาพลเทพ (บุญนาค) ในรายชื่อผู้สมรู้ร่วมคิด และถูกประหารชีวิตไปในเวลานั้นด้วย

อย่างไรก็ดีอาจกล่าวได้ว่าข้อมูลเกี่ยวกับตำแหน่ง “ผู้รักษากรุง” ของเมืองกรุงเก่า ที่ละเอียดที่สุด ถูกเขียนขึ้นโดยพระยาโบราณราชธานินทร์ โดยปรากฏในหนังสือเรื่อง “ตำนานกรุงเก่า” ในปี พ.ศ.2451⁵⁵ ซึ่งเป็นหนังสือที่เขียนในเชิงเล่าประวัติของกรุงศรีอยุธยา สำหรับใช้แจกในงานพระราชพิธีรัชชมงคลที่เมืองกรุงเก่า เนื้อความในหนังสือกล่าวถึงตั้งแต่การก่อตั้งกรุงศรีอยุธยาในอดีต ไปจนถึงการตั้งมณฑลเทศาภิบาล โดยส่วนที่เกี่ยวกับการตั้งมณฑลเทศาภิบาล และการตั้งผู้รักษากรุงเก่าอยู่ในย่อหน้าแรกๆ ของหนังสือ ดังนี้

“ครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก จึงทรงโปรดตั้งนายบุญนาคบ้านแม่ลา เป็นเจ้าพระยาชัยวิชิตสิทธิสงครามผู้รักษากรุงยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาชัยวิชิตเป็นเจ้าพระยาพลเทพ และตำแหน่งผู้รักษากรุงเก่าแต่นั้นก็ลดลงคงเป็นแต่พระยามา จนถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้เปลี่ยนสร้อยชื่อผู้รักษากรุงเป็นพระยาชัยวิชิต สิทธิสาตรา มหาประเทศราช สุรชาติเสนาบดี ครั้นมาในรัชกาลที่ ๔

⁵³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2561), 439-441.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, 439.

⁵⁵ พระยาโบราณราชธานินทร์, *ตำนานกรุงเก่า* (โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย: พระนคร, 2503), 8.

โปรดให้เปลี่ยนนามผู้รักษากรุงเก่าเป็นพิเศษ ๒ ข้อ คือ เจ้าพระยามหาศิริธรรม พโลปลั้มภเทพทวาราวดี ศรีรัตนธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า" กับ พระยาสิงหราชฤทธิไกร ยุตินัยเนติธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ รักษากรุงที่ต่อพระยาสิงหราชฤทธิไกรลงมาก็คงเป็นที่ "พระยาชัยวิชิต" แต่สร้อยชื่อเป็น สิทธิศักดิ์ดา มหานคราธิราช มาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ชื่อผู้รักษากรุงคนเดิมเป็นพระยาชัยวิชิต สิทธิศาสตรา มหาปเทศาธิบดี ครั้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้พระยาชัยวิชิต(สิงห์โต) เป็นพระยาเพชรพิชัย รับราชกาลอยู่ ณ กรุงเก่าแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชฌภา(นาค) เป็นผู้รักษากรุง แต่กลับเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็น "พระยาชัยวิชิต สิทธิศักดิ์ดา มหานคราธิราช" เหมือนชื่อพระยาชัยวิชิตในรัชกาลที่ ๔⁵⁶

ลำดับ	ชื่อตำแหน่ง	ชื่อเดิม
1	เจ้าพระยาชัยวิชิตสิทธิสงคราม	นายบุญนาค
2	พระยาชัยวิชิต สิทธิศาสตรา มหาประเทศราช สุรชาติเสนาบดี	เผือก
3	เจ้าพระยามหาศิริธรรม พโลปลั้มภเทพทวาราวดี ศรีรัตนธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ	
4	พระยาสิงหราชฤทธิไกร ยุตินัยเนติธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ	
5	พระยาชัยวิชิตสิทธิศักดิ์ดา มหานคราธิราช	
6	พระยาชัยวิชิตสิทธิศาสตรา มหาปเทศาธิบดี	สิงห์โต
7	พระยาชัยวิชิตสิทธิศักดิ์ดา มหานคราธิราช	นาค

ตารางที่ 1 ตารางแสดงชื่อตำแหน่งผู้รักษากรุงเก่า

โดยประเด็นสำคัญที่ควรพูดถึงจากคำอธิบายเรื่องผู้รักษากรุงในที่นี้คือคำว่า “ผู้รักษากรุง” ที่อาจจะสามารถใช้ในการอธิบายถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างอย่างสยามและเมืองกรุงเก่าได้

ตำแหน่ง “ผู้รักษากรุง” ปรากฏในพงศาวดารหลายฉบับ ประเด็นที่ควรพิจารณาคือ คำว่า “ผู้รักษากรุง” มักปรากฏในหนังสือพงศาวดารที่ถูกพบ เขียน หรือชำระขึ้นใหม่ในช่วงสมัยธนบุรี - รัตนโกสินทร์แล้วทั้งสิ้น เล่มที่เก่าที่สุด อาจจะเป็นหนังสือ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ซึ่งเชื่อว่าน่าจะถูกเขียนขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี ว่า

“เมื่อต้นแผ่นดินเย็น ด้วยพระบารมีชุ่มพื้นขึ้นผลจมีแก่น ปลายแผ่นดินแสน ร้อนรุ่ม
สุมรากโคน โคนล้มถมแผ่นดิน ด้วยสิ้นพระบารมีแต่เพียงนั้น ผู้รักษากรุงเก่าพระชิตณรงค์

⁵⁶ เรื่องกรุงเก่า (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2561), 18.

ผูกขาดขึ้นไปจะเร่งเงินไพร่หลวงกรุงเก่า ให้ได้โดยจำนวน ๕๐๐ ชั่ง เร่งรัดไพร่เมืองยากครั้งนั้น
สาหัส

[...]

รับสั่งให้ขุนแก้วน้องพระยาสรรงค์ เอาปืนขึ้นไปต๋อยศิลาปากนกปืน ๑๐๐๐ ไปคบคิด
กับกำนันบ้านแขวงกรุงเก่า ปักหนังสือชวนผู้รักษากรุงว่าจะเข้าด้วยกันหรือไม่เข้า เพลาสองยาม
จะเข้าเผาบ้าน ผู้รักษากรุงว่าไม่เข้า จะเผาก็เผาเสีย เพลาสองยามผู้ร้ายเข้าล้อมบ้าน ได้สู้รบกัน
อยู่สามวัน กองผู้ร้ายทิ้งพลระดมเผา บุตรผู้รักษากรุงโจนน่านี้ ผู้ร้ายพุ่งหอกซัดถูกบุตรพระยา
อินทอะไภย ผู้รักษากรุงกับบุตรภรรยาสิ้นชีวิตในไฟสีคน พระยาอินทอะไภยกลับมาทูล ฯ⁵⁷

ผู้ตำแหน่ง “ผู้รักษากรุง ผู้รักษาเมือง” ยังปรากฏในเมืองอื่น ๆ จากในพระราช
พงศาวดารหลายฉบับ ตัวอย่างเช่น ในพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ความว่า

“ให้พระภักดีบริรักษ์ (แสง) บุตรพระยานครฯ เป็นผู้รักษาเมืองไทรบุรี แลให้นายนุช
มหาดเล็กบุตรอีกคน ๑ เปนปลัดอยู่รักษาราชการที่เมืองไทรบุรี”⁵⁸

หรือ

“ปีมแม่ จุล ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ เมื่อณเดือน ๕ ปีมแม่เบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕
พ.ศ. ๒๓๖๖ เรือกำปั่นหลวงชื่อเหราข้ามสมุทร ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์กลับมา ครอเฟิดอังกฤษ
ผู้รักษาเมืองสิงคโปร์ ผู้ซึ่งเคยเป็นทูตเข้ามาเมื่อปีมแม่จัตวาศก บอกเข้ามายังเสนาบดีที่
กรุงเทพฯ ว่าพระเจ้าอังวะจักกายแมง แต่งทูตพม่าให้ไปทำไมตรีกับญวน ขวนพระเจ้าเวียดนาม
มินมางให้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับกองทัพพม่า”⁵⁹

นอกจากนี้หนังสือที่กล่าวย้อนไปถึงเรื่องในช่วงสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา เช่น
มหาราชวงศ์พงษาวดารพม่า ซึ่งเชื่อกันว่าได้แปลขึ้นจากภาษาพม่าในช่วงปี พ.ศ.2400 ตามที่
ระบุไว้ในคำนำของหนังสือได้ปรากฏชื่อของผู้รักษาเมืองบางส่วนที่น่าสนใจดังนี้

⁵⁷ จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร: กรุงเทพฯ, 2526),12-
13.

⁵⁸ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, (พระนคร: องค์การ
ของคุรุสภา, 2504).

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน.

“ฝ่ายผู้รักษาเมืองบ้านตากเห็นว่าสีหะปะเต๊ะ ยกทัพมา ช้างม้ารีพลมาก ก็ไม่อาจออกจากเมืองไปต่อสู้รบ เบนแต่รักษาเมืองตั้งมั่นอยู่ ฝ่ายสีหะปะเต๊ะแม่ทัพเห็นว่า ผู้รักษาเมืองบ้านตากรักษาเมืองตั้งมั่นอยู่ดั่งนั้น ก็ขับให้พลทหารเข้าตีเมืองบ้านตาก

[...]

ครั้นยกจากเมืองบ้านตาก ก็พักแรมตามรายทางมาตามระยะ ก็ถึงเมืองระแหง ผู้รักษาเมืองระแหงเห็นว่าเมืองบ้านตากก็ไม่อาจจะต่อสู้รบ หัวหน้าจึงพาผู้รักษาเมืองระแหงออกมา ยอมอ่อนน้อมสวามิภักดิ์กับสีหะปะเต๊ะ”⁶⁰

ตำแหน่ง “ผู้รักษากรุง” ที่ได้ยกมา สิ่งหนึ่งที่น่าพิจารณาได้คือ “ผู้รักษากรุง” หรือ “ผู้รักษาเมือง” ที่ถูกพูดถึงนั้น มีลักษณะเป็น “เจ้าเมือง” ในความหมายปัจจุบันทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นผู้รักษาเมืองระแหง ผู้รักษาเมืองบ้านตาก ผู้รักษาเมืองสิงคโปร์ ผู้รักษาเมืองไทรบุรี ฯลฯ จึงทำให้สามารถพิจารณาได้ว่าตำแหน่ง “ผู้รักษากรุงเก่า” “ที่ถูกกล่าวถึงในพงศาวดารต่าง ๆ รวมถึงหนังสือตำนานกรุงเก่าของพระยาโบราณราชธานินทร์นั้น อาจมีลักษณะตำแหน่งและหน้าที่เป็นเจ้าเมือง ตามระบบรัฐบาลแบบจารีต ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองในระบบเทศบาล

อีกหลักฐานหนึ่งที่ทำให้สามารถยืนยันได้ว่า เมืองกรุงเก่าที่มี “ผู้รักษากรุง” ในขณะนั้น มีลักษณะเป็นเจ้าเมือง ตามลักษณะของรัฐแบบจารีต คือ นิราศภูเขาทอง ช่วงสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งแต่งขึ้นโดยหลวงสุนทรโวหาร(ภู่) โดยมีกล่าวถึงผู้รักษากรุงเก่า ดังนี้ “พอรอนรอนอ่อนแสงพระสุริยณ ถึงตำบลกรุงเก่ายิ่งเศร้าใจ มาถึงท่าหน้าจวนจอมผู้รั้ง คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล จะแหวะหาถ้าท่านเหมือนเมื่อเป็นไวย ก็จะได้รับนิมนต์ขึ้นบนจวน”⁶¹

คำว่า “ผู้รั้ง” เป็นคำที่สามารถอธิบายได้ไม่ยากว่ามีความหมายถึงตำแหน่งเจ้าเมืองที่ซึ่งถูกแต่งตั้งจากเมืองใหญ่ให้ไปปกครอง โดยเฉพาะเมืองชั้นจัตวา รวมถึง “จวน” และ “จวนจอมผู้รั้ง” ที่แปลว่า ที่พำนักของเจ้าเมือง

แม้ว่าหลักฐานประเภทพงศาวดารและคำอธิบายของพระยาโบราณราชธานินทร์จะใช้คำว่า “ผู้รักษากรุง” เป็นหลัก แต่ในหนังสือรายงานของมณฑลกรุงเก่าฉบับหนึ่งมีคำที่แสดงอย่างชัดเจนว่า พระยาไชยวิชิต (นาค) มีตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองของเมืองกรุงเก่า รวมถึงระบุชื่อเจ้าเมืองอื่น ๆ ในมณฑลกรุงเก่าด้วย ดังนี้ “พระยาไชยวิชิต (นาค) เป็นเจ้าเมืองกรุงเก่า พระยาราชวรินทร์ เป็นเจ้า

⁶⁰ มหาราชวงศ์พงษาวดารพม่า, (กรุงเทพฯ: บริษัท ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006), 2562), 230-231.

⁶¹ นิราศวัดเจ้าฟ้า, (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, 2505).

เมืองสระบุรีพระยาพิสูทธิธรรมธาดา เป็นเจ้าเมืองลพบุรี จมื่นสมุห์พิมาน เป็นเจ้าเมืองสิงห์บุรี พระพิทักษ์เทพธานี เป็นเจ้าเมืองอ่างทอง”⁶²

จากตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่า “เจ้าเมือง” ของเมืองกรุงเก่ายังคงมีอยู่โดยตลอด เพียงแต่ถูกอธิบายในชื่อของ “ผู้รักษากรุง” แทนเท่านั้น ดังนั้นจึงอาจทำความเข้าใจได้ว่าปฏิสัมพันธ์ระหว่างสยามและเมืองกรุงเก่าในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาลยังคงเป็นเมืองใต้ปกครองของรัตนโกสินทร์อย่างเป็นปกติ โดยมีการดำเนินการปกครองตนเองมาตลอดควบคู่ไปกับสยามที่รัตนโกสินทร์

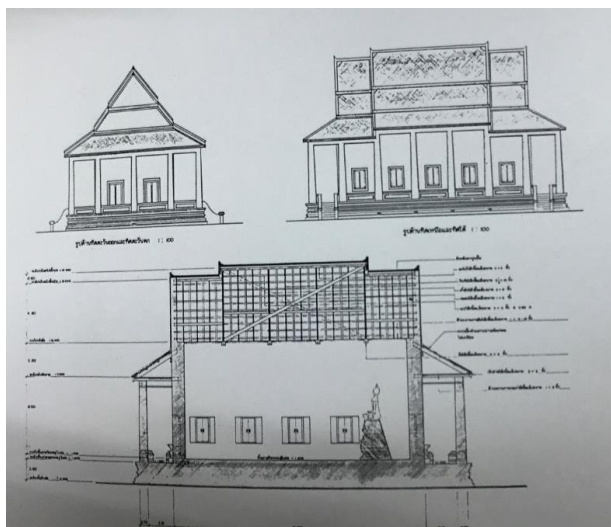
ทั้งนี้ คำว่า “ผู้รักษากรุง” ที่ซึ่งแปลว่า “เจ้าเมือง” อาจเป็นคำที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่ในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์จากการพบคำนี้ในเอกสารพงศาวดารที่อาจถูกชำระขึ้นใหม่ในช่วงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น เพื่อเป็นคำที่ใช้อธิบายถึงเจ้าเมือง หากพิจารณาถึงนัยยะของการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์แล้ว อาจแสดงให้เห็นถึงนัยยะของการนิพนธ์ประวัติศาสตร์ที่พยายามลดความสำคัญของเจ้าเมือง อาจจะไม่ตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตาม

ภาพที่ 3 วัดใหม่ไชยวิจิตร

ที่มาภาพ วัดใหม่ไชยวิจิตร [ออนไลน์] ใน <http://www.finearts.go.th>

⁶² “เอกสารกระทรวงมหาดไทย มณฑลกรุงเก่า” ใน ม.40/2,“ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (5 มี.ค. 117 – 7 ม.ย. 124).

ภาพที่ 4 โครงสร้างอาคารวัดใหม่ไชยวิจิตร

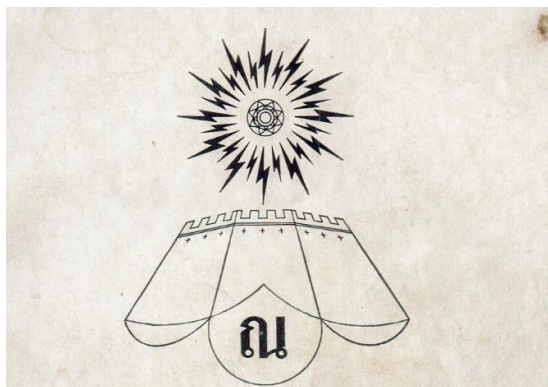
ที่มาภาพ วัดใหม่ไชยวิจิตรและฉนวนน้ำท่าวาสกรี (อยุธยา : สำนักงานโครงการนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา
อยุธยา และโครงการพิทักษ์โบราณสถานสำคัญทั่วโลก, 2539)

1.3 ณ ป้อมเพชร

การเข้ามาปราบดาภิเษกของเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ในกรุงรัตนโกสินทร์ สร้างความสำคัญให้แก่เมืองกรุงเก่าที่บริเวณป้อมเพชร ริมฝั่งแม่น้ำป่าสัก ทางทิศใต้ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ในฐานะพระราชานิเวศเดิมครั้งสมัยกรุงเก่าของพระองค์ ซึ่งพระองค์ได้พระราชทานที่ดินบริเวณนี้ให้แก่นายบุญนาคนให้เป็นสถานที่อยู่อาศัยในฐานะ “ผู้รักษากรุงเก่า”

ในบันทึกของนายปรีดี พนมยงค์ กล่าวถึงเมื่อครั้งที่ได้พูดคุยกับพระสมุทบูรานุรักษ์ (ข้า) ต้นตระกูล ณ ป้อมเพชร เมื่อครั้งที่ท่านขอพระราชทานนามสกุล โดยพระสมุทบูรานุรักษ์ได้เล่าให้ปรีดีฟังเกี่ยวกับพระวินัยจัยเรื่องนามสกุลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ซึ่งพระองค์วินัยจัยในท่ามกลางคณะขุนนางหลายคน ซึ่งในเวลานั้นมีพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ด้วย ว่า พระองค์ทรงรู้จักมักคุ้นกับพระยาไชยวิจิตสิทธิสาตรา (นาค) อดีตผู้รักษากรุงเก่า ซึ่งเป็นบิดาของพระสมุทบูรานุรักษ์เป็นอย่างดี บรรพบุรุษของพระสมุทบูรานุรักษ์เคยรับใช้ติดตามในบ้านของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกมาก่อน ซึ่งตั้งบ้านอยู่บริเวณป้อมเพชรใกล้กับวัดสุวรรณดาราราม ซึ่งก็เป็นวัดพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้พระราชทานที่ดินส่วนหนึ่งของบ้านเพื่อสร้างขึ้นให้แก่ผู้รักษากรุงเก่า ซึ่งข้าหลวงต่าง ๆ ก็ได้อาศัยที่บริเวณนั้นอยู่ตลอดมาจนถึงปัจจุบัน โดย

ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) จึงได้พระราชทานนามสกุลแก่พระสมุทรมุขานุรักษ์ (ข้า) ว่า ณ ป้อมเพชร์⁶³

ภาพที่ 5 ตราตระกูล ณ ป้อมเพชร์

ที่มาภาพ อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายชาญชัย ณ ป้อมเพ็ชร์ (กรุงเทพฯ, 2515)

1.4 วรรณกรรมที่เกี่ยวกับเรื่องเมืองกรุงเก่า

วรรณกรรมและงานประพันธ์ค่อนข้างรุ่งเรืองในช่วงขึ้นเมื่อกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งได้อย่างสมบูรณ์ วรรณกรรมและงานประพันธ์จากเจ้านายและชนชั้นนำหลายพระองค์เริ่มปรากฏขึ้น โดยเฉพาะในช่วงหลังรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นไป ผลงานเหล่านี้เต็มไปด้วยการบรรยายสถานที่ ชีวิต ผู้คน ตลาด การค้าขาย เป็นต้น วรรณกรรมและงานประพันธ์บางชิ้น โดยเฉพาะผลงานของสุนทรภู่แสดงให้เห็นถึงสภาพภูมิประเทศและความเจริญขึ้นของการค้าขายในเมืองท่าไกล

เนื้อความในนิราศภูเขาทอง และนิราศพระบาท ของหลวงสุนทรโวหาร (ภู่) ซึ่งผ่านที่เมืองกรุงเก่าทั้งสองครั้งนั้น เมื่อดำเนินผ่านบริเวณทิศเหนือของเมืองกรุงเก่าได้บรรยายความเกี่ยวกับพระยาไชยวิจิต (เผือก) ถึงสองครั้ง ซึ่งทำให้เราสามารถสันนิษฐานถึงสถานที่ตั้งของจวนพระยาไชยวิจิต (เผือก) โดยสันนิษฐานจากเนื้อความในนิราศ

ในนิราศพระบาท⁶⁴ ฉบับสำนวนของพระสุนทรโวหารซึ่งน่าจะแต่งขึ้นราวปี พ.ศ. 2350 ได้ตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปยังพระพุทธบาท เมืองสระบุรี การเดินทางในครั้งนี้น่าจะเป็นครั้งแรกสุดที่มีหลักฐานในการเดินทางมายังเมืองกรุงเก่าของพระสุนทรโวหาร ใจความสำคัญในนิราศพระบาท

⁶³ อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายชาญชัย ณ ป้อมเพ็ชร์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2515,(กรุงเทพฯ, 2515),(17-18).

⁶⁴ ตำนานพระพุทธบาท นิราศพระบาท และคู่มือวรรณคดีสังยุตต์พระพุทธบาท, พระนคร: กรมศิลปากร, 2507).

ที่เกี่ยวกับเมืองกรุงเก่าในครั้งนี้เป็นเพียงสถานที่ซึ่งจะต้องจอดเรือเพื่อค้างแรม ก่อนที่จะเดินทางต่อ ซึ่งสุนทรภู่เลือกที่จะจอดเรือบริเวณ วัดแม่นางปลื้ม บริเวณทิศเหนือของเมืองกรุงเก่า ก่อนที่เข้าวันรุ่งขึ้นจะเดินทางต่อไปทางหัวรอ และออกไปทางแม่น้ำป่าสักต่อไป ดังนี้

“สุรียนเย็นสนธยาย่า ประทับลำเรือเรียงเคียงขนาน
เขาเรียกวัดแม่นางปลื้มลี้มราคาญ ใครขนานชื่อหนอได้ต่อมา
ช่างแปลงโคกให้เราปลื้มพลีมรัก จะรู้จักคุณจริงไม่แก้งว่า
พลพายนายไพร่บรรดามา หุงข้าวหาพินใส่ก่อไฟฮื้อ

[...]

บรรทมเรือพระที่นั่งบังวิสูตร เขารวบรูตรอบตีทั้งสี่ด้าน
ครั้นรุ่งเช้าราวโมงหนึ่งนานนาน จัดแจงมานให้เคลื่อนนาวาคลา ๆ
เข้าลำคลองหัวรอต่อระยะ ดูเกะกะรอร้างทางพม่า
เห็นรอกหักเหมือนหนึ่งรักพิโรธา แต่ร่อทำรังทุกขั้มาตามทาง”⁶⁵

เนื้อความในนิราศพระบาทมีเพียงเท่านี้ที่เกี่ยวข้องกับเมืองกรุงเก่า แต่เมื่อครั้งต่อมาที่สุนทรภู่เดินทางมายังเมืองกรุงเก่า เราจะให้เห็นเนื้อความที่มากขึ้นในนิราศภูเขาทอง

ในนิราศภูเขาทอง ซึ่งแต่งขึ้นเมื่อราว พ.ศ.2371 เมื่อสุนทรภู่ได้เดินทางมาถึงบริเวณด้านทิศเหนือของเมืองกรุงเก่า เขาได้บรรยายถึงบุคคลท่านหนึ่งซึ่งสุนทรภู่ใช้คำว่า “ผู้รัง” ดังนี้

“พอรอนรอนอ่อนแสงพระสุรียน ถึงตำบลกรุงเก่ายิ่งเศร้าใจฯ
มาทางทำหน้าที่จวนจอมผู้รัง คิดถึงครั้งก่อนมาน้ำตาไหล
จะแฉะหากว่าท่านเหมือนเมื่อเป็นไวย ก็จะได้รับนิมนต์ขึ้นบนจวน
แต่ยามยากหากว่าถ้าท่านแปลก อกมิแตกเสียหรือเราเขาจะสรวล
เหมือนเชื้อใจไฟสูงไม่สมควร จะต้องม้วนหน้ากลับอัปประมาณฯ
มาจอดทำหน้าที่วัดพระเมรุข้าม ริมอารามเรือเรียงเคียงขนาน
บ้างขึ้นล่องร้องลำเล่นสำราญ ทั้งเพลงการเกี่ยวแก้กันแช่แข็ง”⁶⁶

สุนทรภู่จอดเรือที่หน้าวัดพระเมรุ ฝั่งตรงข้ามกับพระราชวังหลวงเดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยา และได้บรรยายถึงผู้รังแห่งเมืองกรุงเก่าซึ่งตั้งจวนอยู่ที่ทิศเหนือของเมืองกรุงเก่า ฝั่งตรงข้ามกับพระเมรุ ในปัจจุบัน ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า การเดินทางทางเรือจากพระนครมายังพื้นที่บริเวณนี้ มักจะมาถึงในช่วง

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน

⁶⁶ นิราศภูเขาทองของสุนทรภู่, (พระนคร: กรมศิลปากร, 2498).

ใกล้ค่ำแล้วเสมอ จึงทำให้ต้องหาที่จอดและแวะพักที่เมืองกรุงเก่านี้ทั้งสองครั้ง ดังนั้นอาจจะพิจารณาได้ว่า เมืองกรุงเก่าอาจเป็นจุดหมายสำคัญในการเดินทางในเวลานั้นที่ถูกใช้เป็นพื้นที่ในการแวะจอดเรือสำหรับการเดินทางในวันรุ่งขึ้น

ปี พ.ศ.2375 สุนทรภู่แต่งนิราศวัดเจ้าฟ้าขึ้น⁶⁷ ซึ่งวัดเจ้าฟ้าอากาศนาถนรินทร์ ที่ปรากฏในเรื่องไม่มีปรากฏว่าเป็นวัดใด และนิราศฉบับนี้มีความพิเศษตรงที่มีความเกินจริงอยู่มาก เริ่มแต่การแต่งที่สุนทรภู่แทนตัวเองเป็นณเณรผู้หนึ่งซึ่งกำลังเดินทางไปหาของวิเศษ อย่างไรก็ตามก็ตีบางส่วนของนิราศยังสามารถจับใจความได้ถึงฉากบรรยายสถานที่ได้ โดยในเนื้อความของการเดินทางกลับ หลังจากที่ได้ไปหาของวิเศษที่วัดเจ้าฟ้าแล้วมีระบุถึงเมืองกรุงเก่าด้วย ดังนี้

“จะเลยตรงลงไปวัดก็ขัดข้อง ไม่มีของขบฉันจ้งหันหุง
ไปพึ่งบุญคุณพระยารักษากรุง ท่านบำรุงรักพระไม่ละเมิน
ทั้งเพลเช้าคาวหวานสำราญรื่น ต่างชุ่มชื่นชวนกันสรรเสริญ
ท่านสูงศักดิ์รักใคร่ให้จำเริญ อายุเกินกับกัลป์พุทธันดร
ได้ครองกรุงฟุ้งเฟื่องเปรี๊ยะปรากฏ เกียรติยศอยู่ตลอดอย่าถอดถอน
ท่านอารีมีใจอาลัยวอน ถึงจากจรใจจิตยังคิดคุณ
มาที่ไรได้นิมนต์จะปรนนิบัติ สารพัดแผ่เผื่อช่วยเกื้อหนุน
ต่างชื่นช่วยอวยกุศลผลบุญ สมองคุณคุณพระยารักษากรุง ฯ”⁶⁸

ในครั้งนั้นคณะเดินทางของสุนทรภู่ ได้ขึ้นไปบนจวนของผู้รักษากรุงเก่าด้วย ซึ่งจะเห็นได้ว่า สุนทรภู่นั้นรู้จักมักคุ้นกับผู้รักษากรุงเก่าเป็นอย่างดี เป็นบุคคลที่เมื่อใดที่สุนทรภู่เดินทางมาถึงยังเมืองกรุงเก่าก็จะต้องระลึกถึงเสมอ ผู้รักษากรุงเก่าท่านนี้ มีหลักฐานค่อนข้างน่าเชื่อถือได้ว่าท่านคือ พระยาไชยวิชิต (เผือก) จากการที่ตำแหน่งบริเวณทิศเหนือของเมืองกรุงเก่า ฝั่งตรงข้ามกับวัดหน้าพระเมรุ ได้ปรากฏการสร้างวัดในชื่อ วัดใหม่ไชยวิชิต ขึ้น

พระยาไชยวิชิต (เผือก) ปรากฏชื่ออีกครั้งในจารึกหลักที่ 161 จารึกที่วิหารน้อยวัดหน้าพระเมรุที่วิหารน้อยวัดหน้าพระเมรุ มีความกล่าวถึง ในปีประมาณ ปี พ.ศ.2379 พระยาไชยวิชิต (เผือก) ได้ บูรณะวัดหน้าพระเมรุ และได้เคลื่อนย้าย “พระคันธารราษฎร์” มาประดิษฐานไว้ในวิหาร “พระสรรเพชญ์พิหาร” ที่สร้างขึ้นใหม่ในวัดหน้าพระเมรุ ซึ่งก็คือวิหารน้อยที่ประดิษฐานพระพุทธรูปห้อยพระบาทที่มีลักษณะทางศิลปะแบบทวารวดีในปัจจุบัน โดยมีข้อความเบื้องต้นดังนี้

⁶⁷ นิราศวัดเจ้าฟ้า.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน.

“ศรีสวัสดิ์พิพัฒน์กาละกำหนดศักราช 1200 ปีจอสำเร็จศก พญาไชยวิจิตรสิทธิศาสตรา มหาประเทศราช ขาดิเสนาธิบดีผู้รักษากรุง บำรุงพระพุทธศาสนา เปนสาตะอนุภำพก ยกพระ มหาอุโบสถมิมิมาฯ ถำปนการพระปรำง สำงพระเจดีย์โดยจง ทังกุฏิสงฆ์พร้อมเสง สร้างพระสรร เพชพิหาร เพียงพิมำนไกรลาค โฉพำศพินแผนแทนสิลา วัพระปติมำหินเทต งานวิเสตทังแห่ง ตำแห่งเดิมอยู่วัดหน้าพระรำตุ พระคันทำนุราชสิลา มำแต่เมืองลึงกำก่อนโพ้น สำศนำเมือง โนนร่อยหรอ นำมำ [...]”⁶⁹

คำจารึกนี้ถึงแม้จะมีลักษณะของการเพิ่มคำสร้อย คำยกยอต่าง ๆ ค่อนข้างมาก แต่พอจะทำให้เราทราบได้ถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองรัตนโกสินทร์และเมืองกรุงเก่าว่าดำรงฐานะอยู่ในลักษณะของเมือง “ประเทศราช” อันน่าจะหมายความถึงว่าเป็นเมืองใต้การปกครองของรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้ พระคันทำนุราชสิลาที่กล่าวถึงในจารึกนี้คือพระพุทธรูปสมัยทวารวดีองค์หนึ่งที่สำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะสมัยทวารวดีในปัจจุบัน

นักวิชาการหลายท่านได้สันนิษฐานว่าจวนเจ้าเมืองกรุงเก่าอาจตั้งอยู่ในบริเวณนี้ เมื่อครั้งที่อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยากรมศิลปากร ได้จัดทำหนังสือแสดงประวัติศาสตร์ของวัดใหม่ไชยวิจิตร ได้กล่าวถึงที่ตั้งของบ้านที่พำนักพระยาไชยวิจิตร (เผือก) ไปในคราวเดียวกัน⁷⁰

อย่างไรก็ดีอาจจะพิจารณาได้ว่าตำแหน่งของจวนเจ้าเมืองกรุงเก่านี้ ต่างกับในช่วงแรกที่นายบุญนาครได้รับพระราชทานที่ดินให้อยู่เป็นสถานที่อยู่อาศัยในฐานะผู้รักษากรุงเก่าที่บริเวณป้อมเพชร

นิราศฉบับหนึ่งของผู้ศึกษาเกี่ยวกับเมืองกรุงเก่ามักจะนำมาอธิบายเกี่ยวกับสถานที่เมืองกรุงเก่าในช่วงเวลาดันรัตนโกสินทร์ก็คือ นิราศเพนียด ที่แต่งขึ้นราวปี พ.ศ. 2419 โดยอธิบายถึงพื้นที่สำคัญอยู่บริเวณท่าเรือ “หัวรอ” อันเป็นที่ตั้งของตลาดค้าขายต่าง ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเป็นเมืองของเมืองกรุงเก่าที่มีผู้คนมากมายมาตั้งแต่ก่อนสมัยมณฑลกรุงเก่า ความว่า

หัวรอแพแม่ค้า	ชายของ
เนืองเนืองแนวฝั่งคลอง	พำกน้ำ
เยียดยัดปากคลอง	บางชวดเจียวพ้อ
ครบสิ่งเครื่องใช้ล้ำ	แต่งตั้งเต็มแพ ⁷¹

⁶⁹ "จารึกที่วิหารน้อยวัดหน้าพระเมรุ," ใน **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 6 ตอนที่ 1** (กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2517).

⁷⁰ ประทีป เฟื่องตะโก, **วัดใหม่ไชยวิจิตรและฉนวนน้ำท่าวาสุกรี** (พระนครศรีอยุธยา: สำนักงานโครงการนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา และโครงการพิทักษ์โบราณสถานสำคัญทั่วโลก, 2539).

⁷¹ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, **พระประวัติและงานสำคัญของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคต้น)** (คุรุสภา: กรุงเทพฯ, 2514).

ชื่อ “หัวรอ” ปรากฏในนิราศอีกหลายบท บทหนึ่งที่สำคัญปรากฏในนิราศพระบาท
ของสุนทรภู่ เช่นเดียวกัน ความว่า

เข้าลำคลองหัวรอตอระตะ
เห็นรอหักเหมือนหนึ่งรักพี่รอรา

ดูเกาะกระอรั้งทางพม่า
แต่รอทำรังทุกขัมาตามทาง⁷²

จะเห็นได้ว่าบริเวณ “หัวรอ” หรือบริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะเมือง
พระนครหรืออยุธยา เป็นบริเวณสำคัญอันเป็นทางผ่านสำคัญของการเดินทางไปยังเมืองอื่นใน
ลุ่มน้ำป่าสัก โดยเฉพาะการล่องเรือขึ้นไปยังเมืองพระพุทธรบาท

ภาพที่ 6 บริเวณพระราชวังจันทร์เกษม ถ่ายไปยังบริเวณด้านริมน้ำหัวรอ
ที่มาภาพ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

หากพิจารณาถึงคำอธิบายต่าง ๆ ที่บริเวณหัวรอ อาจสังเกตเห็นได้ว่าลักษณะบ้านเรือนที่พัก
อาศัยในช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลที่ค่อนข้างเด่นชัดที่สุดน่าจะมีลักษณะ
เป็นเรือนแพ ซึ่งตั้งอยู่โดยรอบเมืองกรุงเก่า ตัวอย่างเช่นในบันทึกการเดินทางของบาทหลวง ปาล
เลกัวซ์ ฌัง-บัปติสต์ที่เดินทางไปยังที่ต่าง ๆ ของสยาม โดยทางเรือ ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้
บรรยายถึงเมืองกรุงเก่าเมื่อเดินทางไปถึงใน วันที่ 10 มกราคม 2377 ความว่า

“กำแพงนั้นปรักหักพังหมดแล้ว และมหาโบรณสถานนี้มีต้นไม้ขึ้นรกปกคลุม
หนาแน่นไปด้วยต้นตาล เป็นที่ อยู่อาศัยของนกเค้าแมวและแร้ง โบรณสถานเหล่านี้ เป็นที่ซ่อน
มหาสมบัติเมื่อคราวอยุธยาแตก มีการขุดค้นอยู่เนือง ๆ ปรากฏว่าได้ผลดี เมืองใหม่ตั้งอยู่รอบ

⁷² ตำนานพระพุทธรบาท นิราศพระบาท และคู่มือวรรณคดีสัญจรสู่พระพุทธรบาท.

นครเดิม มีเรือนอยู่สองแถว พลเมืองประมาณ 40,000 คน ประกอบด้วยคนไทย จีน ลาว และมลายา อุดมไปด้วยข้าวและปลา”⁷³

จากข้อความนี้อาจจะพิจารณาได้ว่า เรือนต่าง ๆ ที่ “ตั้งอยู่รอบนครเดิม” อาจตั้งอยู่ในลักษณะของเรือนแพ หากพิจารณาร่วมกับ โคลงนิราศเพนียด ในข้างต้นด้วย หลักฐานอีกหนึ่งที่สำคัญคือ “หนังสือประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลเมืองกรุงเทพฯ” ที่ประกาศในปี พ.ศ.2455 ซึ่งมีเนื้อความบางส่วนว่า “[...] เมืองกรุงเทพฯซึ่งที่ตั้งมณฑลในเวลานี้เป็นที่ประชุมชนมาก มีบ้านเรือนเรือแพ หนาแน่น และราษฎรได้ประชุมทำการค้าขายทั้งทางบกแลทางน้ำ[...]” ถึงแม้ประกาศฉบับนี้จะประกาศขึ้นในปี พ.ศ.2455 แต่เมื่อพิจารณาถึงหลักฐานในโคลงนิราศต่าง ๆ จึงอาจทำให้สันนิษฐานได้ว่า บริเวณนี้ของเมืองกรุงเทพฯคงเป็นพื้นที่สำคัญที่มีผู้คนอยู่อาศัย และค้าขาย มาตั้งแต่ก่อนการตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้ว

ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ได้ศึกษาถึงระบบเศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยา โดยพยายามใช้หนังสือแผนที่ภูมิสถานอยุธยา และหนังสือเล่มอื่น ๆ ที่เขียนโดยพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เป็นหลักในการศึกษา ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ภาพวาดต่าง ๆ ที่เป็นภาพสมัยกรุงศรีอยุธยาจากหนังสือเดินทางชาวต่างชาติ หรือในจดหมายเหตุต่าง ๆ ชาวต่างชาติต่าง ๆ ที่อธิบายถึงเรือนที่อยู่อาศัยอย่างละเอียด กลับไม่เคยปรากฏภาพของเรือแพเลย โดยเขาได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในเบื้องต้นเท่านั้น แต่ยังไม่ได้ศึกษาต่ออย่างละเอียด⁷⁴ อย่างไรก็ตามก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าจากข้อมูลในนิราศต่าง ๆ ได้แสดงให้เห็นถึงความคึกคักของเมืองกรุงเทพฯและเรือแพค้าขายต่าง ๆ ที่บริเวณย่านหัวรอ

เราไม่ทราบดีนักว่าชาวเมืองกรุงเทพฯในช่วงหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา เป็นผู้คนจากไหนบ้าง มีการระบุนอย่างชัดเจนเพียงในคำบรรยายของบาทหลวงปาลเลกัวซ์เท่านั้น ซึ่งกล่าวสั้น ๆ ถึงชาวเมืองกรุงเทพฯว่าประกอบด้วย คนไทย จีน ลาว และมลายา ทั้งนี้การสันนิษฐานที่อาจจะอธิบายถึงประชากรในเมืองกรุงเทพฯได้อาจจะต้องกล่าวย้อนไปความเกี่ยวพันกันระหว่างคนในลุ่มน้ำป่าสักและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) ซึ่งในขณะนั้นมียศเป็นพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งขุนสุระ ขุนแก้วน้องชายของพระยาสุรศักดิ์ และนายบุญนาคบ้านแม่ลา ที่ก่อกบฏต่อสมเด็จพระเจ้าตากสินและเข้าร่วมกับพระยามหากษัตริย์ศึกในช่วงปลายสมัยธนบุรี เป็นกลุ่มคนที่มาจากลุ่มน้ำป่าสักทั้งสิ้น

⁷³ ปาลเลกัวซ์ ฌ็อง-บัปติสต์, *เล่าเรื่องเมืองไทย* (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2506),62.

⁷⁴ คริส เบเคอร์ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, "เศรษฐกิจกรุงเทพฯ : สังคมอุตสาหกรรม," ใน *ประวัติศาสตร์ ศาสนา วัฒนธรรม และการศึกษา : รวมบทความไทยศึกษาเพื่อระลึกถึงศาสตราจารย์ อิมอิ โยเนะโอะ* (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2556),81.

อรศิริ ปาณินท์ ได้ศึกษาเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นระหว่างกลุ่มคนที่ใช้ภาษาไท-ลาว เห็นว่าสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของกลุ่มผู้พูดภาษาตระกูลไท-ลาว กระจายอยู่ทั่วไปในไทย โดยเฉพาะกลุ่มลาวเวียงที่มีประวัติการอพยพมาตั้งแต่ช่วงสมัยธนบุรีมักจะมีอยู่ในบริเวณหัวเมืองชั้นในเช่น ลพบุรี สุพรรณบุรี สระบุรี อโยธยา ราชบุรี และนครปฐม เป็นต้น และอาศัยอยู่ในกลุ่มระแวกเดียวกัน หรืออยู่ในกลุ่มเดียวกับชาวไทย⁷⁵

ทั้งนี้ลุ่มน้ำป่าสักเป็นพื้นที่ที่ปรากฏของศิลปกรรมที่เป็นอัตลักษณ์ของกลุ่มชนชาติตระกูลไท-ลาว ได้แก่อาคารที่เรียกว่าธาตุ หรือมณฑปต่าง ๆ เช่นที่วัดใหญ่เทพนิมิตร์ที่ปรากฏเจดีย์ประธานของวัดที่สร้างเลียนแบบพระธาตุพนมองค์เดิม, หมู่บ้านต้นตาลที่ปัจจุบันพยายามอนุรักษ์วิถีชีวิตของชาวยวนเอาไว้และเปิดเป็นสถานที่ท่องเที่ยว, วัดจันทบุรี จังหวัดสระบุรี ที่มีภาพจิตรกรรมแสดงวิถีชีวิตของชาวยวน และธาตุแบบลาวที่วัดพระนอน อำเภอนครหลวง เป็นต้น

ทำให้เห็นว่ากลุ่มคนในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักนี้มีกลุ่มคนหลายกลุ่มโดยเฉพาะกลุ่มคนไท-ลาว ซึ่งในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้กล่าวถึงการให้พระยามหากษัตริย์ศึกและพระยาสุรสีห์ไปตีเมืองเวียงจันทน์และกวาดต้อนคนมาไว้ที่เมืองสระบุรี⁷⁶ จึงอาจทำให้สันนิษฐานได้ว่ากลุ่มชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมายังจังหวัดสระบุรี และที่กระจายตัวอยู่ทั่วไปในลุ่มน้ำภาคกลาง น่าจะเป็นกำลังสำคัญให้แก่กลุ่มของขุนสุระ ขุนแก้ว พระยาสุรศักดิ์ และนายบุญนาค ซึ่งเข้ากับพระยามหากษัตริย์ศึกในช่วงท้ายของรัชกาลกรุงธนบุรี และอาจเป็นชาวเมืองสำคัญในเมืองกรุงเก่าในสมัยต่อมา

2. เศรษฐกิจที่กำลังขยายตัว

วรรณกรรมข้างต้นแสดงให้เห็นแล้วส่วนหนึ่งว่าระบบเศรษฐกิจของสยามกำลังเริ่มขยายตัว เมืองที่ห่างไกลอย่างกรุงเก่ายังมีคำบรรยายที่แสดงให้เห็นถึงสภาพของตลาดค้าขายที่คึกคักเป็นอย่างมาก โดยในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เริ่มมีการใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากรมาใช้กับการจัดเก็บรายได้ของสยาม ประกอบกับการเข้ามาของแรงงานจีนอพยพจำนวนมาก เศรษฐกิจของสยามในเวลานี้จึงขยายตัวเป็นอย่างมาก

⁷⁵ อรศิริ ปาณินท์, *ถิ่นฐานและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นผู้พูดภาษาตระกูลไท* (กรุงเทพฯ : คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2560), 72.

⁷⁶ *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์*, (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504).

ระบบเศรษฐกิจการค้าในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เริ่มเปลี่ยนจากการเก็บภาษีในรูปแบบผลผลิตสินค้าไปเป็นค่าอากรต่าง ๆ มากขึ้น⁷⁷ กล่าวคือในช่วงสมัยนี้มีการเพิ่มภาษีชนิดใหม่ขึ้นจำนวนถึง 38 ประเภท⁷⁸ พร้อมทั้งระบบเจ้าภาษีนายอากรที่เข้ามาประมูลเพื่อจัดเก็บภาษีเฉพาะอย่าง และจัดส่งเข้าคลังอีกต่อหนึ่ง ซึ่งเจ้าภาษีนายอากรส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีนโพ้นทะเล เป็นไปได้สูงที่รัฐจะใช้คนเหล่านี้ในการเป็นผู้ควบคุมแรงงานจีนซึ่งเริ่มเข้ามาสยามในช่วงเวลานั้น ซึ่งในช่วงเวลานี้การค้าเพื่อส่งออกมีความสำคัญมากขึ้น สยามในช่วงเวลานั้นส่งเสริมการผลิตภายในอาณาเขตมากขึ้นเพื่อนำผลผลิตเหล่านั้นเป็นสินค้าส่งออก เพราะยังอัตราการผลิตภายในเพิ่มเท่าใด สยามย่อมสามารถเก็บภาษีต่าง ๆ จากกระบวนการผลิตและส่งออกได้มากกว่านั้น⁷⁹

สิ่งที่น่าสนใจในกระบวนการเก็บภาษีคือ ถึงแม้จะมีการจัดตั้งระบบเจ้าภาษีนายอากร และการเพิ่มภาษีชนิดใหม่ขึ้นจำนวนถึง 38 ประเภทแล้ว แต่สินค้าประเภทหนึ่งที่สำคัญเป็นอย่างมากซึ่งรัฐเป็นผู้จัดเก็บเองแต่เพียงผู้เดียวคือ “ข้าว”⁸⁰ ทั้งนี้ไม่มีผู้กล่าวถึงนักว่าเป็นเพราะอะไรข้าวจึงไม่ถูกจัดอยู่ใต้ระบบเจ้าภาษีนายอากรที่สามารถประมูลเพื่อจัดเก็บได้ นิธิกล่าวไว้เพียงสั้นๆ ว่าอาจเป็นเพราะว่าข้าวยังไม่ใช่พืชเพื่อเศรษฐกิจในช่วงนั้นอันเป็นเพียงการผลิตเพื่อกินอยู่ภายในเท่านั้น⁸¹ อันสอดคล้องกับที่ Lysa Hong ซึ่งศึกษาระบบเศรษฐกิจของสยามว่าในช่วงการเพิ่มการจัดเก็บภาษีในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นไปโดยมุ่งจัดเก็บสินค้าที่ผลิตเพื่อการส่งออกเท่านั้น โดยสินค้าชนิดใดที่ไม่ใช่สินค้าส่งออกจะยังไม่ถูกเก็บภาษีในช่วงนี้⁸²

ข้าวในขณะนั้นยังเป็นสินค้าที่ผลิตเพื่อการยังชีพโดยเฉพาะอยู่ การเข้ามาของชาวจีนจำนวนมากซึ่งไม่ได้ผลิตข้าวเองทำให้กรุงเทพฯมีความต้องการข้าวอย่างมาก กรุงเทพฯซึ่งไม่มีพื้นที่สำหรับการปลูกข้าวมากพอจึงต้องพึ่งพาแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญคือบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณภาคกลาง

⁷⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา."; นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ปากไก่อและใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์** (นันทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2555), 89-91.

⁷⁸ วราภรณ์ จิวชัยศักดิ์, **นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : รายงานผลการวิจัย** (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย: กรุงเทพฯ, 2544), 57-58.

⁷⁹ Hong Lysa, **Thailand in the nineteenth century : evolution of the economy and society** (Singapore: institute of Southeast Asian studies, 1984), 89.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, 76.

⁸¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ปากไก่อและใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์**, 124.

⁸² Hong Lysa, **Thailand in the nineteenth century : evolution of the economy and society**, 76.

อันกินพื้นที่ตั้งแต่เมืองกรุงเก่าขึ้นไปเช่น อยุธยา อ่างทอง สระบุรี ลพบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีนาข้าวตราแดงมากที่สุดแห่งหนึ่ง⁸³ ทั้งนี้ตราแดงหมายความโดยรวมคือนาที่มีใบอนุญาตให้จับจองที่ทำกินเป็นเวลานาน ซึ่งต่างกับนาตราจอง หมายถึง ใบอนุญาตให้ทำกิน มีอายุ 3 ปี ถ้าหากเลิกทำแล้วต้องคืนให้รัฐ⁸⁴

นิธิเสนอว่าระบบการแลกเปลี่ยนข้าวในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้นคงยังไม่มีระบบที่ชัดเจนเหมือนผลผลิตอื่น ๆ ที่เข้าระบบภาษี โดยน่าจะมีการแลกกันง่าย ๆ โดยสิ่งของก่อนในชุมชนที่ใกล้กับที่นา ชาวเงินอาจนำข้าวของเครื่องใช้ไปแลกข้าวเพื่อนำมาขายให้แก่พ่อค้าอีกทีหนึ่งก่อนที่จะนำไปขายให้แก่ชาวเมือง ซึ่งทำให้ระบบเงินตราหมุนมาไม่ถึงชาวนาในระดับล่าง เพียงแต่หมุนอยู่ในกลุ่มชาวจีนและพ่อค้าระดับบนเท่านั้น⁸⁵

การที่ระบบเงินตราหมุนอยู่ในกลุ่มพ่อค้าและชาวจีนนี้เอง ทำให้สยามตระหนักถึงความสำคัญของระบบเงินตราที่เริ่มมีบทบาทมากกว่าการจัดเก็บภาษีด้วยการหักผลผลิต ร่วมกับการเข้ามาของแรงงานเงินที่ใช้ระบบการจ้างงาน ทำให้สยามจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพึ่งพาเงินตรามากขึ้น ซึ่งการผ่อนปรนต่าง ๆ ของระบบการเข้าเดือนที่นำไปสู่การจ่ายส่วยผ่านระบบเงินตรา ก็เพื่อนำเงินตราได้ไปจ่ายให้แรงงานเงินในระบบจ้างงาน ซึ่งการพึ่งพาเงินตราจ้างงานนี้เองที่เป็นต้นทางที่เริ่มทำให้ระบบไพร่และทาสเริ่มล้มเหลวในเวลาต่อมา⁸⁶

การหันไปพึ่งระบบเงินตราเช่นนี้ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการยกเลิกการเก็บภาษีการทำนาจากทางข้าว มาเป็นการเก็บเป็นจำนวนเงินตามจำนวนที่ประกาศแทน ซึ่งในขณะที่แรกประกาศใช้การเก็บจำนวนไร่ละ 1 สลึง 1 เฟื้อง⁸⁷ ทั้งนี้อาจพิจารณาว่าเป็นความตั้งใจของสยามที่จะผลักดันให้คนในปกครองเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรามากขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเก่าอย่างมากในการพยายาม

⁸³ Paitoon Saiswang and Somsak Tambunlertchai, "An economic history of the Chao Phya delta, 1850-1890" in **Employment effects of small and medium-scale industries in Thailand** (Bangkok: Thammasat University, Faculty of Economics, 1978) ,31.

⁸⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, **เรื่องเปิดพระรูป เล็กเซอร์กฎหมายที่ดินและกฎหมายฝั้วเมีย** (พระนคร: โรงพิมพ์จันทน์หว้า, 2502),21.

⁸⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, **ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์**,124.

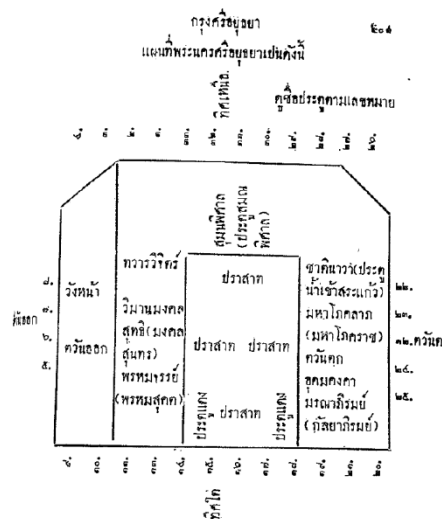
⁸⁶ อัญชลี สุสายัณห์, **ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524),239-240.

⁸⁷ สุวิทย์ ธีรศาควัต, **รายงานการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึง สมัยรัชกาลที่ 3** (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2525) ,150-151.

จัดเก็บภาษีจากข้าวและที่ดิน โดยเฉพาะหลังจากสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกหลักของสยาม ซึ่งที่นาข้าวเหล่านี้ได้ทำให้ต่อมามณฑลกรุงเก่ากลายเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อการส่งออกที่สำคัญที่สุด และด้วยเหตุนี้จึงเป็นมณฑลแรก ๆ ที่มีการปฏิรูปการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาลอย่างเป็นระบบ

3.การศึกษาแผนที่เมืองกรุงเก่าก่อนสมัยมณฑลเทศาภิบาล

การอธิบายแผนที่ของเมืองกรุงเก่าอาจจะย้อนไปถึงหนังสือ “คำให้การชาวกรุงเก่า” ที่ปรากฏการอธิบายในบทที่ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยาโดยมีการวาดแผนผังประกอบการอธิบาย แต่ทว่าแผนผังดังกล่าวมีลักษณะคร่ำมกและไม่ได้จัดทำขึ้นในระบบแผนที่ที่มีมาตราส่วนชัดเจน

ภาพที่ 7 แผนที่กรุงศรีอยุธยาในหนังสือ คำให้การชาวกรุงเก่า

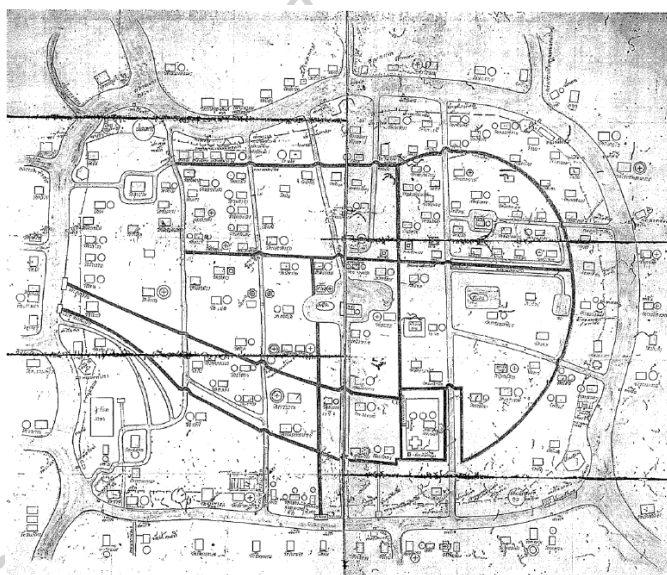
ที่มาภาพ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด (นันทบุรี : ศรีปัญญา, 2559)

อย่างไรก็ดีหนังสือ “คำให้การชาวกรุงเก่า” ฉบับนี้เป็นฉบับที่หอพระสมุดวชิรญาณได้รับมาในปี พ.ศ.2454 โดยแปลและเผยแพร่ในปี พ.ศ.2457 โดยรัฐบาลอังกฤษพบหนังสือเล่มนี้ในหอหลวงของพม่าและสอบถามไปยังขุนนางของพม่าซึ่งได้ความว่าเป็นหนังสือที่ “พระเจ้าอังวะให้เรียบเรียงจากคำให้การของพวกไทยที่ได้ไปเมื่อครั้งตีกรุงศรีอยุธยา⁸⁸ หนังสือฉบับนี้คล้ายกับหนังสือ “คำให้การขุนหลวงหาวัด” ที่ตีพิมพ์และเผยแพร่ในไทยมาก่อนหน้านี้อย่างมาก โดยอาจจะเป็น

⁸⁸ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ อักษรนิติ, (พระนคร: คลังวิทยา, 2515).

สำนวนต้นแบบเดียวกัน แต่ในหนังสือ “คำให้การขุนหลวงหาวัด” ไม่มีบทและภาพที่วาดด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา

แผนที่ฉบับสำคัญในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ของเมืองกรุงเก่า คือแผนที่ชื่อ “แผนที่โบราณแสดงที่ตั้งพระนครศรีอยุธยาที่เขียนขึ้นราวๆ รัชกาลที่ 3” แผนที่นี้ค่อนข้างพิเศษตรงที่ไม่พบการอธิบายใด ๆ หรือการเชื่อมโยงใด ๆ กับหลักฐานอื่นเลยเป็นเพียงเป็นรูปภาพแทรกในหนังสือ “แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 3 เล่มที่ 2 เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2512”⁸⁹ เพียงเท่านั้น ไม่สัมพันธ์กับบทความใด

ภาพที่ 8 แผนที่โบราณแสดงที่ตั้ง พระนครศรีอยุธยา เขียนราวๆ รัชกาลที่ 3
ที่มาภาพ อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยากับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระครั้งที่ 2 และ
ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา (นนทบุรี : สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2550)

แผนที่ฉบับนี้เขียนขึ้นโดยให้ทิศใต้อยู่ด้านบนแผนที่ โดยปรากฏชื่อวัดต่าง ๆ ในเมืองกรุงเก่าอย่างค่อนข้างละเอียด ซึ่งปรากฏชื่อวัดใหม่ไชยวิจิตรซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยแต่ไม่ปรากฏการขุดคลองจากบริเวณวังจันทร์เกษมไปยังคลองหอรรัตนไชยและคลองโน้ไก่ ซึ่งขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงทำให้สามารถระบุได้ว่าแผนที่ฉบับนี้คงสร้างขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นอย่างน้อย

⁸⁹ แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 3 เล่มที่ 2 เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2512, (พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2512).

การศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกรุงเก่าอาจจะมีมาตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์แล้ว โดยอาจพิจารณาจากการตีพิมพ์หนังสือเรื่อง “ตำนานกรุงเก่า” และ “ภูมิแผนที่กรุงศรีอยุธยา” ของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ถึงแม้ว่าหนังสือทั้งสองเล่มจะตีพิมพ์ในปี พ.ศ.2450 และ ปี พ.ศ.2469 ตามลำดับ โดยมีการระบุไว้อย่างชัดเจนในคำนำของหนังสือว่าเป็นการแต่งขึ้นจากการศึกษาตำราเดิม ตัวอย่างเช่นในคำนำของหนังสือตำนานกรุงเก่า ความว่า

“ตำนานกรุงเก่านี้ พึ่งมีความคิดเรียบเรียงขึ้นตามที่นึกได้ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นเวลากำลังอุกฉุกฉิมมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเสร็จทันวันงานพระราชพิธีรัชชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลั้งอยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นถ้าหนังสือฉบับนี้จะมีที่คลาดเคลื่อนประการใด ขอตานผู้อ่านทั้งหลายจงโปรดให้อภัยแก่ผู้เรียบเรียง และขอให้เป็นที่เข้าใจไว้ว่า ถ้าจะมีที่ผิด ก็เป็นด้วยความพลั้งเผลอและตรวจตราไม่ละเอียด หรือความเข้าใจผิดของผู้เรียบเรียง แต่ไม่ใช่เป็นด้วยผู้เรียบเรียงตั้งใจจะให้ท่านทั้งหลายเข้าใจผิดกับความจริง”⁹⁰

หากพิจารณาจากหนังสือฉบับนี้เพียงเล่มเดียวเราไม่อาจทราบได้เลยว่า “ตำรา” ที่ พระยาโบราณราชธานินทร์กล่าวนั้นหมายถึงฉบับใด ซึ่งในเวลานั้นก็น่าจะมีเพียงคำให้การขุนหลวงหาวัดเท่านั้น อย่างไรก็ตามก็ตีหนังสือฉบับนี้ได้รับการตีพิมพ์พร้อมๆกับการจัดทำแผนที่กรุงศรีอยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์ฉบับแรก ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับ “แผนที่โบราณแสดงที่ตั้ง พระนครศรีอยุธยาเขียนราวๆ รัชกาลที่ 3” เป็นอย่างมาก แผนที่ฉบับดังกล่าวอาจมีความสำคัญในฐานะต้นแบบหรือ “ตำรา” ที่ท่านอาจใช้ตรวจสอบในการตีพิมพ์ได้

สำหรับหนังสือ “ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา” หรือในชื่อในการตีพิมพ์ครั้งที่ 2 ว่า “อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยาเกี่ยวกับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระครั้งที่ ๒” มีจุดน่าสังเกตค่อนข้างมาก ซึ่งหนังสือฉบับนี้มีลักษณะตามชื่อคือเป็นการ อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยาจากเอกสารเก่าเล่มหนึ่งชื่อ “พรรณนาถึงภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา” ที่ซึ่งได้รับมาจากมรดกของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ์ โดยทายาทของท่านมอบให้แก่หอสมุดวชิรญาณ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้คัดสำเนาของหนังสือเล่มนี้ส่งไปให้แก่พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) และท่านได้แต่งคำวินิจฉัยต่อหนังสือเล่มนี้ลงเชิงอรรถของหนังสือเล่มนี้

⁹⁰ เรื่องกรุงเก่า, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2561),8.

ทั้งนี้เอกสารที่ชื่อ “พรรณนาถึงภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา” วินัย พงศ์ศรีเพียร ได้ศึกษา และพบว่าปัจจุบันมีอยู่ด้วยกันทั้งหมด 3 ฉบับ⁹¹ ที่มีเนื้อความคล้ายกัน โดยอาจคัดลอกมาจาก ต้นฉบับเดียวกัน แต่ได้ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้างในบางส่วนของบทความ โดยฉบับที่ 1 เป็นมรดกของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรราชฤทธิ์ ดังที่กล่าวมาแล้ว

ฉบับที่ 2 เป็นฉบับของ กรมศิลปากรเมื่อ ปี พ.ศ.2480 โดยกรมศิลปากรได้จัดพิมพ์ใหม่ในชื่อ ว่า “ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยาฉบับต่อจากที่เคยพิมพ์แล้ว”

และฉบับที่ 3 เป็นฉบับที่กรมศิลปากรได้รับมาหลังสุด ซึ่งมีเนื้อความมากที่สุด และมีลักษณะ ของถ้อยคำที่เหมือนจะถูกชำระขึ้นมาในสมัยหลัง ทั้งนี้วินัย พงศ์ศรีเพียร ได้ศึกษาเปรียบเทียบทั้ง สามฉบับ และตีพิมพ์ขึ้นใหม่ในชื่อ “พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยาเอกสารจากหอหลวง (ฉบับ ความสมบูรณ์)”

เอกสารทั้งสามฉบับสามารถระบุได้อย่างชัดเจนว่ามีการพยายามศึกษากรุงศรีอยุธยาในเชิง สถานที่มาแล้วตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ที่ดำรงตำแหน่ง อยู่ในหอสมุดสำหรับพระนครในขณะนั้น ได้ทรงสันนิษฐานเมื่อแรกรับหนังสือไว้ว่าน่าจะเป็นหนังสือ เดิมที่ไม่มีการปรุงแต่งให้ผิดเพี้ยนและผู้แต่งอาจเกิดทันในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยท่านระบุว่า “พิจารณาดูเห็นเป็นตัวฉบับเดิมแท้ มิได้มีผู้ใดแก้ไขเพิ่มเติมให้วิปลาศ [...] อีกเรื่องหนึ่งต่อเพลงยาว ไปแปลเรื่องพรรณนาถึงภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา พิเคราะห์ที่ดูสำนวนเห็นว่าผู้แต่งเกิดทันสมัยเมื่อ ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่มาแต่งหนังสือในกรุงรัตนโกสินทร์”⁹²

วินัย พงศ์ศรีเพียรได้สันนิษฐานเพิ่มเติมว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาล ที่ 1) อาจจะเป็นผู้ที่ให้เรียบเรียงขึ้น เพื่อใช้ในการศึกษาเมื่อครั้งแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ในช่วง เวลาที่ใกล้เคียงกับการรื้อฟื้นขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ในช่วงต้นรัชสมัย⁹³

อย่างไรก็ดีทั้ง “แผนที่โบราณแสดงที่ตั้ง พระนครศรีอยุธยา เขียนราวๆ รัชกาลที่ 3” ทั้ง เอกสาร “พรรณนาถึงภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา” ก็ได้แสดงให้เห็นว่าการพยายามศึกษาถึงเมืองกรุง เก่าในเชิงสถานที่ตั้งต่าง ๆ นั้น มีมาแล้วตั้งแต่ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยในสมัยนั้นเอกสารเก่า ดังกล่าวอาจมีลักษณะเป็น “ตำรา” ที่อ่านกันเฉพาะหมู่ชนชั้นนำ เพียงแต่ข้อมูลต่าง ๆ ดังกล่าวได้ถูก นำมาศึกษาขึ้นใหม่ในช่วงสมัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ทั้งการเขียนแผนที่ฉบับใหม่ และการ เขียนหนังสืออธิบายแผนที่ขึ้นใหม่ ในช่วงของการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล

⁹¹ วินัย พงศ์ศรีเพียร, พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยาเอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์) (นนทบุรี: อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์, 2551).

⁹² อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา กับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระครั้งที่ 2 และ ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา, (นนทบุรี: ต้นฉบับ, 2550),คำอธิบาย.

⁹³ วินัย พงศ์ศรีเพียร, พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยาเอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์).

4. พระราชวังที่เมืองกรุงเก่า

ก่อนการปฏิรูปการเมืองการปกครองที่เมืองกรุงเก่าปรากฏการสร้างสิ่งก่อสร้างในเมืองกรุงเก่าในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์หลายแห่ง เช่น วัดใหม่ไชยวิชิต ที่สร้างโดยพระยาไชยวิชิต (เผือก) ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ได้กล่าวถึงในข้างต้น รวมถึงการบูรณะวัดวาอารามต่าง ๆ ก็มีปรากฏมาบ้างแล้ว สิ่งก่อสร้างหนึ่งที่สำคัญคือ พระราชวังที่เมืองกรุงเก่า ที่ถูกสร้างโดยพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) มีลักษณะสำคัญที่เป็นการก่อสร้างตรงตำแหน่งที่เคยเป็นพระราชวังของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งพระราชวังจันทร์เกษม และพระราชวังบางปะอิน⁹⁴ โดยพระราชวังบางปะอิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้โปรดให้เจ้าพระยาพลเทพเป็นแม่กองสร้างตำหนักขึ้นที่บริเวณวังของพระเจ้าปราสาททอง ใกล้กับวัดชุมพลนิกายาราม โดยให้ตั้งชื่อพระตำหนักหลักว่า พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ เช่นเดียวกับในสมัยพระเจ้าปราสาททอง และอาคารพระราชวังจันทร์เกษม ระบุว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้ทรงมีพระราชดำริให้ทำการบูรณะซ่อมแซมพระราชวังจันทร์เกษมพระราชวังหน้าเดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยาขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2394 เพื่อใช้เป็นที่พักสำหรับเวลาเสด็จประพาสที่อยุธยา

พัลลภวิสิริ เปรมกุลนันท์ สันนิษฐานถึงสาเหตุในการสร้างพระราชวังที่ต่างเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) เพิ่มเติมว่า ด้วยพระราชประสงค์ที่อยากจะเดินทางไปต่างเมือง ไปยังที่ต่าง ๆ ของพระองค์เอง ทำให้เมื่อครั้งการเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ จึงจำเป็นต้องสร้างที่ประทับไว้ระหว่างทางเดินทางด้วย โดยจากพระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้ระบุถึงการเดินทางไปประพาสในที่ต่าง ๆ เช่นเมืองพระพุทธรบาท ความว่า

“การเที่ยวเขาเที่ยวถ้ำเที่ยวป่า ก็เป็นที่เพลิดเพลินไปอย่างหนึ่ง เพราะมีในตำนานนิทานว่า พระมหากษัตริย์เสด็จไปประพาศป่า ว่าถึงพระเจ้าแผ่นดินเมืองไทยมีธรรมเนียมสืบมาเหตุที่ให้เสด็จก็มีสามอย่าง เสด็จไปสงครามอย่างหนึ่ง เสด็จไปวังข้างอย่างหนึ่ง เสด็จไปนมัสการพระคือพระพุทธรบาทแลที่อื่น ๆ อย่างหนึ่ง”⁹⁵

⁹⁴ เรื่องตำนานสถานที่และวัดถ้ำต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง นับเป็นประชุมพงศาวดารฉบับที่ 25, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), 76-77.

⁹⁵ พัลลภวิสิริ เปรมกุลนันท์, วัด-วัง ในพระราชประสงค์พระจอมเกล้าฯ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2560), 290.

ในการเสด็จไปยังพระพุทธรบาท จำเป็นที่จะต้องแวะพักที่เมืองกรุงเก่า ดังที่ปรากฏในนิราศพระบาท ของพระสุนทรโวหาร (ภู่) ซึ่งได้ระบุว่าจะต้องมาพักที่บริเวณเมืองกรุงเก่า ก่อนที่จะเดินทางในวันรุ่งขึ้น⁹⁶

นอกจากนี้พัสวีสริยังเสนอว่าการสร้างอาคารหรือพระราชวังตรงตำแหน่งที่เคยเป็นพระราชวังของพระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น อาจมีที่มาจากพระประสงค์โดยตรงของพระองค์เองที่อยากจะเฉลิมพระเกียรติ กษัตริย์องค์ก่อนๆ ในกรุงศรีอยุธยาโดยเฉพาะ ตัวอย่างเช่น การบูรณะพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท ในเมืองกรุงเก่า ซึ่งมีระบุใน ประกาศเรื่องพระราชทานกฐินที่กรุงเก่า ว่า

“ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริที่ว่า แต่ก่อนได้เคยเสด็จขึ้นมาประพาศ ณ พระนครศรีอยุธยาโบราณราชธานีอันนี้ ได้ทรงทอดพระเนตรภูมิลำเนาบ้านเรือนแลอารามนอกเมืองในเมืองเปนอันมาก เจดียสถานแลอารามบางแห่ง ได้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเปนแน่ว่า พระเจ้าแผ่นดินในสยามประเทศนี้ ซึ่งได้ครอบครองเสวยราชสมบัติ ณ พระมหานครศรีอยุธยา นี้ แต่ก่อนๆ ได้ทรงสร้างสถาปนาไว้บ้าง [...]

อนึ่งทรงก่อฤกษ์สถาปนาพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท อันเป็นที่พระที่นั่งพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนๆ ซึ่งทำลายไปแล้วให้มีขึ้นไว้ตามเดิม แล้วจะได้จากพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งได้ครอบครองเสวยราชสมบัติณพระมหานครศรีอยุธยาโบราณราชธานีนี้ทุกๆ พระองค์ ประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ให้เป็นที่เคารพแก่อาณาประชาราษฎร์”⁹⁷

หากพิจารณาในแง่มุมมองของการอนุรักษ์โบราณสถานแล้ว การบูรณะสิ่งก่อสร้างเก่าแก่ เช่น วัดหรือพระราชวังโบราณในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) อาจพิจารณาได้ว่า เป็นการดูแลรักษาอาคารภายใต้กรอบของความศรัทธาของเลื่อมใสในพุทธศาสนาและตามระบบราชประเพณีของกษัตริย์ราชได้ โดยอาจสังเกตได้จากการบูรณะและซ่อมแซมดังกล่าวยังไม่มีการกล่าวถึงลักษณะเทคนิควิธีการอย่างชัดเจน มีเพียงระบุถึงการพยายามก่อสร้าง ซ่อมแซม รื้อฟื้นอาคารสถานที่ดังกล่าวเพราะความเลื่อมใสเท่านั้น⁹⁸

อย่างไรก็ดีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงอยู่ในช่วงที่สยามเริ่มรับอารยธรรมตะวันตก และตระหนักถึงภูมิปัญญาของชาติตะวันตก พระองค์จึงอาจมีแนวความคิดบางอย่าง ที่คล้ายหรือได้รับอิทธิพลจากตะวันตกบ้าง การบูรณะสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในเมืองกรุงเก่า จึง

⁹⁶ ตำนานพระพุทธรบาท นิราศพระบาท และคู่มือวรรณคดีสุพรรณภูมิพระพุทธรบาท.

⁹⁷ พัสวีสริ เปรมกุลนันท์, วัด-วัง ในพระราชประสงค์พระจอมเกล้าฯ, 289

⁹⁸ กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์, พัฒนาการแนวคิดและวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548) ,56.

อาจพิจารณาได้ว่าเป็นการบูรณะสิ่งก่อสร้างในฐานะของ “ความทรงจำ หรือสิ่งจดจำทางประวัติศาสตร์ได้ ตามที่ได้ระบุไว้ในหมายเหตุประกาศเขตรางวัดผู้ร้ายชุดวัดว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ มีฐานะเป็น “เครื่องประดับพระนคร” ความว่า

“อนึ่งการซึ่งเปนมาแต่หลัง คือวัดมีผู้ชุดทำลายชำรุดมานานก่อนพระราชบัญญัตินี้ขึ้น ก็จะไม่ให้มีโทษแก่ผู้อยู่ในรางวัดดอก ซึ่งมีพระราชบัญญัติมาทั้งนี้ เพื่อจะให้ชาวบ้านเอาใจใส่วัดอาราม ไกล่บ้านของตัว ไม่ปล่อยให้ผู้ร้ายชุดเสียทำลายเสีย เพราะของที่เป็นของท่านทำไว้สร้างไว้แต่ก่อน ด้วยอิฐปูนศิลาใดๆ ใหญ่ก็ดี เล็กก็ดี ถึงจะคร่ำคร่าชำรุดชุดโซมไปแล้ว ก็ยังเป็นเครื่องประดับพระนครอยู่”⁹⁹

การเกิดขึ้นของพระราชวังจันทร์เกษม นอกจากการก่อสร้างที่จงใจผูกโยงสถานที่เข้ากับ ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ในสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ยังได้ปรากฏร่องรอยหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า สยามกำลังเริ่มเข้ามาปกครองและควบคุมเมืองกรุงเก่าอย่างเต็มตัว คือ การให้พระยาไชยวิชิตมาตั้ง เรือนใหม่ที่หน้าวังจันทร์เกษม ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4)¹⁰⁰

ความสำคัญของการสร้างเรือนของพระยาไชยวิชิตบริเวณหน้าวังจันทร์เกษม อาจพิจารณาได้จากความสำคัญของเรือนเจ้าเมืองที่ใช้ในการบริหารงานของเมืองหัวเมืองในช่วงก่อนที่จะปฏิรูป มณฑลเทศาภิบาล ซึ่งในช่วงนั้นไม่มีลักษณะชัดเจน เพียงแต่ใช้บ้านหรือเรือนของเจ้าเมืองในการว่า ความ ในเบื้องต้นอาจพิจารณาถึงสิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเล่าถึงเมื่อครั้งที่ท่าน เดินทางไปตามหัวเมืองต่าง ๆ โดยได้ทรงบรรยายไว้ดังนี้

“ตามหัวเมืองในสมัยนั้นประหลาดอีกอย่างหนึ่งที่ไม่มีศาลารัฐบาลตั้งประจำสำหรับว่า ราชการบ้านเมืองเหมือนอย่างทุกวันนี้ เจ้าเมืองตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหนก็ว่าราชการบ้านเมืองที่บ้าน ของตน เหมือนอย่างเสนาบดีเจ้ากระทรวงในราชธานีว่าราชการที่บ้านตามประเพณีเดิม บ้านของเจ้า เมืองผิดกับบ้านของคนอื่นเพียงเรียกว่า “จวน” เพราะมีศาลาโถงปลูกไว้หน้าบ้านหลัง หนึ่งเรียกว่า “ศาลากลาง” เป็นที่สำหรับประชุมกรรมการเวลามีการงาน เช่นรับท้องตราหรือปรึกษา ราชการเป็นต้น เวลาไม่มีการงานก็ใช้ศาลากลางเป็นศาลชำระความ”¹⁰¹

⁹⁹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2408-2411 (กรุงเทพฯ: ศรุสภา, 2504).

¹⁰⁰ อ้างถึงใน เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500, 22.

¹⁰¹ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, 2.

ทั้งนี้ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ได้ทรงบรรยายต่อว่าเจ้าเมืองจะต้องเป็นคนออกเงินสร้างจวน และศาลากลางด้วยตนเอง ซึ่งจวนและศาลากลางนั้นเป็นสินทรัพย์ของเจ้าตัว เมื่อตายไปก็ตกไปเป็นของลูกหลาน เจ้าเมืองคนใหม่ถ้าไม่ได้เกี่ยวข้องหรือไม่ได้รับมรดกจากเจ้าเมืองคนเก่าก็ต้องไปสร้างจวนแห่งใหม่ขึ้นเอง ซึ่งทำให้ตามหัวเมืองในขณะนั้นคงยังไม่มีทำวาระการอย่างเป็นทางการอย่างเป็นหลักแหล่ง จนเมื่อได้มีการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลจึงเพิ่งจะมีการสร้างศาลารัฐบาลประจำมณฑลเป็นที่ประจำ

“เจ้าเมืองต้องสร้างจวนและศาลากลางด้วยทุนของตนเอง แม้แต่แผ่นดินซึ่งจะสร้างจวนถ้ามีได้อยู่ภายในเมืองมีปราการ เช่น เมืองพิษณุโลก เป็นต้น เจ้าเมืองก็ต้องหาซื้อที่ดินเหมือนกับคนทั้งหลาย จวนกับศาลากลางจึงเป็นทรัพย์ส่วนตัวของเจ้าเมือง เมื่อสิ้นตัวเจ้าเมืองก็เป็นมรดกตกแก่ลูกหลาน ใครได้เป็นเจ้าเมืองคนใหม่ ถ้ามิได้เป็นผู้รับมรดกของเจ้าเมืองคนเก่า ก็ต้องหาที่สร้างจวนและศาลากลางขึ้นใหม่ตามกำลังที่จะสร้างได้ บางทีก็ย้ายไปสร้างห่างจวนเดิมต่างฟากแม่น้ำ หรือแม้จนต่างตำบลก็มี จวนเจ้าเมืองไปตั้งอยู่ที่ไหนก็ย้ายที่วาระการไปอยู่ที่นั่นชั่วสมัยของ เจ้าเมืองคนนั้นตามหัวเมืองจึงไม่มีที่วาระการเมืองตั้งประจำอยู่แห่งใดแห่งหนึ่งเป็นนิจ เหมือนอย่างทุกวันนี้ อันเพ็งมิขึ้นเมื่อจัดมณฑลเทศาภิบาลแล้ว”¹⁰²

จะเห็นได้ว่าจวนของเจ้าเมืองแต่เดิมนั้นมีสถานะเป็นทั้งบ้านและสถานที่วาระการบ้านเมืองในเวลาเดียวกัน ซึ่งที่เมืองกรุงเก่ามีการสันนิษฐานสถานที่วาระการของเจ้าเมืองไว้หลายที่ ทั้งบริเวณด้านทิศเหนือของเกาะเมืองใกล้กับพระราชวัง หรือที่บริเวณทิศใต้ใกล้กับป้อมเพชร อย่างไรก็ตามไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะชี้ชัดว่าจวนของเมืองกรุงเก่าตั้งอยู่ที่ใดกันแน่ แต่สิ่งที่จะต้องพิจารณาและมีความสำคัญมากจากเนื้อความนี้ คือ การยุบเลิกใช้จวนเป็นสถานที่วาระการโดยให้ไปใช้สถานที่ราชการใหม่แทนนี้ทำให้อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองถูกจำกัดลงและกลายไปอยู่ใต้อำนาจของสยาม

การให้พระยาไชยวิชิตมาตั้งเรือนใหม่ที่หน้าวังจันทร์เกษมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) จึงเป็นการแสดงถึงพระราชอำนาจด้านการปกครองต่อเมืองกรุงเก่าที่แสดงให้เห็นว่าสยามเริ่มเข้ามาปกครองและควบคุมเมืองกรุงเก่าแล้ว แม้จะเป็นช่วงก่อนการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในระบบมณฑลเทศาภิบาลก็ตาม

หลังจากวันที่พระราชวังจันทร์เกษมถูกตั้งขึ้นที่เมืองกรุงเก่าและจวนของเจ้าเมืองถูกย้ายมาตั้งใกล้กับพระราชวังจันทร์เกษม สถานะเจ้าเมืองจึงเริ่มถูกลดทอนลงแล้ว และหลังจากนี้สยามจะเข้ามาปกครองเมืองกรุงเก่าอย่างเต็มตัวภายใต้มณฑลเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

¹⁰² เรื่องเดียวกัน, 3.

ภาพที่ 9 พระราชวังจันทร์เกษม

ภาพที่ 10 พระราชวังจันทร์เกษม

ภาพที่ ภาพมุมสูงพระราชวังจันทร์เกษม

ที่มาภาพ พระราชวังจันทร์เกษม [ออนไลน์ ใน]<http://www.qrcode.finearts.go.th/>

บทที่ 3 สยามที่เมืองกรุงเก่า

การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลสามารถแบ่งออกได้เป็นสองช่วง คือ ช่วงแรกนับตั้งแต่ พ.ศ.2417 ซึ่งเป็นปีแรกของการจัดตั้ง จนถึงราวพ.ศ.2435 และ ช่วงหลังนับตั้งแต่ราวปี พ.ศ.2435 เป็นต้นไป ซึ่งคำจำกัดความของระบบมณฑลเทศาภิบาล คือ การปกครองที่จัดให้มีหน่วยราชการจาก ส่วนกลาง (สยาม) ออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาค โดยแบ่งส่วนการปกครองออกไปเป็น มณฑล เมือง อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านโดยมีแนวคิดในการรวมหน่วยการปกครองย่อยให้กลายเป็นหน่วยที่ใหญ่ขึ้น เช่นรวมเมืองตั้งแต่สองเมืองขึ้นไปให้เป็นหนึ่งมณฑล รวมอำเภอตั้งแต่สองอำเภอขึ้นไป จัดเป็นหนึ่งจังหวัด รองลงมารวมตำบลมากกว่าหนึ่งเป็นอำเภอ รวมหลายหมู่บ้านรวมกันเป็นตำบล และในตำบลประกอบไปด้วยหลายๆ หมู่บ้าน เป็นต้น

แม้เดช บุนนาค และนวลเพ็ญ ภานุรัตน์ ได้ให้คำอธิบายไปเชิงเดียวกันว่า เมืองกรุงเก่าเป็น สถานที่ทดลองการปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลเป็นแห่งแรกเป็นสถานที่ที่มีระบบการบริหารต่างๆ ตั้งขึ้นเป็นแห่งแรก อย่างไรก็ตามสิ่งที่ทั้งสองท่านยังไม่ได้อธิบายคือ เพราะเหตุใดเมืองกรุงเก่าจึงถูก สยามเลือกใช้เป็นที่ทดลองนั้น ดังนั้นในบทนี้จะได้พิจารณาถึงแรงจูงใจ และความต้องการของ สยามในการปฏิรูปการปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาล เพื่อทำความเข้าใจถึงการเข้ามาปกครอง ของสยามที่เมืองกรุงเก่าได้อย่างดีที่สุด

อย่างไรก็ดีการปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน แต่มีลักษณะของความค่อยเป็นค่อยไปที่มีมาจาก อิทธิพลการเปลี่ยนแปลง เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง ประกอบกันจากหลายสาเหตุ โดยได้เริ่มต้น มาตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ.2417 แล้ว โดยในช่วงแรกการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองได้เริ่มขึ้นในเมือง ที่เป็นชายขอบของสยาม ตั้งแต่ชายขอบด้านทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือ ซึ่งติดกับอาณานิคม อังกฤษ ไปจนถึงชายขอบด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งติดกับอาณานิคมฝรั่งเศส การดำเนินการ ในช่วงนี้เป็นการดำเนินงานแบบกึ่งทดลองกึ่งเลียนแบบจากประเทศอาณานิคมตะวันตก อย่างไรก็ตามในท้ายที่สุดแล้วการดำเนินการในช่วงแรกนี้ก็เกิดปัญหาและประสบความล้มเหลว อันจะส่งผลต่อมณฑล กรุงเก่าในเวลาต่อไป

1. ความล้มเหลวของการปฏิรูปเทศาภิบาลในยุคแรก

มณฑลที่เริ่มการปฏิรูปในช่วงแรก มีจำนวนทั้งหมด 6 มณฑล โดยเป็นการรวมหัวเมืองเข้า เป็นเขตมณฑล และมีการส่งข้าหลวงใหญ่ไปประจำจากกรุงเทพ เพื่อจัดการวางระบบเพื่อจัดเตรียม

ความพร้อมในการปฏิรูป แต่การดำเนินงานอื่น ๆ ยังไม่ใช้การปกครองระบอบระบบมณฑลเทศาภิบาลแบบเต็มตัว ซึ่งประกอบไปด้วย 1) มณฑลลาวเฉียง มีศูนย์กลางที่นครเชียงใหม่ 2) มณฑลลาวพวน มีศูนย์กลางที่หนองคาย 3) มณฑลลาวกาว มีศูนย์กลางที่อุบลราชธานี 4) มณฑลเขมร มีศูนย์กลางที่เมืองศรีโสภณ 5) มณฑลลาวกลาง มีศูนย์กลางที่นครราชสีมา และ 6) มณฑลภูเก็ต หรือชื่อเดิมว่า หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก มีศูนย์กลางที่มณฑลภูเก็ต¹⁰³ โดยจะเห็นได้ว่ามณฑลเหล่านี้ทั้งหมดถูกจัดตั้งขึ้นในพื้นที่บริเวณชายขอบของไทยทั้งสิ้น ตั้งแต่ชายขอบด้านตะวันตกไปจนชายขอบภาคอีสานและทางภาคใต้ โดยชื่อเรียกมณฑลต่าง ๆ มีนัยยะถึงการจัดแบ่งกลุ่มคนและเมืองตามเชื้อชาติ

ธงชัย วินิจจะกูลกล่าวว่าการเรียกดินแดนในอาณาเขตของสยามออกเป็นเชื้อชาติต่าง ๆ นั้นแทบไม่ต่างอะไรจากการนิยามชนชาติล้าหลังของชาติอาณานิคมตะวันตกเลย¹⁰⁴ ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม สยามในขณะนั้นพยายามแสดงตนเป็นผู้ปกครองจากศูนย์กลางซึ่งมีภาระหน้าที่ในการจัดแบ่งเมืองในการปกครองออกตามเป็นส่วนๆ ไม่ว่าจะส่วนนั้นจะเป็นลาว เขมร และแขก ให้ขึ้นตรงต่อส่วนกลางเดียวกัน

แนวคิดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ของสยามนั้นประยุกต์มาจากแนวคิดล่าอาณานิคม ดังที่ปรากฏในเอกสารต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นว่าสยามได้ศึกษาแนวคิดและวิธีปฏิบัติของเจ้าอาณานิคมนำมาปรับใช้ เช่น เอกสาร “วิธีการจัดการปกครองของอังกฤษที่มีต่อพม่าและมลายู”, “วิธีอังกฤษปกครองประเทศราช”, “ว่าด้วยธรรมเนียมและการปกครองฝ่ายประเทศอินเดีย” ซึ่งตีพิมพ์ในวารสารวชิรญาณในช่วงปี พ.ศ.2438¹⁰⁵

นอกจากเอกสารเหล่านี้แล้ว ในงานศึกษาของเนืออ่อน ขรรค์ทองเขียว เสนอว่า การทอดพระเนตรเมืองสิงคโปร์ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ซึ่งได้เสด็จไปยังสิงคโปร์ในปี พ.ศ.2413 และได้เสด็จชมศาล เรือนจำ โรงเรียน ไพรชณีย์ ต่าง ๆ ที่เมืองสิงคโปร์ รวมถึงเมืองเสมารังและปัตตาเวีย ก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่เป็นต้นแบบที่สยามนำกลับมาใช้ในการปฏิรูปการปกครอง¹⁰⁶

หลังจากนี้ชื่อมณฑลที่ถูกแบ่งออกตามเชื้อชาติต่าง ๆ ได้ถูกปรับเปลี่ยนไปเป็นชื่อตามภูมิภาค และสถานที่ตั้งตามภูมิศาสตร์ มโนทัศน์ดังกล่าวสอดคล้องกับการที่สยามเริ่มรับรู้การมีอยู่ของ

¹⁰³ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาราชเสนา, *เทศาภิบาล*, 187.

¹⁰⁴ ธงชัย วินิจจะกูล, *คนไทย/คนอื่น ว่าด้วยคนอื่นของความเป็นไทย* (กรุงเทพฯ: ฟ้ายาวไกล, 2560), 24-25.

¹⁰⁵ ฐนพงศ์ ลือจรชัย, "ชาติไทยของสยามเหนือชาวปัตตานีมลายูในศตวรรษที่ 19," *วารสารศิลปศาสตร์* 18,2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2561), 185.

¹⁰⁶ เนืออ่อน ขรรค์ทองเขียว, *เปิดแผนยึดล้านนา*, 26.

ภูมิศาสตร์ผ่านแผนที่ซึ่งเริ่มเป็นรูปเป็นร่างในปี พ.ศ.2436 หลังจากเหตุการณ์ ร.ศ.112 สยามจะตั้งมณฑลต่าง ๆ ขึ้นโดยยึดถือตัวเองเป็นศูนย์กลางที่แผ่ขยายออกไปในที่ต่าง ๆ เปลี่ยนชื่อมณฑลที่เป็นชาติพันธุ์ต่าง ๆ ของผู้คน ให้เป็นตำแหน่งทิศทางที่มีศูนย์กลางอยู่ที่บางกอก ลาวเฉียงคือมณฑลพายัพ ลาวพวนคือมณฑลอุดร ลาวกาวคือมณฑลอีสาน เขมรคือมณฑลบูรพา ลาวกลางคือมณฑลนครราชสีมา ชื่อมณฑลต่าง ๆ หากมองจากแผนที่ก็จะจะมีลักษณะเป็นเข็มทิศที่แผ่ขยายไปทุกทิศทุกทาง โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่สยาม

การปฏิรูปเมืองชายขอบให้เป็นมณฑลในช่วงเวลาแรก สยามใช้โอกาสต่าง ๆ เข้าไปแทรกแซงอำนาจของผู้ปกครองเดิม ในการบริหารจัดการเมือง ตัวอย่างเช่น ราวปี พ.ศ. 2416 จนถึง ปี พ.ศ. 2427 เมืองเชียงใหม่และอังกฤษที่ได้ปกครองดินแดนของพม่าอยู่ในเวลานั้นได้เกิดข้อพิพาทกันเกี่ยวกับปัญหาชายแดน ปัญหาเรื่องสัมปทานป่าไม้ และเรื่องคนในบังคับอังกฤษที่มาอยู่ในเชียงใหม่ โดยเฉพาะในเรื่องศาลที่ต้องตกลงกันว่าถ้าหากคนในบังคับอังกฤษกระทำความผิด จะต้องขึ้นศาลของใครในการนั้นสยามได้เสนอตัวเข้าไปเป็นคนกลางไกลเกลี่ยระหว่างเมืองเชียงใหม่และอังกฤษ โดยผลสุดท้ายได้เกิดสนธิสัญญาเชียงใหม่ พ.ศ.2416 ขึ้นมา¹⁰⁷

สยามได้ใช้โอกาสนี้ส่งข้าหลวงพระนรินทรราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยยันต์) เข้ามาดูแลที่เมืองเหนือคือเมือง เชียงใหม่ ลำปาง และลำพูน ระหว่างปีพ.ศ.2417 ซึ่งเป็นปีที่เริ่มมีสนธิสัญญาเชียงใหม่ครั้งแรก จนกระทั่งในพ.ศ.2427 ที่เป็นปีที่มีการแก้ไขสนธิสัญญาเชียงใหม่อีกครั้ง สยามได้ส่งพระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษประจำเชียงใหม่ในฐานะผู้ให้คำแนะนำต่าง ๆ ทั้งนี้ประกอบกับการสิ้นพระชนม์ของเจ้านายฝ่ายเหนือหลายพระองค์ในช่วงเวลานั้น คงเหลือแต่พระเจ้าอินทวิชยานนท์อยู่เพียงพระองค์เดียว จึงทำให้การเข้าไปแทรกแซงของสยามทำได้ง่ายมากยิ่งขึ้น

งานของข้าหลวงในช่วงแรกนี้ยังไม่ใช่งานที่ด้านการปกครอง แต่มีลักษณะของการให้คำปรึกษาหัวเมืองและส่งข่าวไปมาระหว่างเมืองหลวงมากกว่า พระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) บ่งบอกถึงอำนาจหน้าที่ของข้าหลวง และมุมมองของพระองค์ต่อหัวเมืองทางเหนือ ดังนี้

“การซึ่งเป็นข้าหลวงสามหัวเมืองนี้ ต้องถือว่าตัวเป็นผู้รักษาอำนาจและรักษาคำสั่งกรุงเทพฯที่จะให้เป็นไปได้ตามคำสั่งทุกประการ และต้องรู้ความประสงค์ของกรุงเทพฯ ว่าเราถือว่าเมืองเชียงใหม่ยังไม่เป็นพระราชอาณาเขตของเราโดยแท้ เพราะยังเป็นประเทศราชอยู่ตราบใด แต่เราก็มิได้คิดรื้อถอนวงศ์ตระกูลมิให้เป็นประเทศราชเป็นแต่อยากจะได้ถือเอาอำนาจที่จริง คือการอัน

¹⁰⁷ ชวลีชัย ฌ กลาง, ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2541),54.

โดยจะเป็นไปได้เฉพาะที่เรายอมให้เป็นคือ ให้ข้าหลวงมีอำนาจจะสั่งให้ทำอันใดจะห้ามไม่ให้ทำอันใดโดยตรง ๆ เป็นการเปิดเผยในที่ควรเปิดเผยฤเป็นการลับๆ โดยเป็นการแนะนำสั่งสอนลาวต้องทำตามในการที่ไม่ควรเปิดเผย”¹⁰⁸

นอกจากเรื่องอำนาจหน้าที่ที่ทรงให้กระทำการเป็นการ “ลับ ๆ” แล้ว การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงเรียกหัวเมืองเหนือ ว่าลาวที่ต้องมีการสั่งสอน แสดงให้เห็นถึงทัศนคติที่พระองค์มีต่อพวกลาวว่าเป็นพวกล่าหลัง นี่จึงเป็นเหตุผลที่สยามจะต้องเข้าไปช่วยเหลือพวกลาวให้หลุดพ้นจากความล่าหลังนี้

แนวความคิดดังกล่าวยังรวมไปถึงการกำหนด “หน้าที่ในการทำงาน” ให้แก่ชาวหัวเมืองด้วย ซึ่งเป็นผลเสียต่อการดำเนินงานในช่วงแรกของการจัดตั้งมณฑล ตัวอย่างเช่น ในช่วงที่พระยาทรงสุรเดชเข้าไปเริ่มเปลี่ยนแปลงการปกครองมณฑลพายัพ (ชื่อใหม่ของมณฑลลาวเฉียง) ในปี พ.ศ.2435 เมื่อเริ่มจัดการไปได้ระยะหนึ่ง จนถึงปีพ.ศ.2436 การดำเนินงานต่างๆ ใช้เพียงกำลังคนจากสยามเข้าไปดำเนินงานตามระบบราชการโดยให้ชาวพื้นเมืองเป็นผู้ช่วยเท่านั้น จึงทำให้ชาวพื้นเมืองซึ่งเคยทำงานในคุ้มเจ้านายต่าง ๆ เริ่มไม่มีงานทำ นอกจากนี้ได้มีการแบ่งเงินเดือนของข้าราชการสยามและชาวพื้นเมืองออกจากกัน เสมียนชาวสยามได้คนละ 50 บาท แต่เสมียนชาวพื้นเมืองได้เพียงคนละ 8 บาทเท่านั้น เจ้าเมืองและเจ้านายในระบบเก่าเริ่มถูกปฏิบัติเป็นเพียงพนักงานใต้อำนาจของสยาม ทำให้เกิดความข้องเคืองใจ และแตกแยกระหว่างข้าราชการชาวสยาม และชาวพื้นเมือง ทำให้ในที่สุดข้าราชการในมณฑลได้รวมตัวกันออกหนังสือไปยังสยามที่กรุงเทพฯ ให้ส่งบุคคลอื่นเข้ามาบริหารแทนพระยาทรงสุรเดช¹⁰⁹

การดำเนินงานปฏิรูปแบบดังกล่าวของสยามในช่วงแรกตั้งแต่ พ.ศ.2417 ได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาหลายอย่างซึ่งมีลักษณะคล้าย ๆ กันทั้งมณฑลทางเหนือและทางตะวันออกเฉียงเหนือ กล่าวคือการปกครองของข้าหลวงที่เข้ามาปรับเปลี่ยนระบบการปกครองต่าง ๆ จากระบบดั้งเดิมให้ไปสู่ระบบใหม่ในแบบมณฑล ได้ก่อให้เกิดความขุ่นเคืองใจต่อทั้งเจ้านายเดิม ข้าราชการท้องถิ่น รวมถึงข้าไพร่ประชาชนต่าง ๆ จนทำให้ในท้ายที่สุดได้ก่อให้เกิดการลุกฮือต่อต้านหรือเกิดกบฏต่าง ๆ ขึ้นมาในพื้นที่

การต่อต้านอีกกรณีหนึ่งเกิดขึ้นในปีพ.ศ.2444 ถึงแม้ว่าช่วงเวลานี้จะเป็นช่วงที่มณฑลลาวลาวได้จัดการปฏิรูปมณฑลให้เป็นรูปแบบมณฑลเทศาภิบาลมาระยะหนึ่งแล้ว และเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑล

¹⁰⁸ "พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาราชสมภารากร เดือน 8 จ.ศ.1245," ใน ร.5 ม. 1.1 ก8 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เดือนสิงหาคม พ.ศ.2426).

¹⁰⁹ "เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 (ไม่มีชื่อหัวเอกสาร)," ใน ร 5 ม58/33 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ).

อีสานเรียบร้อยแล้ว แต่ก็ยังมีการต่อต้านจากชาวพื้นเมืองอยู่ ในชื่อของกบฏผู้มีบุญอันมีสาเหตุหลาย ๆ อย่างที่มีมาจากการปฏิรูปมณฑลตั้งแต่ช่วงก่อนหน้านี้

1.1 ปัญหาการเงิน และการปฏิรูปการเมืองการปกครอง

ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เงินได้ของสยามในขณะนั้นอยู่ในลักษณะค่อนข้างคงตัวไม่เพิ่มไม่ลดและยังไม่มืองค์กรที่ทำหน้าที่ในการจัดเก็บรายได้ อย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะเงินภาษีซึ่งกระจายอยู่ตามกรมต่าง ๆ ที่มีหน้าที่ในการจัดเก็บภาษีตามสินค้าที่ตนมีอำนาจหน้าที่¹¹⁰ นอกจากนี้ระบบเจ้าภาษีนายอากรที่มักประสบปัญหาอันเนื่องมาจากการยกยอกเก็บเงินภาษีไม่ส่งทางการ หรือเจ้าภาษีบางคนเป็นหนี้หลวง แต่ยังคงประมูลตำแหน่งอยู่เนื่องๆ ดังคำกล่าวของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า

“ผู้ที่เป็นหนี้พระราชทรัพย์ ย่อมเกิดแต่การทำภาษีอากรเป็นพื้น เพราะเป็นวิธีเดียวที่เจ้าภาษีนายอากรกองรัฐบาล ถึงรู้ว่าขาดทุนก็คงประมูลขึ้นไป ขอแต่ได้ทำแล้วเงินงวดสองงวด ตลอดปลายไม่มีส่ง แล้วก็ว่าประมูลใหม่ จึงเกิดมีกมหมมมากขึ้น”¹¹¹

ด้วยปัญหาเช่นนี้การจัดเก็บรายได้ของสยามในช่วงเวลานั้นจึงมีรายรับน้อยลงเรื่อย ๆ จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวว่าเงินแผ่นดินที่ได้จากการเก็บภาษีเก็บจะไม่พอใช้การประจำเดือน คลังต้องเป็นหนี้ปีหนึ่งนับด้วยหมื่นชั่ง”¹¹² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงแก้ปัญหาดังกล่าว ด้วยการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ในปี พ.ศ. 2416 เพื่อรวบรวมเงินรายได้ของรัฐทุกอย่างให้เข้ามาอยู่แก่ศูนย์กลาง ซึ่งจะสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ข้างต้นได้ ดังนี้

“การรวบรวมจำนวนเงินภาษีอากรทุกอย่าง ให้รู้จำนวนเงินซึ่งได้ขึ้นในพระคลังมหาสมบัติ ทุกเดือน ทุกปี จะเป็นเงินมากน้อยเท่าใดนั้นก็เพราะมีพระราชประสงค์ที่จะได้ทรงจัดการบ้านเมือง ให้มีความเจริญยิ่งขึ้น แลเงินที่จะจำหน่ายในราชการแผ่นดินนั้นก็จะได้กำหนดมากแลน้อย แลเงิน

¹¹⁰ สุมาลี บำรุงสุข, การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2416-2453) (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525) ,96.

¹¹¹ "เอกกระสารกระทรวงการคลัง เรื่อง รายงานการประชุมเสนาบดีสภา 22 ธันวาคม ร.ศ.129," ใน ร.6 ค.12.3/2 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 22 ธันวาคม พ.ศ.2454).

¹¹² ราไพพรรณ อุดมไพจิตรกุล, การแสวงหารายได้ของแผ่นดินภายในราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2398-2458 (มหาวิทยาลัยศิลปากร: วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต 2526) ,97.

ภาษีอากรซึ่งรวบรวมเข้าได้ดังนี้ ก็จะเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินบ้านเมือง มิได้เป็นประโยชน์แก่ท่านผู้ใด"¹¹³

ผลที่เกิดขึ้นจากบันทึกเงินรายได้แผ่นดินในช่วงปี พ.ศ.2411 – พ.ศ.2416 ทำให้เห็นว่าหอรัษฎากรพิพัฒน์ที่มีหน้าที่ในการจัดเก็บภาษีและรายได้ต่าง ๆ ให้เข้ามารวมศูนย์แทนที่การขึ้นอยู่กับเจ้าภาษีนายอากรเช่นเดิม ทำให้สามารถจัดเก็บเงินรายได้แผ่นดินได้มากขึ้นหลังจากที่ลดลงก่อนหน้านี้ ดังตารางต่อไปนี้

พ.ศ.	ชั่ง	ตำลึง	บาท	สลึง
2411	43,792	16	1	1
2412	42,904	19	3	1
2413	39,216	1	-	3
2414	37,797	3	3	1
2415	44,665	19	2	2
2416	51,643	7	-	-

ตารางที่ 2 แสดงเงินรายได้แผ่นดินในช่วงปี พ.ศ. 2411 – พ.ศ.2416

ที่มา สุมาลี บำรุงสุข, การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2416-2453) (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525),116

จากนั้นการดำเนินงานต่าง ๆ เพื่อบำรุงรักษารายได้ของสยามได้พัฒนามาเป็นระยะจนกระทั่งอำนาจด้านการเงินและการจัดเก็บภาษีจึงไปตั้งอยู่ที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติอย่างสมบูรณ์ ซึ่งทำให้อำนาจในการจัดเก็บรายได้แผ่นดินตั้งอยู่ที่ศูนย์กลางอย่างเบ็ดเสร็จ ดังตารางที่แสดงถึงเงินแผ่นดินตั้งแต่ปี พ.ศ.2416 จนถึงปี พ.ศ.2433 ที่ค่อยๆ เพิ่มขึ้น ดังนี้

ปี พ.ศ.	จำนวนเงิน	
	ชั่ง	เทียบเป็นบาท
2416	51,643	4,131,460
2417	73,956	5,916,480
2418	85,173	6,813,840
2419	80,550	6,444,000

¹¹³ "เอกกระสารกระทรวงการคลัง เรื่อง การจัดการราชการกระทรวงการคลัง พระราชบัญญัติหอรัษฎากรพิพัฒน์," ใน ร.5 ค.1/5 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2416).

ปี พ.ศ.	จำนวนเงิน	
	ซ่ง	เทียบเป็นบาท
2420	71,385	5,710,640
2421	64,745	5,179,600
2422	71,093	5,687,440
2423	84,795	6,783,600
2424	75,727	6,058,160
2425	86,517	6,921,360
2426	92,405	7,392,400
2427	75,333	6,026,640
2428	85,633	6,850,640
2429	106,392	8,511,360
2430	151,097	12,087,760
2431	170,593	13,647,440
2432	150,252	12,020,160
2433	191,567	15,325,360

ตารางที่ 3 แสดงเงินรายได้แผ่นดินในช่วงปี พ.ศ. 2416 – พ.ศ.2433

ที่มา สุมาลี บำรุงสุข, การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2416-2453) (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), 116.

ควรสังเกตด้วยว่า ตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2417 เป็นต้นมาการจัดเก็บเงินรายได้แผ่นดินของไทยเริ่มสูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่หัวเมืองทั้ง 6 แห่ง ได้เริ่มถูกปฏิรูปเป็นมณฑลเทศาภิบาล

ตัวอย่างที่เกิดขึ้นในหัวเมืองแสดงให้เห็นอำนาจหน้าที่ในการจัดเก็บรายได้ที่สำคัญคือ ในปี พ.ศ.2435 สมเด็จพระหลวงพิชิตปรีชากรได้ทรงเริ่มต้นการปฏิรูปในมณฑลลาวท้าว (มณฑลอีสาน) โดยได้ริเริ่มการจัดการเงินภาษีส่วยเป็นอันดับแรก โดยเริ่มแยกส่วยคั่งค้างเดิม และส่วยใหม่ที่จะเก็บต่อไปออกจากกัน ส่วยที่ค้างอยู่ก็ทรงตามเก็บอย่างแข็งขัน ส่วยใหม่ก็ทรงไล่บัญชีใหม่ทั้งหมดโดยเริ่มจากการทำบัญชีสักเลขของไพร่ใหม่ เพื่อให้สามารถจัดเก็บส่วยได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยและจัดแจงตำแหน่งข้าราชการมิให้กรมกองเก็บส่วยซ้ำซ้อนกัน¹¹⁴ โดยครั้งหนึ่งเคยออกประกาศมิให้ราชการท้องถิ่นผู้ใดเก็บส่วยในพื้นที่ จนกว่าข้าหลวงชำระบัญชีจะไล่เก็บส่วยที่คั่งค้างอยู่ได้เสร็จก่อน ดังนี้

¹¹⁴ ไพฑูรย์ มีกุล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรดดิ้ง, 2517), 69.

“ให้มีหมายประกาศบังคับมายังผู้รักษาเมือง กรมการ เจ้าหมื่น นายหมวด ผู้ควบคุมตัวเลกไพร่ หมู่ต่าง ๆ ทัวหมู่ทุกกอง ไม่ว่าจะกองนอกในเมืองใด ผู้ใด ทุกแห่งคน บันดาอยู่ในอำนาจข้าหลวงเมืองลาวกาว ทั้งฝ่ายตะวันออกแลฝ่ายใต้ให้ทราบ แลกระทำตามทัวหน้ากัน ตั้งแต่ปี ร.ศ. 110 ปีเถาะ ตรีศก จ.ศ.1253 นี้ต่อไป ห้ามเปนอันขาดมิให้เจ้าหมื่นนายกอง ผู้ใดเก็บส่วย เงินค่าราชการ ฤค่านใดสิ่งใด แก่ตัวไพร่ตั้งแต่หนึ่งอัฐขึ้นไปไม่ว่าจะเป็นเงินค่างเก่า ๆ ใหม่ ๆ จำนวนหนึ่งจำนวนใด เป็นค่าสิ่งไร อย่างไร เปนอันเด็ดขาดทีเดียว”¹¹⁵

จะเห็นได้ว่าการออกประกาศห้ามข้าราชการในพื้นที่เก็บเงินได้ใด ๆ เลย ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ถึงแม้จะเป็นการชั่วคราวก็ตาม แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงอำนาจของข้าหลวงประจำมณฑลได้เป็นอย่างดี ถึงแม้จะดำรงฐานะเป็นเพียงข้าราชการคนหนึ่งที่ถูกส่งมาจากสยาม แต่มีอำนาจไม่ต่างจากเจ้าเมืองในพื้นที่เลย

จากตัวอย่างที่ได้ยกมาตั้งแต่เรื่องการแทรกแซงของข้าหลวงในฐานะที่ปรึกษา ระหว่างเชียงใหม่และอังกฤษที่นำไปสู่สนธิสัญญาเชียงใหม่ และการจัดเก็บภาษีที่มณฑลลาวกาวผ่านการจัดระบบเลกไพร่และการปกครอง แสดงให้เห็นว่าสยามกำลังแข่งกับทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสในเรื่องของการสถาปนาอำนาจเข้าไปในพื้นที่หัวเมืองดังกล่าวเหล่านี้

อย่างไรก็ดีการดำเนินงานปฏิรูปแบบดังกล่าวของสยามในช่วงแรกตั้งแต่ พ.ศ.2417 จนถึงราวๆ พ.ศ.2436 นั้น ได้ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมาหลายอย่างซึ่งมีลักษณะคล้าย ๆ กันทั้งมณฑลทางเหนือและทางตะวันออกเฉียงเหนือ กล่าวคือจากการปกครองของข้าหลวงที่เข้ามาปรับเปลี่ยนระบบการปกครองต่าง ๆ จากระบบดั้งเดิมให้ไปสู่ระบบใหม่ ได้ก่อให้เกิดความชุ่นเคืองใจต่อทั้งเจ้านายเดิม ราชการท้องถิ่น รวมถึงข้าไพร่ประชาชนต่าง ๆ จนทำให้ในท้ายที่สุดได้ก่อให้เกิดการลุกฮือต่อต้านหรือเกิดกบฏต่าง ๆ ขึ้นมาในพื้นที่

1.2 การต่อต้านจากชาวพื้นเมือง

หากพิจารณาถึงความชุ่นเคืองใจที่ส่งผลต่อลุกฮือต่อต้าน ดังที่ได้กล่าวถึงชาวมณฑลพายัพที่ได้รวมตัวกันออกหนังสือไปยังสยามที่กรุงเทพฯ ให้ส่งบุคคลอื่นเข้ามาบริหารแทนพระยาทรงสุรเดชแล้ว เราอาจพิจารณาการเกิดกบฏผู้มีบุญในมณฑลลาวกาวต่อเนื่องจากเรื่องปัญหาทางการเงินต่อได้

หากกล่าวโดยสรุปสาเหตุของกบฏผู้มีบุญในมณฑลลาวกาว หรือ มณฑลอีสาน เกิดจากหลาย ๆ สาเหตุ ตั้งแต่เรื่องการเสียดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงที่ทำให้สยามอ่อนอำนาจลง รวมถึงเรื่องข่าว

¹¹⁵ "เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงประกาศห้ามมิให้เก็บเงินภาษีอากรแก่ราษฎร เมื่อ 1 เมษายน ร.ศ.111," ใน ม.62.2/34 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1 เมษายน พ.ศ.2435).

ลือปลุกปั่นต่าง ๆ ในเรื่องของการต่อต้านสยาม และข่าวเรื่องการมาของผู้มีบุญจากทางตะวันออกที่จะมาช่วยปลดปล่อยชาวเมืองจากการกดขี่ของสยาม แต่อย่างไรก็ดี สาเหตุหนึ่งที่ต้องพูดถึงคือเรื่องของปัญหาด้านเศรษฐกิจที่มีที่มาจากจากการเข้ามาจัดการของสยามตั้งแต่ช่วงก่อนหน้านั้นทั้งเรื่องเงินเดือนข้าราชการ และการเก็บภาษี¹¹⁶

กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงห้ามไม่ให้มีการเก็บภาษีส่วยไพร่แบบไม่มีอัตราในมณฑลอีสาน โดยให้ผู้ที่มิหน้าที่เก็บต้องมีใบเสร็จคู่กับเงินที่ได้เสมอ ทำให้เจ้านายกรมกองต่าง ๆ ไม่สามารถเก็บเงินไว้ที่ตัวเองได้อย่างแต่ก่อน โดยมีการออกพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการปี พ.ศ.2444 อันเป็นการกำหนดอัตราการเก็บส่วยและอัตราการจ่ายเงินต่อข้าราชการในอัตราส่วนต่าง ๆ ซึ่งโดยรวมแล้วทำให้เงินได้ของข้าราชการในท้องที่นั้นลดลงเป็นอันมาก ข้าราชการที่เคยได้ผลประโยชน์มากกว่านี้ก่อนที่จะมีการจัดการปฏิรูปจึงเกิดความไม่พอใจและผันตัวไปเป็นผู้ยุ่งต่าง ๆ หรือกลายเป็นผู้มีบุญที่ไม่ฝักใฝ่ในรัฐบาลสยาม ดังเช่นที่ปรากฏในเอกสารว่าผู้มีบุญบางคนเป็น “ขุนหมื่นพันทนาย แลคนที่ประสงค์หากินทางเป็นช่องเก่า ๆ อันเวลานี้ไม่มีอำนาจ”¹¹⁷ รวมถึงในขณะนั้นการซื้อขายของราษฎรเป็นได้ด้วยความยากลำบาก การซื้อขายใด ๆ จะต้องไปพิมพ์ตราที่อำเภอ กรมการบางแห่งที่อยู่ไกล ๆ ก็ถือโอกาสปรับส่วยเพิ่มจากราษฎร ด้วยความยากแค้นขัดสนทำให้เมื่อมีผู้ที่ตั้งตนเป็นผู้มีบุญว่าจะมาขจัดความลำบากได้ ราษฎรจึงหลงเชื่อในที่สุด

ไพฑูรย์อธิบายว่ากบฏผู้มีบุญได้ทำให้เห็นถึงสิ่งที่ไม่พร้อมในการปฏิรูปหลาย ๆ อย่างในมณฑลอีสาน ทั้งข้าราชการที่ยังไม่เพียงพอที่จะคอยดูแลไม่ให้กรมการต่าง ๆ คดโกงจนไปกระทบต่อชาวบ้านราษฎร ทหารและตำรวจที่น้อยมากที่จะป้องกันเมือง รวมถึงราษฎรส่วนใหญ่ไม่ได้เข้าใจระบบการปฏิรูปจึงก่อให้เกิดความล้มเหลวจนก่อให้เกิดกบฏผู้มีบุญขึ้น¹¹⁸

ความล้มเหลวดังกล่าวเกิดขึ้นอีกหลายครั้งในการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลของสยาม เช่นการต่อต้านของชาวพื้นเมืองครั้งสำคัญในภาคเหนือเช่น “กบฏพญาปราบ ปี พ.ศ.2432” และ “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ พ.ศ.2445” อันมีมาจากกลุ่มเจ้าเมืองและขุนนางเก่าของหัวเมือง ซึ่งต่อมาสยามเข้าไปปราบอย่างเด็ดขาด หรือตัวอย่างเช่นที่หัวเมืองทางใต้อันเกิดเหตุการณ์ต่อต้านจากเจ้าเมืองต่าง ๆ ทางใต้หลายครั้ง¹¹⁹ ซึ่งต่อมาทำให้สยามจำเป็นต้องมีการเจรจากับอังกฤษในการจัดแบ่งเขตอำนาจและดินแดนทางใต้หลายครั้ง

¹¹⁶ ไพฑูรย์ มีกุศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 147

¹¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 151.

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 152.

¹¹⁹ รุณพงศ์ ลือขจรชัย, เสียดินแดนมลายู ประวัติศาสตร์ชาติฉบับ *Plot Twist* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2562), 83.

หากพิจารณากลับไปสู่เรื่องที่ว่าสยามในช่วงเวลานั้นได้ดำเนินการเพื่อที่จะผนวกเอาดินแดนต่าง ๆ ที่อยู่ชายขอบของพื้นที่ให้อยู่ในขอบเขตการปกครองของตนให้ถึงที่สุด โดยมีที่มาจากกรเลี่ยนแบบจากชาติอาณานิคมตะวันตกและนำมาทดลองใช้กับพื้นที่บริเวณชายขอบ โดยเฉพาะพื้นที่ทางเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ผลจากการเลี่ยนแบบและนำมาทดลองเหล่านั้นกลับได้ผลไม่ดีเท่าที่ควร การเกิดการต่อต้านของชาวพื้นเมืองท้องถิ่น ดังเช่นในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) กล่าวถึงเรื่องการปฏิรูปการปกครองในช่วงนี้ว่าเป็นการเอาแบบ “ฝรั่ง” มาใช้ซึ่งอาจเป็นการใช้ในการที่ผิดก็ได้ ความว่า

“ลักษณะการปกครองอย่างเมืองลาวก็ดี เมืองแขก 7 เมืองก็ดี เป็นการฝืนความจริงอยู่ ฤจะกล่าวว่าเราเอาแบบฝรั่งมาใช้แต่ในทางที่ผิดก็ได้ เมื่อพูดออกมาเช่นนี้แล้วความก็ออกแม่ไปข้างฉันเป็นผู้ตีเตียน ลักษณะการปกครองเมืองลาวและเมืองมลายูจะเอาเช่นนั้นก็ได้ การซึ่งเปนเช่นนั้นเพราะอย่างไร แต่มีความเสียที่ยังไม่มีทางความเห็นซึ่งจะแก้ันใดบอกได้ในเวลานี้”¹²⁰

ด้วยเหตุนี้ ในขณะที่สยามกำลังปฏิรูปหัวเมืองเหนือ อีสาน และใต้ แต่กลับเกิดการต่อต้านจากชาวพื้นเมืองนั้น ทำให้สยามต้องหาเมืองที่สงบสำหรับเป็นสถานที่ทดลองการปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นมา นั่นจึงเป็นเหตุผลที่เมืองในภาคกลางที่ไม่มีปัญหาเรื่องชายแดนหรือเรื่องการปกครอง ในบรรดาเมืองที่มีความใกล้ชิดกับสยาม สะดวกต่อการเดินทาง มีทรัพยากรที่ดินอันเป็นแหล่งการเก็บภาษีเข้ามาตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ และมีกลุ่มเจ้านายที่มีความสัมพันธ์กับเจ้านายในกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ไม่มีเมืองใดจะเหมาะสมที่จะใช้เป็นสถานที่ทดลองไปกว่าเมืองกรุงเทพฯ

2. แรกตั้งมณฑลเทศาภิบาลที่เมืองกรุงเทพฯ

พระพรหม พุทธระกูล ได้ศึกษาถึงบทบาทของรัฐบาลสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ในฐานะ “ผู้พัฒนา” ประเทศในด้านต่าง ๆ เช่น การขุดคลอง การตัดถนน การสร้างอาคารและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ของส่วนกลางในท้องถิ่น ได้ทำให้เมืองเกิดการเปลี่ยนแปลงไปพร้อมกัน

“In the course of the provincial administrative reform the government’s role vis-à-vis the physical environment of provincial towns was also transformed; it played a developmental role for the first time. [...] It was also the first time that government

¹²⁰ "เอกสารราชเลขาธิการ เรื่อง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงฯ 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 121 ", ใน *ร.5 ม.49/93* (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 21 พฤศจิกายน พ.ศ.2445).

or public buildings and lands in the provinces came to be the central government's properties.”¹²¹

เนื่องจากก่อนหน้านี้สถานที่ปฏิบัติการต่างๆ ก็จะตั้งอยู่แต่บริเวณจวนของเจ้าเมืองเท่านั้น ฉะนั้นการสร้างสถานที่ราชการใหม่ของสยามตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อรองรับการปฏิบัติงานในเรื่องเทศาภิบาลตามหัวเมืองต่างๆ จึงเสมือนเป็นการ “สร้างเมืองใหม่”

สถานีรถไฟ หอทะเบียนที่ดิน ศาล เป็นหลักฐานสำคัญที่นักวิชาการหลายท่านเช่นเดช และ นวลเพ็ญ ใช้อธิบายถึงการเป็นสถานที่ทดลองของมณฑลกรุงเทพฯ ที่ โดยผูกโยงกับพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ซึ่งทำให้มณฑลกรุงเทพฯ เป็นรากฐานสำคัญของระบบมณฑลเทศาภิบาลในกรุงเทพฯ หากมองในมุมนี้ จึงทำให้ประวัติศาสตร์ของมณฑลกรุงเทพฯ ถูกผูกโยงเข้ากับชนชั้นนำสยามในฐานะ ผู้นำการเปลี่ยนแปลง ผู้นำการพัฒนาได้ไม่ยาก อย่างไรก็ตามมองในมุมที่ว่าสยามกำลังพยายามสร้างอาณานิคมภายในของตนเอง เราอาจอธิบายสิ่งที่สยามกระทำมณฑลกรุงเทพฯ ในอีกลักษณะหนึ่งก็เป็นได้

สุเทพ สุนทรภะธิ์อธิบายคำจำกัดความของคำว่าอาณานิคมภายในโดยอ้างอิงจากการศึกษาของ Michael Hechter ว่า “ภูมิภาคส่วนกลางจะได้รับการพิจารณาว่าเป็นกลุ่มที่มีอำนาจทางการเมืองเหนือกว่า และมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ทางด้านวัตถุจากดินแดนที่อยู่ในภูมิภาครอบนอก”¹²² ภายใต้ทัศนะนี้เราสามารถนำมาอธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในมณฑลกรุงเทพฯ ได้ เช่นกัน โดยเฉพาะด้านที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีในบริเวณเมืองกรุงเทพฯ

2.1 ปัญหาเรื่องการเงินในการปฏิรูป กกับการสร้างอาคารในมณฑลกรุงเทพฯ

มณฑลกรุงเทพฯ ไม่มีเอกสารที่ระบุถึงการก่อตั้งที่ชัดเจน เอกสารจดหมายเหตุต่าง ๆ และบันทึกของบุคคลต่าง ๆ ระบุถึงช่วงเวลาการก่อตั้งไว้ต่างกัน แต่จากเอกสารต่าง ๆ สามารถระบุได้ว่าช่วงเวลาการก่อตั้งมณฑลกรุงเทพฯ อยู่ในช่วงปีพ.ศ. 2436 จนถึงต้นปี พ.ศ.2439 โดยปรากฏคำอธิบายสำคัญในหนังสือ “เทศาภิบาล” ที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพระบุถึงมณฑลกรุงเทพฯ ว่าได้เริ่มต้นก่อตั้งแล้วตั้งแต่ในช่วงปี พ.ศ.2436 แต่ในขณะนั้นสยามมีปัญหาภัยแล้งจึงทำให้ล่าช้าออกไป ดังนี้

¹²¹ Pornpun Futrakul, *The environmental history of pre-modern provincial towns in Siam to 1910* (Ithaca N.Y. : Cornell University, 1989) ,384.

¹²² สุเทพ สุนทรภะธิ์, *มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์ : รวมความเรียงว่าด้วยการประยุกต์ใช้แนวความคิด และทฤษฎีทางมานุษยวิทยาในการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์* ,234.

“พอตั้งมณฑลได้ไม่ช้า ถึงร.ศ.122 (พ.ศ.2436) ไทยก็เกิดวิวาทกับฝรั่งเศส [...] ในปีนั้นยุ่งอยู่ด้วยเรื่องฝรั่งเศสไม่สามารถจัดตามหัวเมือง จนถึงปลาย พ.ศ.2436 จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เมื่อยังไม่ได้รับกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า”¹²³

แต่อย่างไรก็ดีในช่วงท้ายของหนังสือ พระยาราชาเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ผู้ที่นำต้นฉบับมาเขียนต่อให้เสร็จระบุต่างออกไปว่ามณฑลกรุงเก่าเริ่มก่อตั้งในปี พ.ศ. 2438¹²⁴ ทั้งนี้เป็นไปได้ว่า มณฑลกรุงเก่าได้เริ่มต้นกระบวนการจัดทำให้เป็นมณฑลมาแล้วตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ.2436 จนกระทั่งสำเร็จและจัดตั้งขึ้นได้ในปี พ.ศ.2438 ตามที่พระยาราชาเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) กล่าว โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้เสด็จไปเปิดอาคารที่ว่าการมณฑลกรุงเก่า พร้อมๆ กับการเปิดทางรถไฟสายเหนือในช่วงต้นปี พ.ศ.2439

คำบรรยายเรื่อง “การเปิดทางรถไฟนครราชสีมา ระหว่างกรุงเทพฯกับกรุงเก่า แลเปิดที่ว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า” ในวันที่ 28 มีนาคม พ.ศ.2439 กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้ดำเนินมาจนถึงเมืองกรุงเก่าและได้เสด็จเปิดศาลาว่าการเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าดังนี้

“ครั้นรถพระที่นั่งถึงที่พักกรุงเก่าแล้ว เสด็จลงจากรถพระที่นั่งประทับ ตรัสกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า แลพระยาไชยวิชิตผู้รักษาการ และข้าราชการหัวเมืองตามสมควรแล้ว [...] แล้วเสด็จพระราชดำเนินสู่ทำนุบำรุงที่พักรถไฟ ประทับในเรื่องพระที่นั่งรถไฟประทีปทัศนากการ พร้อมด้วยเรื่อนำเรื่อตาม ไปประทับพระราชวังจันทร์เกษม เสด็จพระราชดำเนินขึ้นบนที่ว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า แล้วพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลทรงอ่านคำถวายไชยมงคล แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสขอบใจ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ตามสมควร แล้วทรงเปิดคลุมพระบรมรูปที่พระราชทานมาไว้ สมมุติว่าได้ทรงเปิดที่ว่าการมณฑลแล้ว”¹²⁵

สิ่งหนึ่งที่ต้องพิจารณาพร้อมด้วยในการระบุถึงวันและเวลาในการจัดตั้งมณฑลกรุงเก่าที่แน่นอน คือจะเห็นได้ว่าการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลดังกล่าวนั้นเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไปค่อนข้างสูง สันเกตได้จากการจัดตั้งการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลไม่ได้จัดตั้งขึ้นพร้อมกันทั่วทั้งประเทศ

¹²³ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาราชาเสนา, **เทศาภิบาล**, 72.

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, 211.

¹²⁵ "การเปิดทางรถไฟนครราชสีมา ระหว่างกรุงเทพฯกับกรุงเก่า แลเปิดที่ว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า," ใน **เรื่องการรถไฟไทย** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมรถไฟ, 2484).

บางครั้งมีการแยกห้องที่บางแห่งออกเป็นมณฑลใหม่จากมณฑลเดิมด้วย เริ่มตั้งแต่มณฑลที่เริ่มการปฏิรูปก่อน คือจำพวกมณฑลภาคเหนือในช่วงปี พ.ศ.2417-2437 จนถึงมณฑลสุดท้ายในปี พ.ศ. 2458 กินระยะเวลาการปฏิรูปทั้งหมด มากกว่า 20 ปี สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้แสดงถึงปัญหาสำคัญที่ส่งผลต่อการปฏิรูปเรื่องหนึ่งที่ทำให้การปฏิรูปล่าช้า คือเรื่องการเงิน ทั้งเงินสำหรับการสร้างสถานที่ต่าง ๆ และเงินสำหรับการจ้างข้าราชการ ดังที่ท่านกล่าวถึงปัญหาดังกล่าวไว้

“ยังมีอีกข้อหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าคิดเห็นแต่แรกแล้วว่าจะเป็นความลำบากอย่างใหญ่หลวง คือเงินไม่พอที่จะใช้ในการจัดการหัวเมือง [...] รัฐบาลจำเป็นจะต้องให้เงินเดือนข้าราชการหัวเมืองให้พอเลี้ยงชีพ มิฉะนั้นก็ไม่มีใครเป็นเจ้าของกรมการ ใช้แต่เท่านั้น ยังสถานที่ว่าราชการก็ดี บ้านเรือนที่อยู่ของเจ้าเมืองก็ดี [...]”¹²⁶

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าว ถึงเรื่องการก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองอันเป็นที่ตั้งของเทศบาลว่าอาจเปรียบเสมือนการสร้างเมืองขึ้นใหม่ซึ่งจำเป็นจะต้องให้เงินจำนวนมาก ว่า “ความจำเป็นที่จะต้องจ่ายเงินหลวงเพิ่มขึ้น มีต่อออกไปจนถึงค่าสร้างศาลารัฐบาล และสถานที่ราชการอย่างอื่นขึ้นใหม่ทั้งสร้างเรือนให้ข้าราชการผู้ไปจากต่างถิ่นอยู่อาศัยให้พอกัน ถ้าจะว่าต้องสร้างเมืองใหม่หมดทุกเมืองก็ไม่ผิดกับความจริง”¹²⁷

ปัญหาเรื่องการเงินนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกังวลมากและได้ทรงปรึกษากับกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นรองเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในขณะนั้นอยู่บ่อยครั้ง ว่าการจัดตั้งหัวเมืองนั้นใช้เงินมาก โดยครั้งหนึ่งระบุว่าหากจัดการปกครองที่หัวเมืองใดแล้วก็ได้คิดถึงเรื่องรายได้ที่จะตามมาเพื่อนำมาบำรุงผลประโยชน์ของแผ่นดิน และการใช้จ่ายในกระทรวงมหาดไทยด้วย จึงขอคัดแสดงดังนี้

“เรื่องเงินซึ่งโปรดให้ข้าพเจ้าปรึกษากับกรมพระนราฯ นั้น ข้าพเจ้าเคยทูลท่านตั้งแต่แรกเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ว่าจัดหัวเมืองจะต้องใช้เงินมาก ถ้ากระทรวงพระคลังฯไม่ให้เงินพอแก่การก็จัดไม่สำเร็จ ท่านตรัสว่าได้ทรงคาดคิดอยู่แล้ว แต่เงินรายได้แผ่นดินยังน้อยนัก ถ้ารายได้ไม่มีเพิ่มมากขึ้นก็ยากที่จะจ่ายให้พอแก่การกระทรวงมหาดไทยได้ เพราะฉะนั้นเมื่อข้าพเจ้าจัดการปกครองหัวเมืองขอให้คิดบำรุงผลประโยชน์แผ่นดินไปด้วยกัน ถ้าสามารถทำให้เงินรายได้เพิ่มขึ้นเท่าใด จะ

¹²⁶ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาราชเสนา, *เทศาภิบาล*, 70.

¹²⁷ เรื่องเดียวกัน.

จ่ายให้กระทรวงมหาดไทยใช้มากกว่ากระทรวงอื่น ๆ ข้าพเจ้าก็รับช่วยคิดหาผลประโยชน์แผ่นดิน ด้วยตามประสงค์”¹²⁸

จากข้อความนี้ทำให้เห็นว่า นอกจากเป้าหมายในการรวมหัวเมืองเพื่ออยู่ในการปกครองแล้ว การรวมหัวเมืองเข้ามาในระบบเทศาภิบาลยังเป็นช่องทางสำหรับจัดการรายได้สำหรับเงินแผ่นดินใน กระทรวงพระคลังมหาสมบัติในอีกทางหนึ่งซึ่งเงินเหล่านั้นก็นำกลับไปใช้ในการจัดการหัวเมืองเอง การแก้ปัญหาในเบื้องต้นที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวถึงมีสองวิธี วิธีที่หนึ่งคือการ เรียกเก็บส่วยที่ยังค้างอยู่ในหัวเมืองต่าง ๆ ให้ได้โดยเร็ว ซึ่งเป็นคำแนะนำของกรมพระนราธิป ประพันธ์พงศ์ ว่า “ครั้นเมื่อข้าพเจ้าจะขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือ กรมพระนราธาตรีสแก่ข้าพเจ้า ว่า ตามหัวเมืองเหล่านั้นเงินส่วยค้างอยู่มาก ถ้าข้าพเจ้าช่วยเร่งเงินส่วยลงมาได้บ้างก็จะดี”¹²⁹

ส่วนวิธีที่สองที่กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์เสนอคือ คือการใช้เงินอย่างประหยัดให้มากที่สุด ในช่วงแรกเริ่มตั้งมณฑล ความว่า

“ท่านตรัสว่า ให้ข้าพเจ้าประหยัดเงินช่วยกระทรวงพระคลัง ๆ บ้าง เป็นต้นว่าตำแหน่ง ข้าราชการที่รับเงินเดือนขอให้ตั้งขึ้นแต่น้อยก่อน อัตราเงินเดือนก็พอให้กำหนดเป็นอย่างต่ำแต่พอหา คนสมัครทำการได้ อีกประการหนึ่งอย่าเพิ่งคิดก่อสร้างอะไรให้สิ้นเปลืองมากนัก สถานที่ทำการหรือ ที่พักอันจำเป็นจะต้องมี ถ้าไม่มีของเดิมขอให้ทำอย่างถูก ๆ หรือเช่าเขาแต่พอใช้ชั่วคราวก่อน เมื่อ จำนวนเงินแผ่นดินรายได้มีมากขึ้นจึงค่อยขยายรายการเหล่านั้นให้กว้างขวางออกไป”¹³⁰

จากทั้งสองข้อความข้างต้นทำให้เราเห็นพัฒนาการในช่วงต้นของเมืองกรุงเก่าได้อย่าง สอดคล้องกันในรายงานของกรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ในปี พ.ศ. 2441 ที่ว่าด้วยการปรับปรุงอาคาร เติมของวังจันทร์เกษมให้เป็นที่ทำการของมณฑล¹³¹ ตามนโยบายการประหยัดเงินของสมเด็จฯ กรม พระยาดำรงราชานุภาพและกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

เมื่อมีการก่อตั้งมณฑลกรุงเก่าอย่างเป็นทางการ มณฑลกรุงเก่ามีการสร้างศาลว่าการมณฑล โดยเป็นการปรับปรุงอาคารเก่าที่มีอยู่แล้วของพระราชวังจันทร์เกษม ซึ่งในช่วงเวลานั้นอาคารต่าง ๆ ในพระราชวังจันทร์เกษมได้ชำรุดผุพังลงไปมากแล้ว ดังปรากฏในพงศาวดารภาคที่ 25 ว่าอาคารที่

¹²⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁹ เรื่องเดียวกัน.,73.

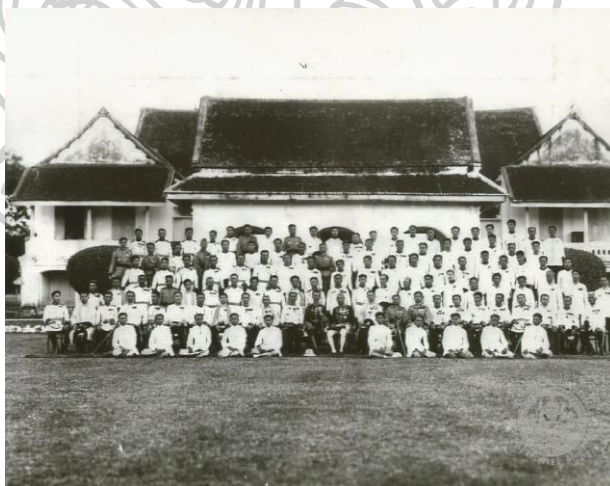
¹³⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹³¹ "เอกสารกระทรวงมหาดไทย มณฑลกรุงเก่า", ใน ม.40/2 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 5 มี.ค.

ยังคงสภาพดีได้แก่อาคารพระที่นั่งพิสัยสิลาลักษณ์และพลับพลาจักรมูขเท่านั้น¹³² จึงได้มีการปรับปรุงพระราชวังจันทร์เกษมให้เป็นสถานที่ราชการในมณฑลกรุงเก่า ดังที่ปรากฏในหนังสือราชการมณฑลกรุงเก่า เลขที่ 104 3057 ลงวันที่ 16 กันยายน รศ. 117 (พ.ศ. 2441) ความว่า

“จัดพระที่นั่งพิมานรัตยา ให้เป็นศาลาว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลกรุงเก่า พลับพลาจักรมูข เป็นศาลาว่าการเมือง ตึกใหญ่มุมกำแพงข้างในดักันเหนือ เป็นศาลาว่าการอำเภอรอบกรุง โรงละคร ด้านหน้าพลับพลา เป็นศาลามณฑล ตึกหน้าพระที่นั่งพิมานรัตยา เป็นศาลเมือง 1 หลัง เป็นที่เก็บราชพัสดุ 1 หลัง กับซ่อมศาลาผนังปูนหน้าพระราชวังข้างใต้ แลโรงช่างพระที่นั่งข้างหลังพระราชวัง อาไศรยทำเป็นที่คุ้มขังนักโทษไปพลาง”¹³³

เรื่องการปรับปรุงอาคารเดิมของพระราชวังจันทร์เกษมให้เป็นที่ทำการของหน่วยงานในเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่านี้มีผู้ศึกษาและอธิบายไว้ค่อนข้างมากแล้ว ประเด็นที่การศึกษานี้ต้องการชี้ให้เห็นคือ การปรับปรุงอาคารเดิมของพระราชวังจันทร์เกษมเพื่อใช้เป็นที่ทำการของหน่วยงานในเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่านี้ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงแบบปกติธรรมดาเพียงเพื่อปรับปรุงอาคารเก่านำมาใช้งานใหม่เท่านั้น แต่การดำเนินงานดังกล่าวยังสามารถอธิบายได้ว่าเป็นผลมาจากปัญหาเรื่องงบประมาณที่ไม่เพียงพอ อันเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่ช่วงก่อนการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลแล้ว

ภาพที่ 11 ข้าราชการในเมืองกรุงเก่า ที่ด้านหน้าพระที่นั่งพิมานรัตยา
ที่มาภาพ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

¹³² เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง นับเป็นประชุมพงศาวดารฉบับที่ 25,78

¹³³ "เอกสารกระทรวงมหาดไทย มณฑลกรุงเก่า". ใน ม.40/2

ก่อนสมัยมณฑลกรุงเก่า	สมัยมณฑลกรุงเก่า
พระที่นั่งพิมานรัตยา	ศาลาว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลกรุงเก่า
พลับพลาจตุรมุข	ศาลาว่าการเมือง / อัญมณีพิพิธภัณฑสถาน
ตึกใหญ่มุมกำแพงข้างในด้านเหนือ	ศาลาว่าการอำเภอรอบกรุง
โรงละครด้านหน้าพลับพลา	ศาลาามณฑล
ตึกหน้าพระที่นั่งพิมานรัตยา	ศาลาเมือง / ที่เก็บราชพัสดุ
โรงช้างพระที่นั่ง	ที่คุมขังนักโทษ
โรงม้าพระที่นั่ง	โบราณพิพิธภัณฑสถาน

ตารางที่ 4 สรุปรูปการเปลี่ยนอาคารในพระราชวังจันทร์เกษม เป็นที่ทำการของมณฑลกรุงเก่า

อาคารในพระราชวังจันทร์เกษมพัฒนามาจากพระราชวังเดิมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) อันมีจุดเด่นที่อาคารมักจะก่อสร้างเป็นอาคาร 2 - 3 ในแผนผังแบบสมมาตร โดยเป็นอาคารก่ออิฐฉาบปูน โครงสร้างหลังคาเป็นจั่วหน้าตัดเรียบไม่เน้นการซ้อนชั้นหลังคา โดยอาจมีอาคารหลายหลังเพื่อประกอบเป็นหมู่พระที่นั่ง เช่น พระที่นั่งพิมานรัตยา เป็นต้น

สำหรับพลับพลาจตุรมุขเป็นพลับพลาเครื่องไม้ โดยมีมุขทั้งหมด 6 ด้านคือ มุขด้านหน้า 3 มุข และด้านหลัง 3 มุข ซึ่งที่เรียกว่าพลับพลาจตุรมุขนั้น อาจมีความหมายถึงการมีมุขยื่นออกไปทั้งสิ้นที่มากกว่าจำนวนของมุขทั้ง 6

ภาพที่ 12 พระที่นั่งพิมานรัตยา

ภาพที่ 13 พลับพลาจตุรมุข

อย่างไรก็ดี นอกจากการปรับปรุงอาคารในพระราชวังจันทร์เกษมให้เป็นที่ทำการของหน่วยงานในเทศบาลมณฑลกรุงเทพฯ แล้ว ยังมีอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ในช่วงเวลานี้ด้วย ดังปรากฏในบันทึกของสมเด็จพระยาตำราจรราชานุภาพ เมื่อเสด็จไปตรวจราชการที่เมืองกรุงเทพฯ ที่อาคารพลตระเวน ซึ่งทำให้ต้องใช้พื้นที่ในพระราชวังจันทร์เกษม ร่วมด้วย ว่า “โรงพลตระเวนที่หลวงศัลวิธานปลูกใหม่ดูงามพอใช้แต่ยังไม่แล้วดี พลตระเวนยังต้องอาศัยอยู่ในวังจันทร์”¹³⁴ จากบันทึกนี้ทำให้เห็นว่าโรงพลตระเวนนี้คงใช้งบประมาณในการก่อสร้างไม่มากนัก แสดงให้เห็นถึงปัญหาด้านสถานะการเงินได้เป็นอย่างดี

ตัวอย่างที่สอดคล้องและมีการดำเนินงานที่คล้ายกันกับมณฑลกรุงเทพฯ คือ มณฑลนครไชยศรี เมื่อครั้งจัดตั้งเทศบาลเรียบร้อยแล้วก็ยังคงใช้ที่สถานที่เดิมซึ่งมีมาตั้งแต่ยังเป็นเมืองนครไชยศรีเก่าเป็นที่ว่าการ โดยปรากฏในบันทึกการตรวจราชการของสมเด็จพระยาตำราจรราชานุภาพ เมื่อปี พ.ศ.2441 ที่อยากจะปรับปรุงที่ว่าการเมืองนครไชยศรีขึ้นใหม่เนื่องจากที่ว่าการเดิมมีความคับแคบและอยู่ในที่ตั้งที่ไม่สามารถขยายให้สง่างามได้ว่า มีแต่อาคารเก่า ๆ อยู่รวมกัน ดังนี้ว่า

“วันที่ 13 เวลาเช้าออกเรือจากปกคลองมหาสวัสดิ์มาจอดที่ที่ว่าการเมือง ขึ้นตรวจออฟฟิศที่ว่าการเมือง ดูการที่จัดเรียบร้อยพอใช้พอสมควรแก่ที่จะเป็นได้ในเวลานี้ เสียแต่พื้นที่ที่ตั้งที่ว่าการเมืองซึ่งเป็นที่ว่าการเมืองมาแต่เดิมเป็นที่เลวทรามคับแคบยาวตามลำน้ำไม่ถึง 2 เส้น ยื่นขึ้นไปไม่ถึง 2 เส้น มีวัดแลบ้านล้อมรอบขยายไม่ออก ระบุนี้น้ำขึ้นท่วมถึงกันด้วย ที่ใช้ได้มีแต่เรือนฝากระแซงออน 3 ห้อง 2 ชั้น เถลียงรอบ ซึ่งพระยาทิพโกษาทำไว้แต่ก่อนหลังหนึ่ง ได้อาศัยอยู่ออฟฟิศอยู่ชั้นล่าง ผู้รักษาเมืองอาศัยอยู่ชั้นบน แลมีศาลาโถงเป็นศาลแอบอยู่อีกหลังหนึ่ง

[...]

¹³⁴ สมเด็จพระยาตำราจรราชานุภาพ, จดหมายเหตุระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง ใน ร.ศ.117, 119 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ข่าวทหารอากาศ, 2515),3.

ที่ว่าการเมืองนครไชยศรีถ้าจะตั้งอยู่ที่นี้ เห็นว่าจะทำอะไรให้เรียบร้อยตามไม่ได้ พระยาสุนทรบุรีได้เลือกที่ไว้ข้างเหนือซึ่งอยู่ในหว่างปากคลองเจดีย์บูชากับเมืองเดีวนี้แห่งหนึ่ง เป็นที่ว่างมีเจ้าของ จะต้องซื้อ แต่เห็นว่าเป็นที่ดีแลพอแก่การ จึงได้สั่งให้คิดย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้งที่ใหม่ในศกน้า”¹³⁵

จากข้อความนี้จะเห็นได้ว่ามณฑลภายในอย่างนครไชยศรีเองก็ใช้อาคารที่มีอยู่เดิมเป็นที่ทำการในมณฑลเทศาภิบาล ถึงจะมีข้อเสียต่าง ๆ มากมาย

การปรับปรุงอาคารเดิมของพระราชวังจันทร์เกษมให้เป็นที่ทำการของหน่วยงานในเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าได้ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นปัญหาหนึ่งคือ เรื่องความคับแคบ และความไม่เหมาะสมในการใช้งานของอาคาร ตัวอย่างที่ค่อนข้างสำคัญคือ อาคารศาลเมืองกรุงเก่า ที่ใช้ตึกหน้าพระที่นั่งพิมานรัตยาเป็นที่ตั้ง ซึ่งอาคารดังกล่าวได้ถูกใช้ในราชการศาลหลายแผนก ทั้งศาลแขวง ศาลเมืองที่แบ่งย่อยออกเป็นศาลแพ่ง และศาลอาญา และศาลมณฑล ทั้งหมดตั้งอยู่ในอาคารเดียวกัน ซึ่งในช่วงเวลาต่อมาไม่นานกลุ่มข้าราชการในศาลได้มีเอกสารไปยังกระทรวงมหาดไทยเพื่อขอให้มีการก่อสร้างอาคารใหม่ เนื่องมาจากความคับแคบของอาคาร¹³⁶ ซึ่งในบรรดาอาคารทั้งหลายนั้น ที่มีปัญหาชัดเจนและมีความต้องการสร้างอาคารใหม่ที่ชัดเจนที่สุดคือ อาคารศาลมณฑลกรุงเก่า โดยจะกล่าวถึงการสร้างอาคารนอกรพระราชวังจันทร์เกษมนี้อย่างละเอียดต่อไป

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าหลังจากนี้ปัญหาเรื่องความคับแคบของอาคารที่มีต้นเหตุมาจากการปรับปรุงอาคารเก่าในพระราชวังจันทร์เกษมเพื่อใช้เป็นอาคารชั่วคราวนั้นได้คลี่คลายลง ซึ่งปรากฏได้ชัดตั้งแต่ช่วงหลังปี พ.ศ.2446 ที่มีอาคารต่าง ๆ ก่อสร้างขึ้นภายนอกพระราชวังจันทร์เกษม อันเป็นอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ไม่ใช่อาคารที่ “ใช้ไปพลาง” แบบที่ผ่านมา ซึ่งเมื่อพิจารณาบริบททางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลานั้นเหตุการณ์ที่น่าจะเกี่ยวข้องและเป็นเหตุเป็นผลกันอย่างมากคือ การเข้ามาจัดการที่นาโดยการออกโฉนดของรัฐบาลสยาม เป็นผลให้รัฐบาลสามารถจัดเก็บค่านาอย่างในเมืองกรุงเก่าเบ็ดเสร็จได้ รายได้ที่เพิ่มขึ้นนี้เองที่รัฐบาลได้ใช้สนับสนุนเป็นงบประมาณปลูกสร้างอาคารราชการขึ้นใหม่ เพื่อแก้ปัญหาความคับแคบของสถานที่ตามนโยบายของกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ได้ปรึกษากันว่า “เมื่อจำนวนเงินแผ่นดินรายได้มีมากขึ้นจึงค่อยขยายรายการเหล่านั้นให้กว้างขวางออกไป”

¹³⁵ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2511), 4-5.

¹³⁶ "เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ประวัติศาสตร์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ", ใน (4) ศธ 2.4.1/53 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 15 พ.ค. 2521).

2.2 การจัดการที่ดินและการจัดเก็บค่าเช่า

“ที่ดิน” เป็นเครื่องวัดแสดงอำนาจมาตั้งแต่โบราณ ขุนนางและเจ้านายต่าง ๆ มีศักดินาที่ใช้ในการลำดับศักดิ์ด้วยที่ดิน คำว่า “พระเจ้าแผ่นดิน” ก็เป็นสิ่งแสดงถึงสิทธิ์อำนาจเด็ดขาดในการปกครองแผ่นดิน ดังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ได้บรรยายเกี่ยวกับกฎหมายที่ดินไว้ว่า “ที่ดินทั้งหมดเป็นที่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หาได้ทรงเป็นเจ้าของชีวิตอย่างเดียว ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วย”¹³⁷ ซึ่งคำบรรยายนี้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2443 ก่อนการเริ่มออกโฉนดอย่างเป็นทางการที่มณฑลกรุงเก่าสามปี แสดงให้เห็นทัศนคติที่ว่าด้วยการเป็นเจ้าของและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในการครอบครองที่ดิน ซึ่งสยามเพิ่งริเริ่มการตรวจวัดที่นาจากการที่เริ่มมีการทำแผนที่ทั่วประเทศ และเริ่มมีการขุดคลองใหม่ต่าง ๆ ในช่วงทศวรรษที่ 2440

กล่าวถึงโดยรวมในช่วงการปฏิรูปที่ดิน แต่เดิมนั้นการออกหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินไม่ได้แสดงถึงการเป็นเจ้าของที่ดิน แต่เป็นหนังสือคู่มือเพื่อใช้เป็นหลักฐานในการครองที่ดินระหว่างราษฎรด้วยกัน และใช้เป็นหลักฐานในการจัดเก็บภาษีเท่านั้น¹³⁸ ซึ่งสามารถแบ่งออกได้ 3 แบบ คือ (1) ตราจอง หมายถึง ใบอนุญาตให้ทำกิน มีอายุ 3 ปี ถ้าหากเลิกทำแล้วต้องคืนที่ให้รัฐ (2) ตราแดง หมายถึง ใบอนุญาตให้จับจองที่จะทำกินหรือไม่ก็ได้ (3) ใบเหยียบย่ำ หมายถึง ใบอนุญาตให้ทำกินได้ 1 ปี ในที่นั้นๆ¹³⁹

สำหรับที่ดินในเมืองกรุงเก่า นั้นข้อมูลจากหนังสือประชุมกฎหมายประจำศก รัชกาลที่ 4 ระบุว่า ที่ดินที่มีการออกด้วยตราแดงมาก กล่าวคือ เป็นที่ดินที่มีการจับจองกันยาวนาน ซึ่งมีลักษณะเป็นที่นาแบบคูโค ซึ่งหมายถึงนาสมบูรณ์ที่มีน้ำเลี้ยงตลอดทั้งปี อุดมสมบูรณ์และได้ผลดี ดังปรากฏในประชุมกฎหมายประจำศกรัชกาลที่ 4 ว่า

“ราษฎรชายหญิงนั้น ๆ บันดาเป็นเจ้าของนามีตราแดงในแขวงกรุงเก่า และลพบุรี และอ่างทอง และสุพรรณบุรี บันดาที่เคยเสียค่านาอย่างนาคูโคผูกขาดจำนวนตราแดงเสมอ ไม่มีประเมินตามอย่างธรรมเนียมแต่ก่อนมา [...] ให้เรียกเสมอตราจำนวนตราแดงไม่มีประเมินตรวจเรียกตามที่ทำได้”¹⁴⁰

¹³⁷ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, เรื่องเปิดพระรูป เล็กเซอร์กฎหมายที่ดินและกฎหมายฝั้วเมีย, 21.

¹³⁸ นิติ กสิโกศล, การเก็บค่าเช่าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2482 (มหาวิทยาลัยศิลปากร: วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, 2525), 12.

¹³⁹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, เรื่องเปิดพระรูป เล็กเซอร์กฎหมายที่ดินและกฎหมายฝั้วเมีย, 21.

¹⁴⁰ นิติ กสิโกศล, การเก็บค่าเช่าในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2482, 12.

นาคูโคเป็นค่าโบราณ ใช้เรียกเก็บค่านาตามจำนวนคูโคที่ใช้ไถนาว่าจะเก็บทางข้าวเป็นจำนวนเท่าใด แต่ภายหลังตั้งแต่ในรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาจึงเรียกเก็บเป็นเงินเฟื้อง ซึ่งไม่ว่าจะทำนาหรือไม่ทำก็ตามผู้ที่มีตราแดงนาแบบคูโคนั้นจะต้องจ่ายค่านาทุกปี

ต่อมาเมื่อมีการสำรวจที่นาโดยกรมแผนที่เพื่อการจัดระเบียบที่ดินแล้ว พบว่าพื้นที่ที่มีโฉนดตราแดงมีจำนวนน้อยกว่าพื้นที่ซึ่งราษฎรทำนาจริง¹⁴¹ หมายถึงว่าหมายถึงประชาชนทำนาเกินกว่าโฉนดตราแดงที่มีอยู่ รายได้จากการทำนาส่วนเกินจึงไม่ถูกจัดเก็บเข้ารัฐ

นอกจากภาษีแล้วยังปรากฏสาเหตุอื่น ๆ ที่นำไปสู่การเร่งรัดจัดระเบียบที่ดิน เรื่องหนึ่งคือการจัดการความวิวาทที่เกิดขึ้นจากการที่สยามในช่วงเวลานั้นเริ่มมีการขุดคลองเพื่อการเดินทาง (ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 4) ส่งผลให้กินพื้นที่นาบางส่วนของราษฎรไป ซึ่งจะต้องมีการออกโฉนดตราจองสำหรับพื้นที่ที่จะมีการขุดคลองใหม่ การออกโฉนดตราจองนี้ทำให้เกิดคดีวิวาทเรื่องที่ดินจำนวนมาก จนต้องมีข้าหลวงพิเศษชำระคดีเรื่องที่ดินขึ้น ต่อมาได้มีการประชุมในกระทรวงมหาดไทยเพื่อหาแนวทางการแก้ปัญหาจนได้ข้อสรุปว่าให้มีการทดลองออกโฉนดที่เมืองกรุงเทพฯ¹⁴²

อย่างไรก็ตามความเห็นเกี่ยวกับการจัดการออกตราจองที่ดินแบบใหม่ของกระทรวงมหาดไทยเมืองกรุงเทพฯ ได้ถูกใช้เป็นที่สำหรับทดลองการออกโฉนดด้วยสาเหตุหลาย ๆ อย่าง ตามที่ระบุไว้ ดังนี้

“[...] ถ้าจะลงมือจัดการในมณฑลกรุงเทพฯ จะต้องเปลี่ยนและตราซื้อตำบล ลงชื่อตามท้องที่ก่อนทำการอื่น ส่วนมณฑลกรุงเทพฯ ซื้อตำบลได้เรียกตามท้องที่อยู่แล้วทุกตำบล ถ้าลงมือจัดการในมณฑลกรุงเทพฯ ไม่ต้องป่วยการเวลาเรื่องเปลี่ยนชื่อตำบล จึงเห็นว่าควรลงมือในมณฑลกรุงเทพฯ ก่อน

[...] เห็นว่าควรเอาที่ระหว่างแม่น้ำแควอ่างทอง กับแควกรุงเทพฯ คือ ตั้งแต่แยกบางไทรเป็นที่สุดข้างใต้ขึ้นไปตามฝั่งแม่น้ำเป็นเขตรั้ง 2 ข้าง จนถึงคลองตะเคียนเป็นที่สิ้นสุดทางเหนือ เห็นว่าที่ตรงนี้ดีกว่าที่อื่นนั้นเพราะมีเขตคล้ายกับเกาะไม่คาบเกี่ยวและเป็นใกล้กรุงเทพฯ เจ้าพนักงานผู้ใหญ่ไปตรวจตราง่าย ถ้าจะตั้งออฟฟิศสำหรับที่ดิน ตั้งที่บางปะอินก็ได้ เรือนโรมมีพอไม่ต้องเปลืองพระราชทรัพย์

[...] การที่จะจัดนั้น เพราะแผนที่รายละเอียดที่ตรงนี้ได้ทำไว้แล้วในเบื้องต้น

¹⁴¹ "เอกสารรัชกาลที่ ร.5 กระทรวงเกษตรธิการ รายงานข้าหลวงเกษตร ร.ศ.120," ใน กษ.4.2/3 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 120).

¹⁴² วิวัฒนาการการออกโฉนดที่ดินและงานทะเบียนที่ดิน (กรุงเทพฯ: กรมที่ดิน, 2543),32.

[...] ควรขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตออกประกาศบังคับให้ราษฎรในเขตท้องที่
กะไว้มารับตราจองใหม่ ด้วยรัฐบาลจะประกาศยกเลิกใบเหยียบย่ำ ตราแดง หรือหนังสือสำคัญอย่าง
เก่าบรรดามีในที่แห่งนั้นทั้งสิ้น”¹⁴³

ชัยยา โปธิ์แดง ได้ศึกษาเรื่องการออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเก่า โดยเสนอว่าปัญหาที่ต่าง ๆ
เกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีที่ดิน ไม่ว่าจะเป็นการเก็บภาษีไม่เป็นไปตามจำนวนจริงโฉนดตราแดง การออก
โฉนดแบบเก่าที่ไม่ตรงกับความจริง การขาดคลองรังสิตที่ได้ไปกินที่โฉนดของราษฎร คำแนะนำจาก
ชาวต่างชาติ รวมถึงปัญหาอื่นๆอื่น ๆ นั้นเป็นสาเหตุสำคัญนำไปสู่การปฏิรูปที่ดินขึ้น¹⁴⁴

นอกจากเรื่องที่นำของราษฎร อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจคือ ประเด็นเกี่ยวกับที่นาหลวง ซึ่งมี
มากในมณฑลกรุงเก่า ที่นาหลวงเป็นที่นาซึ่งพระมหากษัตริย์ได้พระราชทานให้แก่ข้าหลวงต่าง ๆ แต่
อดีต ซึ่งเมื่อระยะเวลาผ่านไปเมื่อเจ้านายต่าง ๆ สิ้นอายุและหน้านี้ไป ที่นาหลวงเหล่านั้นมักไม่มีคนทำ
ทำกินต่อ รวมถึงไม่มีหลักฐานขอบเขตที่แน่นอนของที่นาหลวงเหล่านั้น

เอกสารพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ถึง
กรมหมื่นมหิศราหฤทัย ในปี พ.ศ. 2441 ได้ระบุเกี่ยวกับความต้องการถือที่นาหลวงซึ่งเป็นของขุน
นางและเจ้านายต่าง ๆ ที่ตกทอดมาตั้งแต่โบราณมารวมอยู่ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เนื่องจาก
ที่นาหลวงเป็นที่ไม่มีหนังสือแสดงและบางครั้งขุนนางก็นำที่นาหลวงไปปล่อยเช่า หรือขายให้แก่
ราษฎร จึงทำให้รายได้บางส่วนไม่ถูกจัดเก็บเข้าส่วนกลาง ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าวก็กำลังมี
การแยกค่าใช้จ่ายของกระทรวงพระคลังข้างที่และพระคลังมหาสมบัติออกจากกัน โดยสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้มีพระราชวินิจฉัยถึงดังนี้ ว่า “ถ้าที่ดินเหล่านี้ยกไปเป็นส่วน
สำหรับเก็บเงินใช้ในราชการฝ่ายเดียวต้องนับว่าฉันต้องขาดทุนที่จะได้เป็นเจ้าของที่ดินดั้งเดิมไป
เพราะฉะนั้นฉันเห็นว่าควรที่ฉันจะได้ที่นาซึ่งนับว่าเป็นที่นาหลวงทั้งปวง”¹⁴⁵ ข้อความนี้แสดงให้เห็นถึง
ความต้องการถือครองที่ดินเข้ามาเป็นส่วนพระองค์เอง ในพระคลังข้างที่ซึ่งหมายความถึงทรัพย์สิน
ส่วนพระองค์

เจ้าไพ อุดมไพจิตรกุล กล่าวถึงการแสวงหารายได้แผ่นดินของสยามในช่วงเวลานั้นเกี่ยวกับการ
การให้เช่าที่ดินหลวง ว่า

¹⁴³ 114ปี กรมที่ดิน (กรุงเทพฯ : กรมที่ดิน,2558), 5.

¹⁴⁴ ชัยยา โปธิ์แดง, การออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเก่าระหว่าง พ.ศ. 2444-2453 ,82.

¹⁴⁵ "เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ เรื่อง พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมหิศราหฤทัย ", ใน ก.ส.1/2
(สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1 กันยายน ร.ศ. 118).

“แต่ที่ดินหลวงในกรุงเทพฯ ฯ ที่ให้ราษฎรเช่าเก็บเงินเช่าคลังแผ่นดินนั้น ก็เกิดการเปลี่ยนแปลงบางอย่าง ที่ค่าเช่าไม่ได้เช่าคลังแผ่นดินทั้งหมดทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานที่ดินเขตเช่าให้กับพระคลังข้างที่ ดังนั้นเงินรายได้ดังกล่าวก็ย่อมตกเป็นของพระคลังข้างที่ไปด้วยแทนที่จะเป็นของแผ่นดิน”¹⁴⁶

ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) น่าจะทรงมีความต้องการที่ดินหลวงเหล่านั้นมาก ดังนั้นในปี พ.ศ.2444 พระองค์ทรงตราผ่านผ่านกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยให้แจ้งไปยังพระวิภาควุฒิสถ ซึ่งในขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นเจ้ากรมแผนที่ ให้ลงไปกำหนดเขตที่ดินหลวงในแผนที่โดยเร็ว แต่เนื่องจากขณะนั้นกรมแผนที่มีการระงับมากพระวิภาควุฒิสถจึงยังไม่ได้ลงไปสำรวจ และได้เขียนหนังสือตอบกลับมาว่า เมื่อใดไปทำแผนที่ไปถึงที่ดินหลวงก็คงจะทราบตำแหน่งเอง ความเป็นมา

“การทำแผนที่ในมณฑลกรุงเทพฯ แลปราจีนตลอดจนในมณฑลก็ได้ลงมือทำอยู่แล้ว เมื่อทำไปถึงนาหลวงก็คงทราบได้อยู่เอง แต่ที่จะจัดพนักงานออกไปทำเฉพาะแห่งหนึ่งแห่งใดนั้นเป็นการเปลืองพระราชทรัพย์มาก ไม่เหมือนกับที่ทำเป็นกองใหญ่ ๆ ถ้าไปการสำคัญก็ควรต้องทำเมื่อแล้งน้ำเพาะฤดูนี้ น้ำท่วมแผ่นดินคงเป็นอันทำไม่ได้ ข้าพเจ้าได้ออกไปตรวจดูเอง”¹⁴⁷

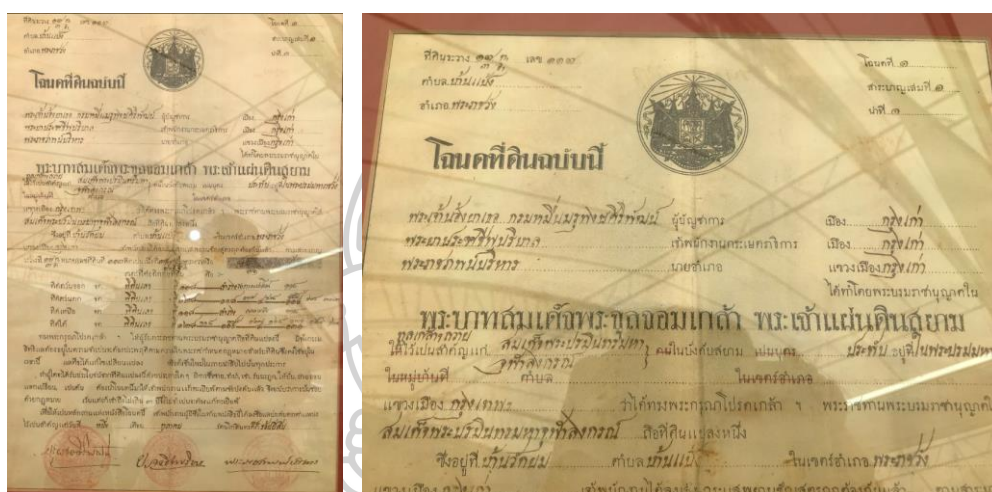
ข้อความหลายส่วนเกี่ยวกับความพยายามนำที่ดินหลวงมาจัดเข้าพระคลังข้างที่นี้ ทำให้สันนิษฐานได้ส่วนหนึ่งว่าการดำเนินการต่าง ๆ ในช่วงนี้นั้นคงใช้เงินแผ่นดินไปเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) จึงต้องการที่จะแบ่งแยกการจัดเก็บรายได้ให้ชัดเจนและที่ดินหลวงซึ่งเป็นทรัพยากรที่มีอยู่ในมณฑลกรุงเทพฯ คงจะเป็นหนึ่งในหลักประกันรายได้ที่สำคัญของพระองค์ ทั้งนี้ปรากฏว่าที่ดินรกร้างบางส่วนซึ่งยังไม่มีใครทำกินในมณฑลกรุงเทพฯ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงมณฑลกรุงเทพฯ ในเวลานั้น ได้ให้กันไว้บางส่วนเพื่อจะยกให้เป็นที่ดินหลวงด้วย¹⁴⁸

¹⁴⁶ รำไพพรรณ์ อุดมไพจิตรกุล, การแสวงหารายได้ของแผ่นดินภายในราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2398-2458 ,157.

¹⁴⁷ "เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ เรื่อง พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย".ใน ก.ส.1/2

¹⁴⁸ "เอกสารกระทรวงเกษตราธิการ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ", ใน ก.ส. 6/2216 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 21 มิถุนายน ร.ศ.120).

อย่างไรก็ดี หากพิจารณาว่าตั้งแต่อดีตในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ที่ระบบเศรษฐกิจเริ่มขยายตัวไปสู่ระบบเงินตรา โดยตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาได้มีการปรับเปลี่ยนการเก็บภาษีที่มาจากทางข้าว ไปสู่การเก็บภาษีแบบจำนวนเงิน โดยเฉพาะเมืองกรุงเก่าและเมืองในภาคกลางที่มีเป็นแหล่งปลูกข้าวสำคัญ จึงสันนิษฐานได้ว่า การที่มณฑลกรุงเก่าถูกใช้ในการปฏิรูปที่ดิน เพราะสยามต้องการเข้ามาจัดการกับทรัพยากรที่มีมหาศาลจากที่ดินที่นาของมณฑลกรุงเก่า เพราะเป็นแหล่งจัดเก็บภาษีและรายได้ขั้นต้นที่สามารถซึ่งนำมาแก้ปัญหาทางเศรษฐกิจของสยาม

ภาพที่ 14 โฉนดที่ดินฉบับแรกของไทย เมืองกรุงเก่า
ที่มาภาพ พิพิธภัณฑน์กรมที่ดิน

เมื่อการจัดเก็บภาษีจากที่ดินที่นาสามารถกระทำได้อย่างเป็นระบบ จึงทำให้รัฐบาลสยามมีรายเป็นกอบเป็นกำมากขึ้น ดังที่พระยาประชาชีพบริบาล (ผิง ชูโต) ข้าหลวงพิเศษจัดการที่ดินที่เป็นผู้ริเริ่มในการยึดเอาโฉนดที่ดินเป็นหลักในการถือครองที่ดิน ดังนี้ ว่า “ในการที่รัฐบาลจัดการในเรื่องที่ดินนี้ ถึงแม้ว่าในตอนต้นได้ลงทุนไปโดยมากก็ดี [...] ทุนที่ลงไปนั้นก็เรียกกลับได้หมด ไม่แต่เท่านั้นเป็นการง่ายแต่การเก็บอากรค่าที่ดินด้วย โดยไม่ต้องรังวัดทุกปี”¹⁴⁹

สถิติการจัดเก็บค่านาในปีพ.ศ. 2445 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่ามณฑลกรุงเก่าเป็นพื้นที่ที่รัฐสามารถเก็บค่านาได้มากที่สุดเมื่อเทียบกับมณฑลอื่น ๆ สาเหตุหนึ่งอาจเป็นเพราะที่นาของมณฑลกรุงเก่านั้นมีลักษณะเป็นนาแบบคูโคซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ที่สามารถจัดเก็บค่านาได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยทุกปี และมณฑลกรุงเก่านี้ยังเป็นมณฑลที่มีที่นามากที่สุดเมื่อเทียบกับเมืองอื่น ๆ ด้วย

¹⁴⁹ "เอกสารรัชกาลที่ ร.5 กระทรวงเกษตรราธิการ รายงานข้าหลวงเกษตรจัดการที่ดิน," ใน กษ. 4.2 /2 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 121).

บัญชี เงิน ผล ประโยชน์อาคาร ค่านาที่ เก็บได้ ตั้งแต่ จำนวนศึก ๑๒๑๑ ถึงจำนวนศึก ๑๒๒๖

หมายเลขที่	มณฑล	จำนวนเงินที่เก็บได้ในศึก ๑๒๑๓		จำนวนเงินที่เก็บได้ในศึก ๑๒๑๔		จำนวนเงินที่เก็บได้ในศึก ๑๒๑๕		จำนวนเงินที่เก็บได้ในศึก ๑๒๑๖			
		บาท	อัฐ	บาท	อัฐ	บาท	อัฐ	บาท	อัฐ		
๑	กรุงเก่า	๒๒๔,๓๖๘	๕๓	๕๘๗,๗๓๗	๔	๗๓๗,๘๔๗	๔๗	๔๖๘,๗๒๓	๔๗	๓,๖๓๕,๗๒๖	๒๗
๒	ปากดินบุรี	๓๖๗,๕๓๖	๓๕	๓๓๐,๗๓๗	๕๗	๓๓๗,๕๓๖	๖๖	๕๒๗,๗๔๗	๔๓	๓,๖๓๕,๗๒๖	๗
๓	รามบุรี	๓๖๗,๕๓๖	๓	๓๗๗,๕๓๖	๓๕	๓๕๘,๕๓๖	๔๖	๒๓๗,๕๓๖	๒๐	๒๗๗,๕๓๖	๓๖
๔	นครไชยบุรี	๒๓๗,๕๓๖	๓๖	๓๗๗,๕๓๖	๖๐	๓๗๗,๕๓๖	๕๖	๓๖๗,๕๓๖	๕๗	๓๖๗,๕๓๖	๔
๕	นครสุวรรณภูมิ	๓๖๗,๕๓๖	๓๓	๓๖๗,๕๓๖	๓	๓๖๗,๕๓๖	๔๓	๒๓๗,๕๓๖	๕๖	๔๓๗,๕๓๖	๒๖
๖	พิศณุโลก	๔๗๗,๕๓๖	๔๗	๔๗๗,๕๓๖	๖๓	๓๖๗,๕๓๖	๓๖	๓๖๗,๕๓๖	๓๖	๓๖๗,๕๓๖	๒๐
๗	นครราชสีมา	๗๗๗,๕๓๖	๗	๓๐๗,๕๓๖	๕๕	๓๖๗,๕๓๖	๖๓	๓๖๗,๕๓๖	๕๖	๓๖๗,๕๓๖	๔๓
๘	ชุมพร	๔๗๗,๕๓๖	๗	๕๗๗,๕๓๖	๒๓	๕๗๗,๕๓๖	๒๖	๖๐๗,๕๓๖	๓๖	๓๖๗,๕๓๖	๕๗
๙	นครศรีธรรมราช	๒๓๗,๕๓๖	๒	๒๓๗,๕๓๖	๔๗	๒๓๗,๕๓๖	๔๗	๒๓๗,๕๓๖	๒๐	๒๓๗,๕๓๖	๓๓
๑๐	มัทธานี	๒๗๗,๕๓๖	๔๓	๕๖๗,๕๓๖	๗	๓๖๗,๕๓๖	๓	๓๖๗,๕๓๖	๓๖	๓๖๗,๕๓๖	๓๓
๑๑	ภูเก็ต	๖๗๗,๕๓๖	๒๓	๕๓๗,๕๓๖	๕๗	๓๖๗,๕๓๖	๓	๓๖๗,๕๓๖	๓๖	๓๖๗,๕๓๖	๖๓
๑๒	จำนบุรี	๔๗๗,๕๓๖	๕๓	๗๗๗,๕๓๖	๒๗	๒๖๗,๕๓๖	๓๐	๓๖๗,๕๓๖	๓๖	๓๖๗,๕๓๖	๔๓
๑๓	พัยัพ	๔๗๗,๕๓๖	๕๓	๒๗๗,๕๓๖	๔	๓๖๗,๕๓๖	๓	๓๖๗,๕๓๖	๓๖	๓๖๗,๕๓๖	๓๓
๑๔	เข็ญบุรี	๒๗๗,๕๓๖	๓๓								
๑๕	สุคร										
๑๖	อิจาน										
	รวม	๒,๖๓๕,๗๒๖	๕๗	๒,๖๓๕,๗๒๖	๕๗	๒,๖๓๕,๗๒๖	๕๗	๒,๖๓๕,๗๒๖	๕๗	๒,๖๓๕,๗๒๖	๕๗

ภาพที่ 15 ภาพแสดงการจัดเก็บค่านาใน ปีพ.ศ. 2445 และ ปีพ.ศ.2446

ที่มา ชัยยา โพธิ์แดง, การออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเก่าระหว่าง พ.ศ. 2444-2453 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 71.

การปฏิรูปที่ดินในมณฑลกรุงเก่าได้นำไปสู่การก่อตั้งหอทะเบียนที่ดินขึ้นเป็นครั้งแรกที่สภาคารราชประยูร พระราชวัง บางปะอินเมืองกรุงเก่า เมื่อวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2444¹⁵⁰ ซึ่งใกล้เคียงกับพื้นที่ที่มีการทดลองออกโฉนดที่ดินครั้งแรก อย่างไรก็ตามหอทะเบียนที่ดินหอสภาคารราชประยูรพระราชวังบางปะอิน ได้ปิดตัวลงเมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2446 เนื่องจากอาคารหอทะเบียนที่ดินในเมืองกรุงเก่าได้สร้างเสร็จแล้วจึงได้เปิดหอทะเบียนที่ดินถาวรขึ้นใน วันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2446 เป็นต้นไป¹⁵¹

¹⁵⁰ “แจ้งความกระทรวงเกษตรราธิการ” ใน พระราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 20 (วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2446) หน้า 275

¹⁵¹ เรื่องเดียวกัน.

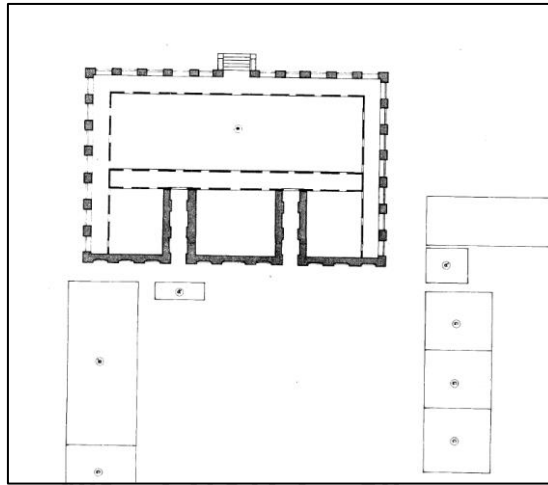
แจ้ง ความ กระทรวงเกษตราธิการ
เรื่อง ย้าย หอทะเบียน ที่ดิน สำหรับ มณฑล กรุง เก่า
ด้วย ตาม ความ ใน ประกาศ ตั้ง หอทะเบียน ที่
ดิน สำหรับ มณฑล กรุง เก่า ซึ่ง ตั้ง วันที่ ๒๓
กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๐ มีความว่า ได้
ทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ ตั้ง หอทะเบียน
ขึ้น ที่ หอ สภาคาร ราชประยูรณะพระราชวัง บางปอน
ชั่วคราว แห่ง นั้น บัดนี้ การ ก่อสร้าง หอทะเบียน
ที่ดิน สำหรับ มณฑล กรุง เก่า สำเร็จ แล้ว สมควร
จะ ย้าย หอทะเบียน ไปตั้ง ที่ เมือง กรุง เก่า ได้ แล้ว
เพราะ ฉะนั้น หอทะเบียน ที่หอ สภาคาร ราชประยูร
ณะพระราชวัง บาง ปอน จะ ได้ บัดตั้ง ตั้งแต่วันที่ ๒๔
เดือนนี้ แต่ จะ ได้ เปิด หอทะเบียน ที่ เมือง กรุง
เก่า ตั้ง ตั้งวันที่ ๑ สิงหาคม เบื้องต้นไป ให้
บรรดาผู้ ที่มี ธุระ เกี่ยวของแก่ หอทะเบียน ที่ดิน สำหรับ
มณฑลกรุงเก่า พึง ทราบความตามประกาศ นี้ เทอด
วันที่ ๑๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๒

ภาพที่ 16 ประกาศย้ายหอทะเบียนที่ดินจากพระราชวังบางปะอินมายังอาคารใหม่ที่
มีภาพ แจ้งความกระทรวงเกษตราธิการ” ใน พระราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 20
(วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2446) หน้า 275

ภาพที่ 17 หอทะเบียนที่ดินมณฑลกรุงเก่า

โดยหอทะเบียนที่ดิน มณฑลกรุงเก่ามีลักษณะแผนผังอาคารเป็นรูปตัว E โดยยื่นมุขซ้าย
กลางและขวาไปที่ด้านหลังอาคาร ด้านยาวของอาคารวางตัวในแนวทิศตะวันออก – ตะวันตก แผนผัง
อาคารมีลักษณะการใช้ระเบียงโดยรอบอาคาร โดยฝ้าผนังมีการทำเป็นวงโค้งรับกับเสาระเบียงไป
ตลาดแนวอาคาร การใช้งานภายในแบ่งออกเป็น 3 ห้องใหญ่คือ ห้องใหญ่ด้านหน้าอาคารวางตัวตาม
ด้านยาวของอาคารในแนวทิศตะวันออก – ตะวันตก และห้องเล็กในมุขทั้งสามของอาคาร

ภาพที่ 18 ลักษณะแผนผังอาคารหอหะเบียนที่ดิน มณฑลกรุงเก่า
ที่มาภาพ ประกาศกรมศิลปากรเรื่องขึ้นทะเบียนโบราณสถาน ใน พระราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 103 ตอนที่ 65
วันที่ 22 เมษายน พ.ศ.2529 หน้า 1803

หากพิจารณาถึงช่วงเวลาในการเปิดอาคารที่ทำการต่าง ๆ ในมณฑลกรุงเก่า ภายหลังจาก พ.ศ.2446 เมื่อมีการจัดเก็บค่านาได้มากขึ้นปริมาณการก่อสร้างอาคารสถานที่ต่าง ๆ นอกพระราชวัง จันทรเกษมเพิ่มมากขึ้น ดังตารางข้างล่างดังนี้

ปี พ.ศ.

สถาปัตยกรรม

2438

ตั้งมณฑลกรุงเก่า

ศาลาว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลกรุง

เก่า

ศาลาว่าการเมือง

ศาลาว่าการอำเภอรอบกรุง

ศาลาฆณฑล

ศาลเมือง

ที่คุ้มขังนักโทษ

2446

หอหะเบียนที่ดิน

2448

สถานีตำรวจภูธรกรุงเก่า

โรงเรียนประจำมณฑล

2449

จวนสมุหเทศาภิบาล

โบราณพิพิธภัณฑสถาน

ปี พ.ศ.	สถาปัตยกรรม
2453	ศาลมณฑลกรุงเก่าแห่งใหม่
2455	โรงพยาบาลปัญจมราชอุทิศ
ประมาณ 2456	อาคารสโมสรเสือป่า
2457	อาคารไปรษณีย์กรุงเก่า
2458	หอปะปา
ประมาณ 2458 – 2459	อาคารมณฑลภาค
2460	โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์
2460	อาคารอาคารพระราชทาน
2460	อาคารข้างเคียง
2468	อาคารอำเภอกรุงเก่าแห่งใหม่

ตารางที่ 5 แสดงช่วงเวลาในการเปิดอาคารที่ทำการต่าง ๆ บางส่วนในมณฑลกรุงเก่า โดยประมาณวันเวลาของการเปิดอาคารจากข้อความที่ระบุในแผนที่เมืองกรุงเก่าของพระยาโบราณราชธานินทร์

อาคารที่ก่อสร้างนอกพระราชวังจันทร์เกษม ในช่วงหลังอาจอธิบายได้ในเบื้องต้นสองอาคาร ในเบื้องต้นก่อนดังนี้คือ อาคารศาลมณฑลกรุงเก่าแห่งใหม่และอาคารอำเภอกรุงเก่าแห่งใหม่ ดังนี้ว่า

ศาลในมณฑลกรุงเก่า นั้น เริ่มต้นจากนับตั้งแต่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาระทรวงยุติธรรมขึ้น เมื่อวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2434 เพื่อรวบรวมศาลซึ่งกระจายอยู่ตามกระทรวงต่าง ๆ ให้ขึ้นอยู่กับกระทรวงยุติธรรมเพียงแห่งเดียว เพื่อแก้ปัญหาเรื่องการทุจริต เรื่องการคั่งค้างของคดีความ และแยกตุลาการออกมาจากตำแหน่งเสนาบดีอื่น สำหรับในมณฑลกรุงเก่า นั้นเกิดขึ้นจากตราพระราชบัญญัติตั้งข้าหลวงพิเศษสำหรับจัดการแก้ไขธรรมเนียมศาลยุติธรรมหัวเมืองทั้งปวง ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2440) เพื่อใช้เป็นตัวแทนของกระทรวงยุติธรรมในการชำระคดี โดยได้เริ่มจัดแบ่งออกเป็น 2 ศาล คือ (1)ศาลมณฑล และ (2)ศาลเมือง ซึ่งเปิดศาลอย่างเป็นทางการโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดเมื่อวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2440 จากนั้นจึงได้มีประกาศเปิดอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2441 และนอกจากนี้ ยังมีศาลแขวงจัดตั้งขึ้นตามพระธรรมนูญศาลยุติธรรม ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) ด้วย โดยมีหน้าที่พิจารณาคดีอาญาที่มีโทษเบา¹⁵²

โดยสรุปแล้วน่าจะมีหน่วยงานของศาลอย่างน้อย 3 หน่วย คือ (1)ศาลมณฑล (2)ศาลเมือง และ (3)ศาลแขวง อยู่ในอาคารเดียวกัน อันเป็นผลให้ในปีพ.ศ.2452 กลุ่มข้าราชการของศาล

¹⁵² "เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ประวัติศาลจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ". ใน (4) ศธ 2.4.1/53

มณฑลกรุงเก่าได้ร้องเรียนไปยังกระทรวงยุติธรรมเพื่อขอสร้างที่ทำการศาลถาวร โดยกระทรวงยุติธรรม ได้มีหนังสือตอบกลับมาว่าให้สร้างอาคารใหม่ในที่ว่างระหว่างพระราชวังจันทร์เกษม กับการหอทะเปียนที่ดิน โดยก่อสร้างเป็นอาคาร 2 ชั้น โดยชั้นแรกเป็นศาลอาญา ส่วนชั้นบนเป็นศาลแพ่งและศาลมณฑล เมื่อแล้วเสร็จได้ทำพิธีเปิดศาลในวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2453 โดยมีพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นประธาน

ภาพที่ 19 อาคารปรีศวีชัยและปรีศวีขาว หรือหน้าพระที่นั่งพิมานรัตยา
ใช้เป็นอาคารศาลในมณฑลกรุงเก่าในช่วงแรก

อาคารศาลมณฑลกรุงเก่าที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ.2453 น่าจะเป็นสถาปัตยกรรมที่เด่นที่สุดในยุคนี้ ลักษณะโครงสร้างอาคารในแผนผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าเน้นเสาโคอรินเธียนลอยตัว 4 ต้น ที่หน้าอาคาร และมีเสาอิงที่ปีกตึกทั้งสองข้างซึ่งสมชาติ จิงสิริอารักษ์กล่าวว่าเป็นการย่อแบบมาจากศาลหลวงที่กรุงเทพฯ¹⁵³

ทั้งนี้ที่ด้านหลังของอาคาร มีอาคารไม้อีกหนึ่งหลัง มีป้ายระบุว่าใช้เป็นที่คุมขัง โดยอาคารจะเคยใช้เป็นที่คุมขังชั่วคราว ก่อนจะดำเนินการที่เรือนจำต่อไป

¹⁵³ สมชาติ จิงสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480,186.

ภาพที่ 20 อาคารศาลสถิตย์ยุติธรรมที่กรุงเทพฯ
 ที่มาภาพ สมชาติ จิงสิริอารักษ์. (๒๕๕๓). สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๘๐.
 กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. 186.

ภาพที่ 21 อาคารศาลมณฑลกรุงเก่า

ภาพที่ 22 อาคารที่คุ้มซัง ด้านหลังอาคารศาลมณฑลกรุงเก่า

จากการปรับปรุง “ตึกใหญ่มุมกำแพงข้างในด้านทิศเหนือ” ของพระราชวังจันทน์เกษม ให้เป็นศาลว่าการอำเภอในปีพ.ศ.2441 ที่ผู้ศึกษาได้กล่าวถึงแล้ว ทั้งนี้ในหนังสือประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาคจังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้กล่าวถึงการใช้ที่ตั้งบริเวณ บ้านพักปลัดจังหวัด เป็นที่ตั้งชั่วคราวของที่ทำการอำเภอกรุงเก่าอยู่ระยะเวลาหนึ่ง¹⁵⁴ อย่างไรก็ตามถ้าดูจากแผนที่เมืองกรุงเก่า พ.ศ. 2469 ของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เห็นได้ว่าการระบุดำแหน่งของอำเภอกรุงเก่าอยู่ถัดออกไปทางซ้ายของพระราชวังจันทน์เกษม บริเวณตลาดหัวรอ ซึ่งระบุว่าสร้างขึ้นใน ปีพ.ศ. 2460 ทั้งนี้ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่าหลังจากใช้อาคารพระราชวังจันทน์เกษมมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2441 และคงจะมาตั้งอยู่บริเวณบ้านพักปลัดจังหวัดอยู่ระยะเวลาหนึ่ง ภายหลังจากจึงย้ายไปที่ตึกใหม่ ที่บริเวณตลาดหัวรอ ในปี พ.ศ. 2460 ที่ปรากฏในแผนที่เมืองกรุงเก่า พ.ศ. 2469 ของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ดังกล่าว โดยในปัจจุบันอาคารนี้ถูกรื้อถอนออกไปแล้ว

ภาพที่ 23 ที่ทำการอำเภอกรุงเก่า
ที่มาภาพ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

หลังจากนี้ยังมีอาคารอีกสองหลังที่ถูกสร้างขึ้นใหม่ในพระราชวังจันทน์เกษม คือ อาคารที่ทำการเสื่อป่า และอาคารที่ทำการภาคมณฑล ซึ่งจะกล่าวถึงอย่างละเอียดในบทต่อไป

ข้อสังเกตหนึ่งเกี่ยวกับรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบมณฑลเทศาภิบาลที่เกิดขึ้นในมณฑลกรุงเก่า คือ เมื่อการใช้งานในช่วงต้นของมณฑลเทศาภิบาลที่มีการใช้งานในพระราชวังจันทน์เกษมเป็นหลัก จึงทำให้สถาปัตยกรรมในกลุ่มหลังคาปั้นหยามุงกระเบื้องแบบบังกลูที่เน้นมุขด้านหน้าเป็นหน้าากของ

¹⁵⁴ สำนักงานจังหวัดพระนครศรีอยุธยา กระทรวงมหาดไทย, **ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดพระนครศรีอยุธยา**(กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2526), 62.

อาคารที่เรียกโดยทั่วไปว่าอาคารราชการต่างจังหวัดสมัยรัชกาลที่ 5 – 6¹⁵⁵ ปรากฏขึ้นในหัวเมืองใต้ปกครองของมณฑลกรุงเก่าก่อน ก่อนที่จะมีอาคารเหล่านี้เกิดขึ้นที่ผ่านการขยายและก่อสร้างอาคารขึ้นใหม่ที่เมืองกรุงเก่า ตัวอย่างเช่นอาคารศาลากลางจังหวัดอ่างทองที่สร้างขึ้นก่อนปี พ.ศ.2450, ศาลากลางจังหวัดสิงห์บุรี พ.ศ.2454, ศาลจังหวัดลพบุรี พ.ศ.2457 รวมถึงศาลจังหวัดอ่างทองที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ 6 ซึ่งกว่าที่สถาปัตยกรรมแบบหลังคาปั้นหยามุงกระเบื้องแบบบังโลที่เน้นมุขด้านหน้าเป็นหน้ากากของอาคารเหล่านี้จะปรากฏขึ้นที่เมืองกรุงเก่าก็อยู่ในช่วงปีพ.ศ.2457 ลงมาเช่น อาคารไปรษณีย์กรุงเก่า พ.ศ.2457 , โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ พ.ศ.2460 , อาคารอาคารพระราชทานฯ พ.ศ.2460 และอาคารอำเภอกองเก่า พ.ศ.2468 ที่กล่าวถึงด้านบน เป็นต้น โดยอาคารเหล่านี้จะกล่าวถึงในบทต่อไป

¹⁵⁵ สมชาติ จิงสิริอารักษ์, สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480, 177-178.

บทที่ 4

พื้นที่อาณานิคมของสยามในมณฑลกรุงเก่า

นักวิชาการหลายท่านที่ได้ทำการศึกษาถึงกระบวนการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม ในช่วงการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล โดยเฉพาะในด้านสถาปัตยกรรมมักจะอธิบายถึงเชิงประวัติศาสตร์ของการควบคุมผ่านอำนาจทางสถาปัตยกรรมของสยาม ผ่านการการรื้อถอนสิ่งปลูกสร้างเดิม และสร้างสิ่งปลูกสร้างขึ้นมาใหม่อันแสดงถึงความเป็นศูนย์กลางอำนาจของสยาม อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เกิดขึ้นบนเกาะเมืองพระนครหรืออยุธยาอาจอธิบายได้ยาก ถึงแม้ว่าจะมีสถาปัตยกรรมแบบใหม่เกิดขึ้นจริง แต่ก็ไม่ปรากฏการการรื้อถอนลบล้างสัญลักษณ์เก่าของเมืองเดิมอย่างชัดเจนนัก แต่กลับกลายเป็นว่าสยามได้เป็นผู้เข้ามาบุกเบิกและพัฒนาเกาะเมืองกรุงเก่าอย่างปฏิเสธไม่ได้

อย่างไรก็ดี เมื่อสยามเข้ามาทำการปกครองเมืองกรุงเก่าได้อย่างเบ็ดเสร็จแล้ว มีสิ่งที่ควรพิจารณาเรื่องหนึ่งคือ ได้มีการกำหนดพื้นที่ควบคุมบางอย่างตามแบบค่านิยมแบบสยามสมัยใหม่ คือ การกำหนดเขตตอรั้งหรือบริเวณสถาน และการกำหนดเขตเขตสุขาภิบาล ซึ่งภายใต้การกำหนดพื้นที่ควบคุมสองสิ่งนี้สยามน่าจะมีความคิดบางอย่างที่หวังผลต่อการกำหนดพื้นที่ควบคุมนี้โดยตรง

1. กรณีศึกษาจากคุ้มหลวงที่เชียงใหม่

พื้นที่สำคัญสองแห่งที่ควรกล่าวถึงคือ คุ้มหลวง(เวียงแก้ว) สร้างขึ้นตั้งแต่ในสมัยพระเจ้ากาวิละ (พ.ศ. 2325 – พ.ศ.2358) โดยตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองเชียงใหม่ และคุ้มหลวงอีกแห่งหนึ่ง สร้างขึ้นโดยพระเจ้าอินทวิชยานนท์ ในปี พ.ศ. 2416 และใช้งานจนถึงปี พ.ศ. 2440 คุ้มหลวงทั้งสองถูกรื้อ และปรับปรุงเป็นสถานที่ราชการต่าง ๆ ในระบบเทศาภิบาล โดยคุ้มหลวง(เวียงแก้ว) ถูกปรับปรุงเป็นอาคารเรือนจำเต็มพื้นที่ คุ้มหลวงของพระเจ้าอินทวิชยานนท์ ปรับปรุงเป็นศาลาว่าการมณฑลพายัพ และโรงเรียนซึ่งสอนภาษาไทย อาคารดังกล่าวทั้งหลายเป็นอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ทั้งหมดภายใต้ระบบเทศาภิบาลที่เมืองเชียงใหม่

โตม ไกรปกรณ์ อธิบายถึงการก่อสร้างเมืองในเชียงใหม่ในช่วงรัชกาลที่ 5 การเปลี่ยนคุ้มหลวงและคุ้มหลวงเวียงแก้วให้เป็นสถานที่ราชการแบบใหม่ ว่าเป็นหลักฐานที่แสดงถึงการพยายามสร้างอาณานิคมภายในของสยาม ซึ่งปรากฏเป็นการลบสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่เป็นของล้านนาเดิมออก และสร้างสิ่งก่อสร้างที่เป็นสัญลักษณ์ใหม่ที่แสดงออกโดยเจ้าอาณานิคมของสยามเข้าไป ดังนี้ว่า

“รัฐบาลสยามจัดการดินแดนที่ถูกรวมด้วยระบบอาณานิคมภายใน (Internal Colonialism) ที่รัฐบาลกลางเข้าไปจัดการท้องถิ่นที่เป็นอาณานิคมตามความต้องการของรัฐบาล โดยลบความสำคัญของสถานที่สำคัญ หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อหรือจารีตของคนท้องถิ่น และให้เหตุผลของการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ที่รัฐบาลเห็นว่ามีความเหมาะสม ซึ่งในกรณีของล้านนา เรา จะเห็นลักษณะการใช้ระบบอาณานิคมภายในของรัฐบาลสยามได้จากการเปลี่ยนพื้นที่ศูนย์กลางของรัฐและจักรวาลให้เป็นสถานที่ราชการของรัฐบาลกรุงเทพฯ ทั้งที่มีความหมายเชิงบวก เช่น ศาลา รัฐบาลมณฑลพายัพ และที่มีความหมายเชิงลบ เช่น เรือนจำ”¹⁵⁶

นอกจากนี้ โดม ไกรปรกรณ์ ศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นต่อคุ้มหลวง โดย เปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เขียนขึ้นจากล้านนา และประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่เขียนขึ้นจาก สยาม ซึ่งเน้นวิพากษ์ไปที่พงศาวดารโยนก เขาอธิบายว่าพงศาวดารโยนกเป็นหนังสือที่เล่าถึงเนื้อหา เฉพาะด้านของกรุงเทพที่มีต่อการสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้นใหม่ในช่วงรัชกาลที่ 5 หลังการผนวกล้านนา เข้ากับสยามได้สำเร็จ จากการที่ในพงศาวดารโยนกไม่กล่าวถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรมของคุ้ม หลวงเวียงแก้วซึ่งมีความ “ทันสมัย” แบบตะวันตก ทั้งด้านสถาปัตยกรรม และข้าวของเครื่องใช้ต่าง ๆ ซึ่งเนื้อหาดังกล่าวกลับไปปรากฏอยู่ในบันทึกของชาวต่างชาติแทน โดมใช้หลักคิดนี้มาขยายความว่า เป็นเพราะสยามต้องการจะนำเสนอตัวเองว่าเป็นผู้พัฒนาและนำความศิวิไลซ์มาสู่ผู้ได้ปกครองจึง พยายามต้องการปกปิดเรื่องดังกล่าว

“ชนชั้นปกครองของสยามสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พยายามสร้างอัตลักษณ์ของตนในฐานะผู้มีอารยธรรมหรือ “ความ ศิวิไลซ์” ต่างจากราชกรได้ปกครอง และเป็นผู้นำพาสยามไปสู่ความเจริญก้าวหน้าแบบตะวันตก ใน แง่นี้การปกปิดเรื่องที่ว่าเจ้าหลวงเชียงใหม่มีคุ้มหลวงแบบตะวันตกจึงเป็นไปได้”¹⁵⁷

สำหรับโดมนั้นสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ที่สยามสร้างขึ้นใหม่ เป็นไปเพื่อการลบล้างลักษณะของอำนาจ ล้านนาเดิมและเป็นการแสดงสัญลักษณ์ของกลุ่มอำนาจใหม่ของสยามไปพร้อมกัน อย่างไรก็ตามสำหรับที่ มณฑลกรุงเก่า อาจจะไม่ปรากฏการรื้อถอนสัญลักษณ์ที่ชัดเจนมากนัก

¹⁵⁶ โดม ไกรปรกรณ์, "คุ้มหลวงและเวียงแก้วของเจ้าเชียงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5.", 21.

¹⁵⁷ โดม ไกรปรกรณ์, "คุ้มหลวงและเวียงแก้วของเจ้าเชียงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5.", 17

2. พื้นที่อาณาเขตของสยามในมณฑลกรุงเก่า

2.1 คนบ้านนอก

กลุ่มคนอื่นซึ่งอยู่ในดินแดนสยามโดยเฉพาะที่เมืองกรุงเก่าปรากฏอยู่ในเอกสารบันทึกการเสร็จประพาสหลายฉบับ เอกสารต่าง ๆ มักปรากฏความที่แสดงเรื่องราวตลกขบขัน และเรื่องราวน่าตื่นเต้น เช่น การใช้ชื่อลับในการสนทนากันเพื่อป้องกันไม่ให้รู้ว่าเป็นเจ้านายจากสยาม การบรรยายเรื่องราวเมื่อปิดบังความลับไม่ได้ และชาวบ้านบริเวณนั้นทราบว่าเป็นกลุ่มของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและรัฐบาลสยาม และจบลงด้วยการถวายความจงรักภักดี ตัวอย่างในการใช้ชื่อลับในการเสร็จประพาสในรัชกาลที่ 5 เมื่อปี พ.ศ.2447 (ร.ศ.123) ปรากฏเช่น สมเด็จเจ้าฟ้าฯ อัญญาเศวตฉัตร ใช้ชื่อว่า นายอัญญาเศวตฉัตร กรมพระยาดำรงราชานุภาพใช้ชื่อว่า นายทรงอานุกาพ เป็นต้น

ในครั้งนั้น ขบวนเรือของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแยกกับขบวนใหญ่และได้เข้าไปที่คลองบางโพงผอง จนกระทั่งไปพักที่บ้านของบ้านนายช่างและนางพลับ ได้ปรากฏเรื่องราวต่าง ๆ ดังปรากฏในคำอธิบายโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังนี้

“ใครเคยตามเสร็จประพาสไปเวตมาแต่ก่อนย่อมเข้าใจดีว่า ถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พยายามฝึ้งเชิญ พวกเราก็มื้อยลอมลอมกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคนละคำสองคำ เจ้าเจ๊กฮวดลูกยายฝึ้ง อายุราวสัก 20 ปี มาช่วยยกสำรับกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ขณะเมื่อพวกเรากินเลี้ยง เจ๊กฮวดมันนั่งดู ๆ พระเจ้าอยู่หัว ประเดี้ยวเอ๋อขึ้นว่า คล้ายนัก คล้ายนักขอรับ ถามว่าคล้ายอะไร มันบอกว่าคล้ายรูปที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชา พอประเดี้ยวก็ลุกขึ้นนั่งยอง ๆ เอาฝ่ามือกราบพระเจ้าอยู่หัว บอกว่า แน่ละขอรับ ไม่ผิดละเหมือนนัก ยายฝึ้งยายแพ่งเลยรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว แต่ก็ได้พระราชทานมากอยู่ เห็นจะหลายสิบเท่าราคาสำหรับข้าวที่ยายฝึ้งเลี้ยง”¹⁵⁸

หรือในเรื่องของนายช่าง ดังนี้

“ดูท่าทางนายช่าง เห็นจะรู้จักผู้ลากมากดี กว้างขวาง พอเห็นพวกเราไม่ต้องไต่ถามว่าใครเป็นใคร เข้าใจเอาทีเดียวว่าเราเป็นพวกขุนนางที่ตามเสด็จมาข้างหลัง บอกว่าเสด็จไปเมื่อสักครู่นี้เอง เชิญให้พวกเราเข้าไปนั่งบนแคร่ในโรงยาว หาน้ำร้อนน้ำชามาตั้ง แล้วเข้าไปนั่งเคียงบำเคียงไหล่ สนทนากับพระเจ้าอยู่หัว มิได้มีความรู้สึกและสงสัย ที่เราคาดว่าแกว้างขวางรู้จักผู้ลากมากดี ก็สมดังถ้อยคำที่แกเล่าว่าแกได้เคยลงมาที่บางกอกบ่อย ๆ และบุตรชายแกเองก็บวระณอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร แกรู้จักขุนน้ำขุนนางมาก ถึงพระเจ้าอยู่หัวแกก็เคยเฝ้า มีใครสอดความเข้าไปตรงนี้ว่าแกจำ

¹⁵⁸ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ 5** (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529),4.

พระเจ้าอยู่หัวได้หรือไม่ แกกลับชู่เอวว่าทำไมจะจำไม่ได้เคยเฝ้าแล้ว และพระรูปก็ยังมีติดอยู่บนเรือน [...]

ประเดี้ยวได้ยินยายพลับเอะอะขึ้นทีในครัว ได้ความว่าแกเอ็ดหมื่นสรรพกิจ เรื่องชิมแกง แกกว่าเป็นผู้ลากมากดีทำไมถึงชิมแกงด้วยจ๊ก เขาถือกันไม่รู้หรือ เลยเฮกันใหญ่ การทำครัวที่บ้าน นายช่างวันนี้สนุกยิ่งกว่าที่ได้เคยทำมาในที่อื่น ๆ ด้วยเจ้าของบ้านทั้งผัวเมียรับรองแข็งขอบ และมีดี มีความสงสัยว่าผู้ใดเป็นใครเลย [...]

เมื่อเสด็จประพาสบ้านนายช่าง ใครๆ สนุกหมด เว้นแต่พระยาโบราณผู้แทนเทศาภิบาลกรุงเทพฯ ซึ่งไปนันทายเรือพระที่นั่ง ถูกบังคับให้ซ่อนตัวอยู่ในประทุนเพราะคนแถวนั้นรู้จัก ต้องส่งข้าวส่งน้ำ พระยาโบราณเหมือนกับคนโทษ ต่อออกเรือแล้วจึงพ้นทุกข์ เสด็จถึงบางปะอินเวลาบ่าย 5 โมง ทรงรถไฟพิเศษกลับกรุงเทพฯ ในวันนั้น”¹⁵⁹

การบรรยายดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการพยายามบรรยายชีวิตความเป็นอยู่ วิถีชีวิต ผู้คนที่ได้พบ และความพยายามเข้าไปมีส่วนร่วมในวิถีชีวิตของชาวบ้านเหล่านี้

เมื่อพิจารณาถึงการดำเนินงานต่าง ๆ ในมณฑลกรุงเทพฯ เราไม่อาจเพิกเฉยต่อข้อเสนอของ เตช บุนนาค หรือของนวลเพ็ญที่กล่าวว่า มณฑลกรุงเทพฯ เป็นพื้นที่สำหรับทดลองกิจกรรมต่าง ๆ แห่งแรกในระบบเทศาภิบาลซึ่งเป็นข้อเสนอที่ค่อยข้างแข็งแรงได้ ตัวอย่างเช่นในช่วงปี พ.ศ. 2442 - 2446 กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ตั้งโรงเรียนหลวงเพื่อฝึกสอนการปกครองขึ้นที่มณฑลกรุงเทพฯ สำหรับฝึกหัดและสอนแก่ผู้ที่จะเป็นกรมการอำเภอ โดยคัดเลือกจากนักเรียนในกรุงเทพฯ และบุคลากรของมณฑลเอง โรงเรียนที่สอนกรมการนี้ได้ทยอยเปิดในมณฑลอีกสองมณฑลคือ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลปราจีน¹⁶⁰ และมีการปรับปรุงมาตามลำดับ ซึ่งกรมการซึ่งฝึกโดยส่วนกลางเหล่านี้เองคือสิ่งที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กำลังต้องการนำไปทดแทนกรมการที่ท่านเรียกว่ากรมการบ้านนอก

ปัญหาการกินเมืองจากเหล่า “กรมการบ้านนอก” ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวถึงข้าราชการในระบบเก่าที่ยังไม่มีเงินเดือน ใช้วิธีการเก็บภาษีจากเมืองที่ตนปกครอง และมีการสืบทอดอำนาจเรื่อยไป จึงตั้งตนเป็นนักร้องโอด เก็บภาษี ชูดริต เนื่องจากกลุ่มคนเหล่านี้ไม่มีรายได้ประจำ จนกระทั่งเมื่อเปลี่ยนแปลงมาใช้ระบบเทศาภิบาลทำให้กลุ่มคนพวกนี้กลายเป็นข้าราชการในระบบแบบมีเงินประจำ ทำให้การกินเมืองหายไปที่สุดในที่สุด เช่นกรณีของข้าราชการในมณฑลกรุงเทพฯ ท่านหนึ่งว่า

“ครั้นเมื่อตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้วความปรากฏว่าหลวงศรีมงคลปล่อยให้พรรคพวกไปเที่ยวปล้นในเมืองอื่น แล้วรับของที่โจรได้มาเป็นประโยชน์ แต่แรกกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์

¹⁵⁹ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ 5**, 19-20.

¹⁶⁰ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, **เทศาภิบาล**, 256 - 257.

สมุหเทศาภิบาลก็ทรงไม่เชื่อ เพราะทรงใช้สอยหลวงศรีมงคลชนโปรดเหมือนกัน แต่ได้สวนได้หลักฐานจึงฟ้องศาลข้าหลวงพิเศษศาลพิพากษาให้จำคุกหลวงศรีมงคลหลายปี กรมขุนมรุพงศ์ ฯ จึงออกพระโอษฐ์ว่าวิธีเลี้ยงขโมยไว้จับโจรนั้นใช้ไม่ได้ แต่เมื่อถึงสมัยเทศาภิบาลมีกรรมการอำเภอตั้งประจำอยู่ตามบ้านนอกและมีตำรวจภูธรแล้ว ก็ไม่ต้องอาศัยกรรมการบ้านนอกเหมือนอย่างแต่ก่อน”¹⁶¹

จะเห็นได้ว่าเมื่อมีการใช้ระบบเทศาภิบาลแล้วก็ไม่จำเป็นต้องใช้กลุ่มกรรมการเก่า หรือกรรมการตามหัวเมืองอีกต่อไป

ตามทัศนะของธงชัย วินิจจะกูล เขาเสนอว่า สยามได้จำแนกกลุ่มคนต่าง ๆ ในพื้นที่ของตนออกเป็นสองกลุ่ม หนึ่งคือ (1) ชาวป่าชาวเขา หรือในพื้นที่รอบนอก กลุ่มคนพวกนี้จำเป็นต้องได้รับการสั่งสอนอย่างมาก (2) กลุ่มที่อยู่ถัดออกไปตามชนบทจากกรุงเทพฯ กลุ่มนี้คือชาวบ้านนอก มักจะมีสำนึกร่วมแบบ “ใต้พระบรมโพธิ์สมภาร” ที่สั่งสอนได้ง่ายว่า และ (3) กลุ่มตะวันตกที่มีความศิวิไลซ์แล้ว¹⁶²

ที่เมืองกรุงเก่า จากคำบรรยายในข้างต้น เรื่องราวเหล่านี้คือคำบรรยายในแง่วัตฤวิสัยที่แสดงให้เห็นถึงวาทกรรมผู้พิชิตของสยาม ชาวบ้านเหล่านั้นคือชาวบ้านนอก ไม่ว่าจะชาวบ้านเหล่านั้นจะเป็นใคร แต่พวกเขาเหล่านั้นคือผู้ที่อยู่ใต้พระบรมโพธิ์สมภาร เป็นคนใต้ปกครองที่จำเป็นจะต้องถูกปรับให้เข้าสู่ความศิวิไลซ์ ตามค่านิยมของสยามในขณะนั้น¹⁶³ ซึ่งเมืองกรุงเก่าเองก็มีลักษณะเป็น “ชาวบ้านนอก” ที่สยามจำเป็นจะต้องเข้ามาจัดการ

โดยนิยาม การเข้ามาปกครองแบบอาณานิคมไม่มีคำอธิบายอย่างตายตัว แต่อย่างไรก็ดี คำอธิบายโดยทั่วไปคือ การเข้ามาครอบครองรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งโดยกลุ่มที่มีอำนาจที่เหนือกว่า ไม่ว่าจะเป็น การพยายามสร้างความทรงจำร่วมในประเทศจากภาษาตามทัศนะของเอนเดอร์สัน การพยายามจัดการศึกษาแบบสยามที่อีสาน และการมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ตามทัศนะของสุเทพ สุนทร เกสซ์ รวมถึงการพยายามสร้างความทรงจำร่วมทางประวัติศาสตร์ตามทัศนะของชาติรี ประกิจนพ การ

ถึงแม้เมืองกรุงเก่าอาจจะเป็นเมืองที่มีประวัติศาสตร์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับสยาม และไม่มีลักษณะของความแตกต่างมากนักแบบหัวเมืองชายขอบอื่น ๆ แต่อย่างไรก็ดีชาวเมืองกรุงเก่าก็ยังคงเป็น “ชาวบ้านนอก” ในสายตาของชาวสยามอยู่ดี การเข้ามาจัดการของสยาม ก็อาจพิจารณาได้ว่าเป็นกระบวนการแบบอาณานิคม เพื่อพัฒนาและปรับปรุงลักษณะบางอย่างที่ชาวสยามต้องการ

¹⁶¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาราชนา, *เทศาภิบาล*, 54.

¹⁶² ธงชัย วินิจจะกูล, *คนไทย/คนอื่น ว่าด้วยคนอื่นของความเป็นไทย*, 34.

¹⁶³ เรื่องเดียวกัน, 24-26.

ข้อสังเกตหนึ่ง que แสดงถึงความเกี่ยวเนื่องกันคือ การพยายามเลิกใช้กรมการบ้านนอก ซึ่งช่วงเวลาเดียวกันมณฑลกรุงเก่าได้ถูกใช้เป็นที่ตั้งของศาลข้าหลวงพิเศษ ซึ่งเป็นศาลแบบใหม่ que จัดตั้งขึ้นโดยกระทรวงยุติธรรมโดยส่งข้าหลวงจากส่วนกลาง คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ มาดำรงฐานะเป็นผู้พิพากษาโดยตรง¹⁶⁴ เพื่อใช้เป็นตัวแทนของกระทรวงยุติธรรมในการชำระคดี ซึ่งมีอำนาจมากกว่ากรมการท้องถิ่นเดิม อันแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลกลางของสยามนั้นได้เข้าควบคุมพื้นที่ของเมืองกรุงเก่าไว้ได้แล้วแบบ “เต็มกำมือ” ตามที่ชนะของธงชัย¹⁶⁵ ซึ่งหลังจากนี้การดำเนินการของศาลข้าหลวงพิเศษในมณฑลกรุงเก่าได้เป็นแบบอย่างให้แก่มณฑลอื่น ๆ ต่อไป

ข้าราชการและระบบที่ถูกทดลองเหล่านี้ได้กลายเป็นฐานสำคัญให้แค่การปฏิรูประบบเทศบาลในทั่วประเทศในช่วงเวลาต่อมาซึ่งในตอนนี้อาจมองเห็นภาพรวมสำหรับเมืองกรุงเก่าได้แล้วว่ามณฑลกรุงเก่าั้นถูกกำหนดหน้าที่ให้เปรียบเสมือนเป็นฐานสำคัญในการขับเคลื่อนระบบเทศบาลของสยาม เป็นส่วนช่วยให้การขยายอำนาจของสยามส่วนกลางออกไปยังส่วนภูมิภาคได้ทั้งจากการเป็นที่สร้างข้าราชการ การทดลองระบบต่าง ๆ รวมถึงเป็นสถานที่ในการจัดเก็บรายได้ที่สำคัญ สยามเองก็เข้ามาดำเนินงานกับเมืองกรุงเก่าในระดับวิถีชีวิตที่เป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงอำนาจและการควบคุมบนเมืองกรุงเก่าผ่านการดำเนินงาน 2 แบบคือ การกำหนดเขตอนุรักษโบรมณสถานและการกำหนดเขตสุขาภิบาล ซึ่งได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากต่อมณฑลกรุงเก่า

กรณีแรกการกำหนดเขตอนุรักษโบรมณสถาน หากพิจารณาถึงความเห็นของ ชาตรี ประภิตนนทการ ที่ให้ความเห็นว่าในขณะที่สยามกำลังสร้างขอบเขตการปกครองผ่านระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยมี “จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ” เข้ามามีส่วนร่วมสำคัญอันเป็นเครื่องมือในการสร้างจินตนาการร่วมกันของโลกประวัติศาสตร์-โบรมณคดีของชาวสยาม ผ่านการศึกษาหาความรู้ด้านโบรมณวัตถุ โบรมณสถาน และประวัติศาสตร์ นั้น อาจพิจารณาถึงพื้นสงวนที่กลางเมืองได้ว่าสยามในขณะนั้นกำลังพยายามสร้างกรุงศรีอยุธยาในจินตนาการของพวกเขาเข้าอยู่

กรณีที่สองการกำหนดเขตสุขาภิบาล กรณีนี้อาจจะพิจารณาได้ว่า สยามพยายามสร้างชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมืองเพื่อสร้างอนาคตของเมืองกรุงเก่า ผ่านการกำหนดกฎเกณฑ์บางอย่างต่อวิถีชีวิตของชาวเมือง ซึ่งทำให้วิถีชีวิตของชาวเมืองกรุงเก่าค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป

2.2 เขตอนุรักษโบรมณสถาน

¹⁶⁴ "เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ประวัติศาสตร์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา". ใน (4) ศธ 2.4.1/53

¹⁶⁵ ธงชัย วินิจจะกุล, กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิภคยาของชาติ (กรุงเทพฯ: คบไฟ : อาน, 2556). ,169

เราไม่สามารถทราบอย่างแน่ชัดว่าการพยายามสงวนรักษาพื้นที่เมืองกรุงเก่าในฐานะพื้นที่กรุงศรีอยุธยาในจินตนาการเกิดขึ้นอย่างเข้มข้นเมื่อไหร่ แต่อาจสันนิษฐานได้ส่วนหนึ่งจากการศึกษาเปรียบเทียบกันระหว่างการวางเส้นทางรถไฟระหว่างเมืองกรุงเก่า และเมืองลพบุรีที่มีความต่างกันอย่างชัดเจน ตั้งแต่ในช่วงทศวรรษที่ 2430 เป็นต้นมา ที่เมืองลพบุรีนั้นมีการวางเส้นทางรถไฟผ่านเข้าไปยังสถานีรถไฟใจกลางเมืองเก่าซึ่งได้พัฒนาและมีสิ่งก่อสร้างใหม่ในสมัยมณฑลเทศาภิบาลจำนวนมา ซึ่งบริเวณดังกล่าวจำเป็นต้องตัดผ่านแนวคูเมืองและวัดต่าง ๆ ซึ่งมีอายุในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยามากมาย แต่ทว่าสถานีรถไฟของเมืองกรุงเก่า นั้น ตั้งอยู่ด้านนอกคูเมืองและอยู่ห่างจากสถานที่ราชการพอสมควร ซึ่งเมื่อถึงสถานีรถไฟที่เมืองกรุงเก่าแล้ว จะต้องลงเรือต่อไปอีกประมาณหนึ่ง อันแสดงให้เห็นถึงความจงใจบางอย่างที่สยามไม่เข้าไปทำสถานีรถไฟในเมืองกรุงเก่า

ตัวอย่างเช่น เมื่อครั้งที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง มีพระราชเสาวนีย์โปรดเกล้าฯ ให้จอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถเสด็จเปิดโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์แทนพระองค์ มีกล่าวถึงการเสร็จผ่านรถไฟ และลงเรือมายังบริเวณย่านสถานที่ราชการ

“เวลา 4 นาฬิกา ล.ท. จอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ เสนาธิการทหารบก กับนายพลตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ 3 เสด็จโดยเรือพระที่นั่งจากท่าตรงสถานีรถไฟ ข้ามไปเทียบเรือพระที่นั่งที่สะพานหน้าโรงพักตำรวจภูธร แล้วเสด็จขึ้นทรงพระดำเนินไปประทับในห้องพิธี มหาเสวกโท พระยาโบราณราชธานินทร์อุปราชมณฑลอยุธยาจึงอ่านรายงานการสร้างโรงเรียนกราบทูล”¹⁶⁶

ภาพที่ 24 ภาพถ่ายทางอากาศของเมืองลพบุรี
ที่มาภาพ Google map

¹⁶⁶ "เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง รายงานการเปิด ร.ร. จอมสุรางค์อุปถัมภ์ จ.อยุธยา ", ใน ศธ. 51.1/35 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 3 กรกฎาคม - 29 สิงหาคม 2462).

ภาพที่ 25 ภาพมุมสูงแสดงทางรถไฟที่บริเวณเมืองลพบุรี
ภาพถ่ายทางอากาศของวิลเลียมฮันท์ บริเวณวัดมหาธาตุติดกับสถานีรถไฟลพบุรี

ภาพที่ 26 ท่าเทียบเรือสถานีรถไฟอยุธยาในปัจจุบัน

ภาพที่ 27 สถานีรถไฟอยุธยา

เส้นทางรถไฟระหว่างกรุงเทพไปยังเมืองกรุงเก่าถูกสำรวจครั้งแรกในช่วงปี พ.ศ.2431 โดยนายคาร์ล เบ็ทเก (Karl Bethge) วิศวกรชาวเยอรมัน ซึ่งมีกรมพระยาเทวะวงศ์เป็นผู้ดูแลอีกทีหนึ่ง และได้เสนอเส้นทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพถึงเมืองนครราชสีมา โดยหลังจากที่กรมรถไฟถูกตั้งขึ้นในปี พ.ศ.2433 ทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพถึงเมืองนครราชสีมาจึงได้เริ่มก่อสร้างขึ้นในปี พ.ศ.2434 โดยบริษัทแคมป์เบลล์ (Campbell) เป็นผู้ก่อสร้าง โดยมีนายคาร์ล เบ็ทเก ชาวเยอรมันเป็นวิศวกร อย่างไรก็ตามบริษัทแคมป์เบลล์ได้ฟ้องร้องกรมรถไฟและขอยกเลิกสัญญา โดยต่อมากรมรถไฟเป็นผู้ก่อสร้างเองและสามารถเปิดการเดินรถตั้งแต่กรุงเทพถึงอยุธยาได้ในปี พ.ศ.2439¹⁶⁷

ชาตรี ประภิตนนทการ ให้ความเห็นว่าในขณะที่สยามกำลังสร้างขอบเขตการปกครองผ่านระบบสมบูรณาญาสิทธิราช โดยมี “จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ” เข้ามามีส่วนร่วมสำคัญอันเป็นเครื่องมือในการสร้างจินตนาการร่วมกันของโลกประวัติศาสตร์-โบราณคดี ของชาวสยาม ผ่านการศึกษาหาความรู้ด้านโบราณวัตถุ โบราณสถาน และประวัติศาสตร์ ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ ได้เข้ามามีส่วนร่วมสำคัญในกระบวนการนี้ ซึ่งเครื่องมือหนึ่งที่เข้ามามีบทบาทในเวลานี้คือการทำแผนที่เมืองกรุงเก่า ซึ่งนำโดยพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เตชะคุปต์) และผลที่ได้คือโบราณวัตถุและโบราณสถานต่าง ๆ ที่ผ่านการสำรวจ ค้นหา ขุดค้น และเก็บรักษาโบราณวัตถุต่าง ๆ ไว้ในพิพิธภัณฑสถานในพระราชวังจันทน์เกษม

ในช่วงแรกโบราณวัตถุได้นำมาเก็บไว้ในพระราชวังจันทน์เกษมเท่านั้น ต่อมาสมเด็จพระบรมราชาธิบดีจกนรินทร์ได้เสด็จขึ้นไปทอดพระเนตร จึงได้ชักชวนให้พระยาโบราณราชธานินทร์จัดขึ้นเป็นพิพิธภัณฑสถาน โดยใช้โรงม้าพระที่นั่งเป็นสถานที่จัดเก็บและจัดแสดงในระยะแรกโดยใช้ชื่อว่า “โบราณพิพิธภัณฑสถาน”¹⁶⁸ ซึ่งต่อมาเมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จทอดพระเนตร จึงได้มีพระราชดำริโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ย้ายวัตถุบางส่วน มาจัดแสดงที่ พิพิธภัณฑ์พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และที่เหลือบางส่วนที่มีขนาดใหญ่ ได้ก่อระเบียบสังกะสีตลอดแนวกำแพงวังด้านทิศเหนือและตะวันออก ไว้จัดแสดงส่วนที่เหลือ และเรียกชื่อว่า “อยุธยาพิพิธภัณฑสถาน”¹⁶⁹ ทั้งนี้โรงม้าพระที่นั่งยังใช้เป็นคลังมณฑลไปในคราวเดียวกันด้วย¹⁷⁰

¹⁶⁷ อธิโร คากิซากิ, **ย้อนรอยรถไฟไทย : สิบสานและต๋อยอด** (กรุงเทพฯ: สถาบันการขนส่ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2562), 11-12.

¹⁶⁸ ทศพร ศรีสมาน, **นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จันทรเกษม** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), 7-9.

¹⁶⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁷⁰ **เรื่องกรุงเก่า**, 104

ภาพที่ 28 อาคารโรงม้าพระที่นั่ง

ภาพที่ 29 อาคารพลับพลาจตุรมุข

หากเราพิจารณา “เงิน” ในแง่ทรัพยากรที่จับต้องได้ ซึ่งเป็นจุดเด่นสำคัญของเมืองกรุงเก่า อันได้มาจากการจัดเก็บภาษีที่นาแล้ว ทรัพยากรอีกแบบหนึ่งที่น่าไปสู่การเข้ามาควบคุมพื้นที่ของ มณฑลกรุงเก่า อันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเก่าอย่างมากคือ “ประวัติศาสตร์” ซึ่ง ปรากฏผ่านการจัดให้พื้นที่ภายในเมืองกรุงเก่ากลายเป็นพื้นที่อนุรักษ์

สยามได้เริ่มนโยบายรักษาที่ดินในเขตใจกลางเมืองกรุงเก่าในช่วงเวลาใกล้เคียงกับจัดเตรียม พระราชพิธีรัชมงคล ในช่วงปี พ.ศ.2450¹⁷¹ โดยกำหนดพื้นที่ไว้ที่บริเวณพระราชวังโบราณ ซึ่งต่อมาได้ กำหนดให้พื้นที่ภายในกำแพงเมืองกรุงเก่าเป็นพื้นที่อนุรักษ์ทั้งหมด ห้ามมิให้ผู้ใดบุกรุก ทั้งนี้เมื่อ สยามได้ทำการห้ามบุกรุกทำกินในพื้นที่บริเวณใจกลางเมืองแล้ว จึงทำให้การใช้งานของเมืองถูกบังคับ

¹⁷¹ จดหมายเหตุพระราชพิธีรัชมงคลอภิเชก ร.ศ. ๑๒๖, ๑๒๗, (กรุงเทพฯ: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2527).

ให้ต้องไปใช้งานบริเวณริมแม่น้ำ โดยเฉพาะบริเวณที่สถานที่ราชการใหม่ก่อสร้างขึ้นที่บริเวณย่านหัวรอถึงพระราชวังจันทร์เกษม

พระราชพิธีรัชมงคล คือพระราชพิธีเฉลิมฉลองที่จัดขึ้นเพื่อบอกกล่าวถึงพระมหากษัตริย์องค์ที่ผ่าน ๆ มา ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) กษัตริย์ใหม่พระองค์นี้ได้ทรงครองสิริราชสมบัติยาวนานยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์องค์ที่ผ่าน ๆ ทุกองค์ ซึ่งนัยหนึ่งของพิธีนี้คือการแสดงออกถึงจินตนาการประวัติศาสตร์ของสยามที่ปกครองสืบเนื่องมาจากกรุงศรีอยุธยา

ผลหนึ่งของการประกอบพระราชพิธีรัชมงคล คือการปรากฏผลออกมาเป็นสถาปัตยกรรมชั่วคราวที่ใช้ในงานพระราชพิธีซึ่งได้ทำออกมาทั้งกำแพงพระราชวัง ประตูพระราชวัง และอาคารชั่วคราวหลายยั้ง และสิ่งที่ยังคงหลงเหลือมาจนถึงปัจจุบันคือ พลับพลาตรีมุข ซึ่งเป็นอาคารหลักที่ใช้จัดงาน ที่พระยาโบราณราช ได้ขุดเจดฐานรากอาคารเก่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้มีพระราชดำริสให้สร้างอาคารตรีมุขแห่งนี้ขึ้น ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ (พระ เตชะคุปต์) ได้บันทึกไว้ว่า “มีพระราชดำริต่อไปก็คงจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาทอดพระเนตรอยู่เนือง ๆ ทั้งเมื่อมีเจ้านายต่างประเทศ หรือแขกเมืองชั้นสูงเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ก็จะเป็นที่ให้แขกเมืองมาเที่ยวได้แห่งหนึ่ง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์สร้างพลับพลาตรีมุขขึ้น...”¹⁷²

เราไม่ทราบถึงกลไกและวิธีการในการอนุรักษ์พื้นที่โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาได้อย่างละเอียดมากนัก มีเพียงการเขียนเล่ารายละเอียดการขุดค้นอาคารในพระราชวังเดิม และการรื้อถอนบ้านเรือนที่อยู่ในเขตตั้งนี้ว่า

“ถึงรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แรกเกล็ดถวัลยราชสมบัติก็ได้เสด็จไปสังเวทยอดตีมหาธาตุ และต่อ ๆ มา ก็เสด็จประพาสอีกครั้งหลายคราว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้ขุดตรวจค้นแผนผังฐานปราสาทราชฐานทั่วทั้งพระราชวังรักษาขึ้นไว้ ให้เห็นเป็นพยานประกอบพงศาวดารว่าประเทศไทยได้ตั้งเป็นปึกแผ่นมั่นคง มีความเจริญรุ่งเรืองมาแล้วช้านาน

[...]

ถึงปีมะเมียพ.ศ.2459 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชสมบัติมาจะครบ 40ปี เहांรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ 2 ในปีมะแม พ.ศ.2450 จะโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีรัชมงคล บำเพ็ญกุศลถวาย [...] โปรดเกล้าให้พระยาโบราณราชธานินทร์จัดการเตรียมปลูกพระราชพิธีกับโรงมหรสพ [...] อนึ่ง แต่เดิมที่ดินข้างพระราชวังทางริมน้ำตั้งแต่หน้าวัดธรรมมิกราชไปจน

¹⁷² เรื่องกรุงเก่า, 100.

คลองท่อมมีบ้านเรือนราษฎรปลูกเรียงรายปิดหน้าพระราชวังหมด จึงต้องขออนุญาตเงินใช้เป็นค่าเสียหายแก่เจ้าของบ้านที่จักต้องถูกรื้อถอนด้วย”¹⁷³

ขอบเขตพื้นที่อนุรักษ์ดังกล่าวปรากฏอย่างชัดเจนในพระราชบัญญัติโอนกรรมสิทธิ์ที่ดิน ซึ่งเป็นที่สาธารณสมบัติของแผ่นดิน และที่วัดร้างภายในกำแพงเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ให้กระทรวงการคลัง พุทธศักราช ๒๔๘๑ ซึ่งเป็นการประกาศเพื่อยกเลิกเขตดังกล่าวออกเสียเพื่อการพัฒนาเมืองกรุงเก่าในช่วงสมัยจอมพล ป. พิบูลย์สงคราม¹⁷⁴

กรณีการ สุธีรัตนภิรมย์ สรุปรอบความคิดในการอนุรักษ์ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ไว้โดยสรุปว่า การอนุรักษ์วัด วัง ในช่วงนี้คงจะเป็นพระราชประสงค์ที่ของกษัตริย์ราชเจ้าเพื่อส่งเสริมบารมี ซึ่งอาจมีการรับแนวคิดแบบสากลบ้าง เช่นการให้มีการขุดค้นทางโบราณคดีก่อนการบูรณะ¹⁷⁵

อย่างไรก็ดีเมืองกรุงเก่าที่ถึงแม้จะถูกอธิบายว่าเป็นเมืองที่มีประวัติศาสตร์สืบทอดมาแต่อดีตของกรุงรัตนโกสินทร์ ผ่านความสนใจในการเก็บรักษาโบราณวัตถุ โบราณสถาน ซึ่งมีพิพิธภัณฑ์สถานของตนเอง แต่ทว่าเมืองกรุงเก่าในเวลานั้นก็กำลังถูกสยามเก็บรวบรวมโบราณวัตถุ โบราณสถาน ที่เป็นพระพุทธรูปบางส่วน ไปจัดไว้ในระเบียงคตวัดเบญจมบพิตรที่กรุงรัตนโกสินทร์ด้วย ซึ่งเป็นพื้นที่จัดแสดงวัตถุของเมืองใต้อาณานิคมสยามในลักษณะ “มิวเซียม” ตามทรรศนะของชาติ¹⁷⁶

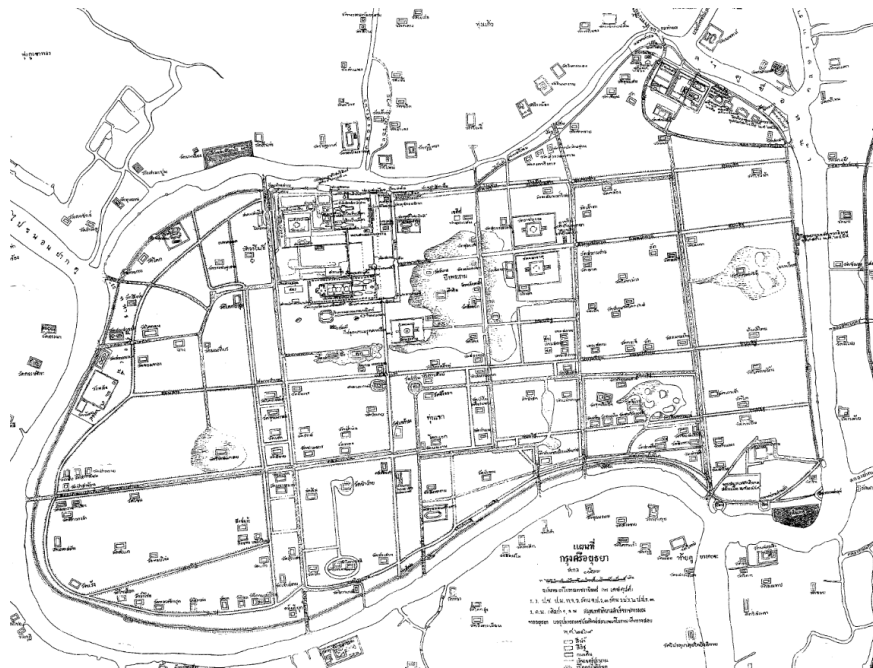
ภาพที่ 30 พระพุทธรูปที่ระเบียงวัดเบญจมบพิตร ที่ได้จากจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

¹⁷³ เรื่องกรุงเก่า, 100.

¹⁷⁴ พระราชบัญญัติโอนกรรมสิทธิ์ที่ดิน ซึ่งเป็นที่สาธารณสมบัติของแผ่นดิน และที่วัดร้างภายในกำแพงเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ให้กระทรวงการคลัง พุทธศักราช ๒๔๘๑. ใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 56., 399.

¹⁷⁵ กรณีการ สุธีรัตนภิรมย์, *พัฒนาการแนวคิดและวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย* (วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต สาขาสาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม), 65.

¹⁷⁶ ชาตรี ประภิตนันทการ, *การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม*, 175.

ภาพที่ 31 แผนที่เมืองกรุงเก่าอับพระยาโบราณราชธานินทร์

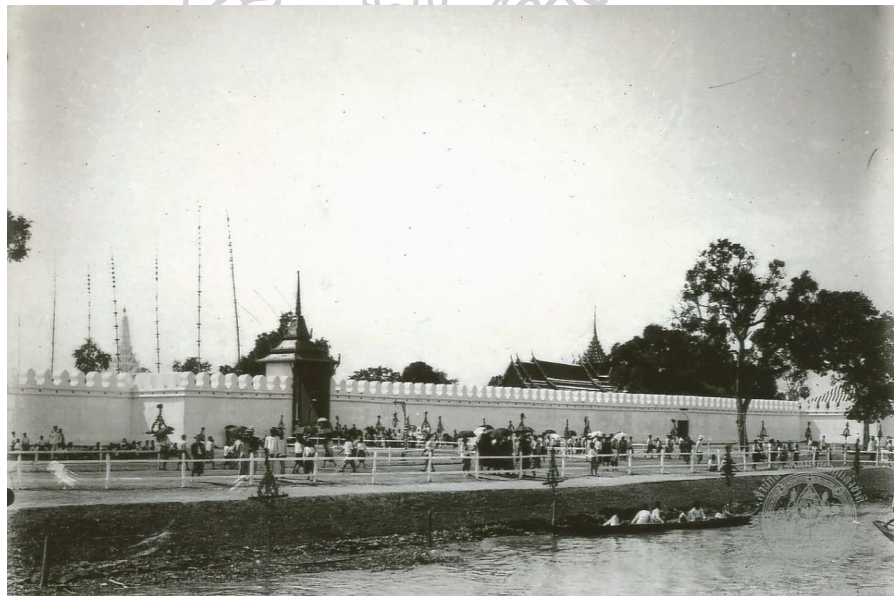

ภาพที่ 32 พระราชบัญญัติโอนกรรมสิทธิ์ที่ดิน ซึ่งเป็นที่สาธารณสมบัติของแผ่นดิน และที่วัดร้างภายในกำแพงเมือง
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ให้กระทรวงการคลัง พุทธศักราช ๒๔๘๑.

ที่มาภาพ พระราชบัญญัติโอนกรรมสิทธิ์ที่ดิน ซึ่งเป็นที่สาธารณสมบัติของแผ่นดิน และที่วัดร้างภายในกำแพงเมือง
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ให้กระทรวงการคลัง พุทธศักราช ๒๔๘๑. **ราชกิจจานุเบกษา**, ๕๖.๓๙๙.

ภาพที่ 33 พระยาโบราณราชธานินทร์กับแผนที่เมืองกรุงเก่า
ที่มาภาพ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

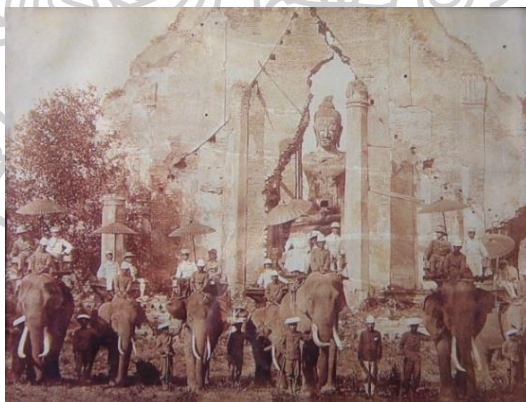

ภาพที่ 34 พระราชพิธีรัชชมงคล ประตุดและกำแพงเมืองกรุงเก่าชั่วคราว
ที่มาภาพ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ภาพที่ 35 ข้าราชการในเมืองกรุงเก่าที่ด้านหน้าอาคารพลับพลาตรีมุข พระราชพิธีรัชมงคล
ที่มาภาพ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

การกำหนดเขตห้ามชาวกรุงเก่าบุกรุกพื้นที่พระราชวังหลวง และหวังว่าจะได้ใช้เป็นสถานที่
ต้อนรับแขกเมืองนั้นปรากฏในภาพที่มีชื่อเสียงที่สุดภาพหนึ่งของเมืองกรุงเก่าคือ ภาพขบวนช้าง
ของดุกโยฮัน อัลเบรคต์และคณะจากเยอรมันนี้ ร่วมกับข้าราชการจากไทย โดยมีสมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ เป็นผู้นำชมเมืองกรุงเก่า ในปีพ.ศ.2452¹⁷⁷ นอกจากนี้พระยาโบราณราชธานินทร์ยัง
มิตราต่าง ๆ จากต่างประเทศอันเป็นสิ่งแสดงถึงหลักฐานของการนำแขกบ้านแขกเมืองชมโบราณ
สถานที่กรุงเก่าอีกหลายชิ้น¹⁷⁸

ภาพที่ 36 ภาพขบวนช้างของดุกโยฮัน อัลเบรคต์และคณะจากเยอรมันนี้

ที่มาภาพ ราชอาณาจักรสยาม ณ พระราชวังพงแตงโบล คณะราชทูตสยาม 27 มิถุนายน ค.ศ.1861, (กรุงเทพฯ:
สยามเรนเนซองส์,2556).

¹⁷⁷ ราชอาณาจักรสยาม ณ พระราชวังพงแตงโบล คณะราชทูตสยาม 27 มิถุนายน ค.ศ.1861,
(กรุงเทพฯ: สยามเรนเนซองส์,2556).

¹⁷⁸ พัทธ์ แดงพันธ์ , การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา
และปริมณฑล พ.ศ. 2482-2544,45.

ในช่วงราวปี พ.ศ.2463 ช่วงสมัยพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ที่พระองค์ทรงเขียนภาพล้อราชการต่าง ๆ ได้เขียนภาพถึงพระยาโบราณราชธานินทร์ในทำเนียบข้าราชการ โดยตีพิมพ์ในหนังสือ “ดุสิตสมิต” ฉบับที่ 80 เล่มที่ 8 วันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ.2463 ซึ่งภาพเดียวกันนี้ยังจัดแสดงในงานประกวดภาพสำหรับผู้ชอบเขียน (Amateur) ที่พระราชวังบางปะอินด้วย ซึ่งรายได้จากการจัดงานนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานให้แก่กรมเสื่อป่ารักษาดินแดนอยุธยา¹⁷⁹ แสดงให้เห็นถึงบทบาททางโบราณคดีของพระยาโบราณราชธานินทร์ได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 37 พระยาโบราณราชธานินทร์ในทำเนียบข้าราชการ
ที่มาภาพ วรชาติ มีชูบท, ภาพล้อฝีพระหัตถ์ในรัชกาลที่ 6 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2555).

เสื่อปามณฑลกรุงเก่า มีอาคารสโมสรอยู่แห่งหนึ่ง เป็นอาคารหนึ่งในสองหลังที่สร้างขึ้นในพระราชวังจันทร์เกษมในสมัยหลัง โดยเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนในแผนผังสี่เหลี่ยม หลังคาปั้นหย่าซ้อนชั้น โดยมีหลังคากันสาดรอบอาคารอยู่ในชั้นล่างสุดอีกทีหนึ่ง ด้านหน้าอาคารมีหลังคายื่นออกมาเป็นเสมือนมุขหน้าเล็กน้อย อาคารไม่มีลวดลายประดับ

¹⁷⁹ วรชาติ มีชูบท, ภาพล้อฝีพระหัตถ์ในรัชกาลที่ 6 (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2555), 308 - 310.

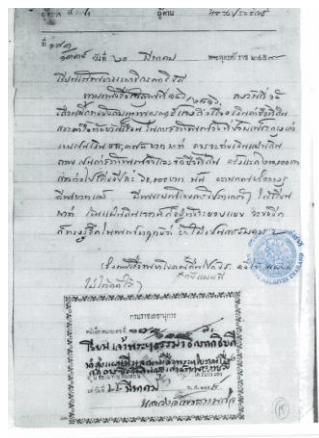
ภาพที่ 38 อาคารสโมสรเสือป่ามณฑลกรุงเก่า

ทั้งนี้ในขณะที่เมืองกรุงเก่ากำลังค่อยๆ ถูกทำให้กลายเป็นกรุงศรีอยุธยาในจินตนาการเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ผ่านจินตนาการหลายอย่างที่เกิดขึ้นจากการศึกษาอดีตของเมืองกรุงเก่า ตั้งแต่การทำพระราชพิธีรัชมงคล การบูรณะและก่อสร้างอาคารบางส่วนในพระราชวังโบราณ และการพยายามสงวนรักษาพื้นที่บริเวณใจกลางเมือง อีกสิ่งหนึ่งที่ควรพิจารณาคือได้เกิดสถาปัตยกรรมใหม่ขึ้นบนพื้นที่เดิมที่เป็นสถานที่สำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยาหลายแห่ง

ในช่วงปี พ.ศ.2459 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ได้เคยตั้งใจที่จะสร้างพระราชวังขึ้นที่เมืองกรุงเก่าบริเวณป้อมเพชร อันเป็นถิ่นพำนักเดิมของของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกมาก่อน ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) ได้เคยพระราชทานให้แก่ นายบุญาค บ้านแม่ลา เมื่อครั้งรับตำแหน่งเป็นผู้รักษากรุงเก่า โดยพระยาโบราณราชธานินทร์เป็นผู้ประเมินราคาขึ้นทูลเกล้าฯ แต่อย่างไรก็ดีค่าใช้จ่ายในการรื้อถอนอาคารบ้านเรือน การซื้อที่ดินจากชาวบ้านที่จับจอง และค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างมีมากเกินไป จึงต้องระงับโครงการดังกล่าวลง¹⁸⁰

¹⁸⁰ "เรื่องการสร้างพระราชวังที่ป้อมเพชรกรุงเก่า," ใน ร.6 ม.7/6 (สำนักหอจดหมายเหตุ, 26 ม.ค. - 20 มี.ค.2459).

ที่ ๑๑/๑๘๕๕๕
 ศาลาวิบูลย์มณฑลกรุงเก่า
 วันที่ ๒๖ มกราคม พระพุทธศักราช ๒๔๕๕
 กราบเรียน มหาสเวดเอก ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาธิปไตยฯ เสนาบดี
 กระทรวงวัง
 ด้วยมีบัญชาโปรดให้ข้าพเจ้าสำรวจที่ดินบ้านเรือนราษฎร ซึ่งอยู่ใน
 เขตที่จะสร้างพระราชวังที่ม้อมเพ็ชร และกะประมาณราคาซื้อที่ดินส่งมา
 กราบเรียนนั้น
 ข้าพเจ้าได้ให้เจ้าพนักงานออกสำรวจที่ดินในกำหนดเขตที่ขีดเส้น
 ไว้ในแผนที่นั้นแล้ว คงได้ความว่า แปลงที่ ๑ ในบริเวณม้อมเพ็ชร ตาม
 เส้นที่ขีดในแผนที่นั้น ความริมแม่น้ำตอนนอกถนนรอบกรุง ซึ่งนอกจากที่นำ
 จำนวนราชธานีวัดมอญซึ่งมีของรัฐบาล กับที่วัดจีนแล้ว คงเป็นที่

ภาพที่ 39 เอกสารการประเมินราคาพระราชวังขึ้นที่เมืองกรุงเก่าบริเวณม้อมเพ็ชร
 ที่มาภาพ "เรื่องการสร้างพระราชวังที่ม้อมเพ็ชรกรุงเก่า," ใน ร.6 ม.7/6 (สำนักหอจดหมายเหตุ, 26 ม.ค. - 20 มี.ค.
 2459).

อาคารอีกแห่งหนึ่งคือ อาคารสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา ซึ่งตั้งอยู่ที่บริเวณที่
 สันนิษฐานว่าเคยเป็น “พระราชวังหลัง” ของกรุงศรีอยุธยา อาคารแห่งนี้มีระบุงการก่อสร้างไว้บนตัว
 อาคารว่าก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2460 โดยมีข้อความระบุดังนี้ว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ พระ
 บรมราชชนนี พระราชทานในสมัยที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษา ณ พระราชวัง
 บางปิ่น พ.ศ. 2460”

อาคารหลังนี้สันนิษฐานว่าน่าจะก่อสร้างโดยใช้เป็นหนึ่งในอาคารของค่ายทหารที่มณฑลกรุง
 เก่า โดยบุหงา วัฒนะ และระยับศรี กาญจนวงค์ ได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในมณฑล
 กรุงเก่า โดยสันนิษฐานถึงช่วงเวลาที่โรงเรียนฝึกหัดครูมูล ฝึกหัดครูประกาศนียบัตรจังหวัด
 พระนครศรีอยุธยา ได้ย้ายไปอยู่ในกองทหาร บริเวณหัวแหลมเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ว่า
 หลังจากที่ค่ายทหารที่มณฑลกรุงเก่ายุติการใช้งานลง คงจะใช้อาคารแห่งนี้เป็นหนึ่งในอาคารเรียน
 ในช่วง ปี พ.ศ. 2479 ถึง ปี พ.ศ. 2484¹⁸¹

บริเวณใกล้เคียงกับอาคารนี้เป็นที่ตั้งของ วัดสวนหลวง วัดสบสวรรค์ อันเชื่อกันว่าเป็นที่ตั้ง
 ของเจดีย์ที่บรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระศรีสุริโยทัย จึงทำให้อาจพิจารณาถึงความตั้งใจที่เชื่อมโยงผ่าน
 จินตนาการทางประวัติศาสตร์ของพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี หรือ สมเด็จพระบรม
 ราชชนนีในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่นั้นผ่านการเป็นสตรีคู่พระราชบัลลังก์

¹⁸¹ ระยับศรี กาญจนวงค์ และ บุหงา วัฒนะ, "การจัดการศึกษาในมณฑลกรุงเก่า" ใน พระพุทธเจ้า
 หลวงกับชาวกรุงเก่า, 66-67.

เช่นเดียวกัน ดังปรากฏในการสร้างอาคารดังกล่าวนี้ให้อยู่ในตำแหน่งที่ตรงกับสถานที่พระราชวังหลวง
ในสมัยกรุงศรีอยุธยา

ภาพที่ 40 อาคารสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 41 อาคารค้ำเคียง ปัจจุบันจัดแสดงนิทรรศการเจดีย์พระศรีสุริโยทัย

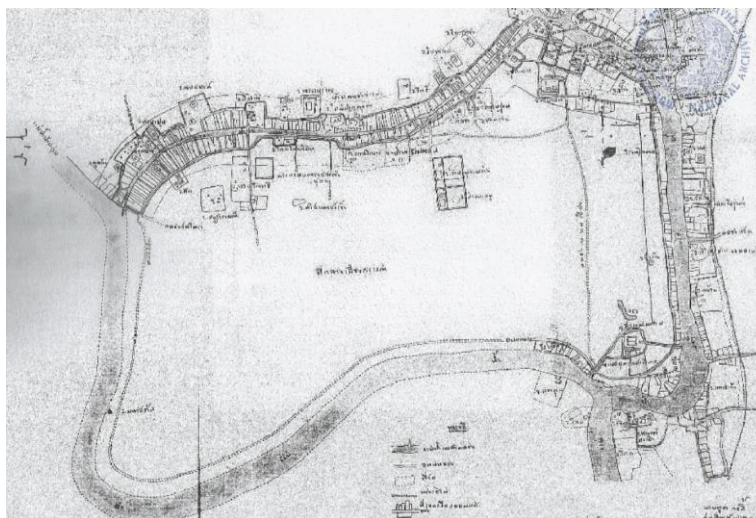
2.3 เขตสุขภาพ

การเขียนประวัติศาสตร์ไทยที่เน้นเรื่องบทบาทความเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงของไทยจาก
พระมหากษัตริย์ อันเป็นแนวทางการเขียนประวัติศาสตร์ที่มีมาจากสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุ
ภาพที่แพร่หลายในสังคมไทยนั้น ได้อธิบายถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5)
ในแง่ที่ว่าทรงเป็นผู้ปฏิรูปไทยให้เข้าสู่สมัยใหม่ด้วยการทำให้บ้านเมืองสะอาดเรียบร้อยและเป็น
ระเบียบ

จิตตวดี จิตรพงศ์ ได้ตีความเกี่ยวกับนโยบายเรื่องความสะอาดของพระนคร จากทฤษฎีเชิงมานุษยวิทยาเกี่ยวกับสิ่งสกปรก โดยจิตตวดีนำมาใช้อธิบายเรื่องการพยายามสร้างรูปลักษณ์ของเมืองที่สะอาดผ่านนโยบายทางสาธารณสุขของสยามอันมีมาจากระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่เป็นเพียงการออกคำสั่งให้ หยุด – เลิก การกระทำบางอย่างของคนในพระนครที่ก่อให้เกิดความไม่สบายตา เช่นการเผาศพ การทิ้งศพ การขับถ่ายในที่สาธารณะ ซึ่งในขณะนั้นการกระทำดังกล่าวยังคงเป็นเรื่องปกติของคนในพระนคร ต่างจากชนชั้นนำของสยามที่เห็นว่าเป็นสิ่งไม่ถูกไม่ควร อันนำไปสู่การออกกฎหมายจับและปรับต่าง ๆ ทั่วพระนคร แต่ไม่มีการออกกระบวนกรการแก้ไขที่ชัดเจนใด ๆ เกี่ยวกับเรื่องสาธารณสุขเลย จิตตวดีเสนอว่ากระบวนกรทางสาธารณสุขของสยามเห็นแก่รูปลักษณ์ที่สวยงามของเมืองมากกว่าเรื่องของความสะอาดที่เป็นระบบสาธารณสุขอย่างแท้จริง¹⁸²

ทั้งนี้หลังจากที่เมืองกรุงเก่าได้กำหนดขอบเขตห้ามรูกกล้าที่บริเวณใจกลางเกาะเมืองแล้ว จึงทำให้ชาวกรุงเก่าจำเป็นต้องอาศัยอยู่ที่บริเวณโดยรอบเกาะเมือง ซึ่งในช่วงปี พ.ศ.2459 เป็นช่วงเวลาที่เมืองกรุงเก่าเริ่มมีคนเข้ามาอยู่และเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งถึงเกณฑ์ที่สามารถจัดตั้งเขตสุขาภิบาลได้แล้ว โดยจะต้องมีผลเมืองประมาณ 5000 คนขึ้นไป ภายใต้ประชาชนที่เพิ่มขึ้นและความหนาแน่นของเมือง เขตสุขาภิบาลจึงถูกก่อตั้งขึ้น ซึ่งนอกจากจะเป็นการจัดตั้งขึ้นเพื่อความสะอาดเรียบร้อยของพระนครแล้ว ยังเป็นสิ่งที่กำหนดวิถีชีวิตใหม่ของชาวกรุงเก่าอย่างแท้จริง เนื่องจากเหตุผลหนึ่งที่ถูกยกขึ้นมาในการจัดตั้งและออกกฎต่างๆในเขตสุขาภิบาลก็คือความหนาแน่นของเรือนแพ ซึ่งมีมาตั้งแต่ก่อนสมัยมณฑลกรุงเก่า ซึ่งสิ่งหนึ่งที่อาจพิจารณาได้ตามแนวคิดของจิตตวดีคือ ผู้นำสยามที่ปกครองเมืองกรุงเก่าในเวลานั้นเริ่มเห็นว่าการอยู่อาศัยแบบเรือนแพของชาวกรุงเก่าเริ่มเป็นที่ “ไม่สบายตา” ต่อพื้นที่เมืองกรุงเก่าของพวกเขา

¹⁸² จิตตวดี จิตรพงศ์, "ความสะอาดของพระนคร: การเมืองเรื่องวิถึปลงศพในสมัยรัชกาลที่ห้า," หน้าจั่ว 10 (2558),98.

ภาพที่ 42 แผนที่เขตสุขาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

ที่มาภาพ เรื่องประกาศขยายเขตสุขาภิบาลเมืองกรุงเก่า. ใน มร.6 ม/11 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ 1-15 พฤษภาคม 2459).

2.3.1 หัวรอ เรือนแพ ตลาดค้าขายเมืองกรุงเก่า

จากการศึกษาผ่านนิราศ และบทกวีต่าง ๆ ทำให้เราทราบว่าที่เมืองกรุงเก่ามีลักษณะของวิถีชีวิตและการค้าขายผ่านกิจกรรมทางน้ำโดยเฉพาะเรือนแพ นอกจากนี้ภาพถ่ายเก่าบริเวณหน้าพระราชวังจันทร์เกษมก็ยืนยันว่าผู้คนในสมัยก่อนในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาได้อยู่อาศัยโดยการต่อแพในแม่น้ำเช่นกัน หรือแม้แต่กระทงจวนที่อยู่อาศัยเดิม ของเจ้าเมืองกรุงเก่า ก่อนการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลก็อาจอยู่ในรูปของเรือนแพได้เช่นกัน

โดยเรือดั้งกล่าวอาจมีลักษณะเป็นเรือน “สะเทินน้ำสะเทินบก” ตามคำนิยามของ ปุรณ ขวัญสุวรรณ และคณะ¹⁸³ ที่มีลักษณะเป็นการสร้างเรือนยาวไปตามลำน้ำเป็นแถวแรก ซึ่งอาจมีลักษณะเป็นเรือนแพ โดยอาจมีแถวที่สองที่ตั้งโดยเสาสูงบนแนวตลิ่งถัดไป เมื่อถึงฤดูน้ำขึ้นสูง เรือนแพในแถวแรกจะลอยสูงขึ้นมาในระดับที่เท่า ๆ กับเรือนแถวที่สอง อันแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวในพื้นที่อยู่อาศัยระดับต่างๆ โดยอยู่ร่วมกับสภาวะน้ำท่วมน้ำหลากและถนนบนบก ซึ่งปัจจุบันวิถีชีวิตแบบนี้ได้ลดน้อยลงไปทุกขณะแต่ยังคงพบได้บ้างในพื้นที่ลุ่มน้ำภาคกลาง และบริเวณจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ด้วย

¹⁸³ ปุรณ ขวัญสุวรรณ, วันดี พิณจวรสิน, และ อรศิริ ปาณินท์, "การแปรเปลี่ยนลักษณะกลุ่มบ้านของชุมชนสะเทินน้ำสะเทินบกในที่ราบลุ่มเจ้าพระยา," หน้าจั่ว 30 (มกราคม - ธันวาคม 2559), 146-147.

นิราศของสุนทรภู่ อธิบายถึงจวนของพระยาไชยวิชิต (เผือก) ที่สุนทรภู่เดินทางมาถึงท่าหน้า แล้วหวังว่าจะ “ได้รับนิมนต์ขึ้นบนจวน”¹⁸⁴ อันเป็นการแสดงให้เห็นว่าจวนของพระยาไชยวิชิต (เผือก) น่าจะมีลักษณะเป็นเรือนที่อยู่ลึกขึ้นไปในตลิ่ง อีกข้อมูลหนึ่งคือเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ได้มีพระราชดำรัสให้พระยาไชยวิชิตมาตั้งเรือนใหม่ที่หน้าวังจันทร์เกษม ได้มีการระบุว่าเรือนใหม่ของเจ้าพระยาไชยวิชิตมี “ความยาวตามลำน้ำ 6 เส้น 7 วา กว้าง 11 วา”¹⁸⁵ การวัดความยาวของเรือนโดยใช้ลำน้ำเป็นหลักนี้แสดงให้เห็นว่าเรือนในช่วงเวลานั้นมีความเกี่ยวข้องกับลำน้ำเป็นอย่างมาก และเป็นไปได้อย่างมากที่จะมีลักษณะเป็นเรือนแพ

อาคารราชการก่อนการตั้งมณฑลเทศาภิบาลที่มีลักษณะเป็นเรือนแพชัดเจน คือ เรือนพยาบาล โดยมีการพยาบาลในมณฑลกรุงเก่าได้มีมาก่อนตั้งมณฑลแล้ว แต่ยังไม่เปิดเป็นทางการ มีการระบุถึงกิจการที่ไม่สู้ดีนัก เช่นการค้างค้ายา และหมอซึ่งไม่ประจำอยู่ที่แพ¹⁸⁶ จนกระทั่งปี พ.ศ.2455 จึงมีโรงพยาบาลแบบตะวันตกก่อตั้งขึ้นในมณฑลกรุงเก่า

ภาพที่ 43 เรือนแพที่บริเวณหัวรอ

ที่มาภาพ น. ณ ปากน้ำ, แบบแผนบ้านเรือนในสยาม (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2555)

2.3.2 การเพิ่มขึ้นของประชากรเมืองกรุงเก่า

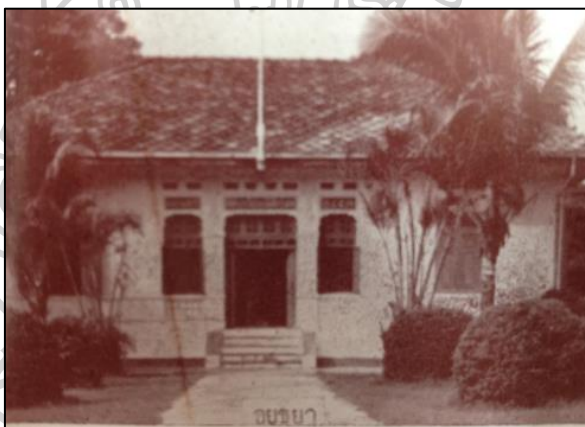
การเพิ่มขึ้นของประชากรเมืองกรุงเก่าอาจจะสามารถดูได้จากการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอาคารราชการต่าง ๆ ในเมืองกรุงเก่า ทั้งการเปลี่ยนสถานที่ การปรับปรุงต่อเติมเพื่อเพิ่มเนื้อที่การใช้งาน โดยอธิบายได้ดังนี้

¹⁸⁴ นิราศวัดเจ้าฟ้า, (พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิลพร, 2505).

¹⁸⁵ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์, ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500, 22.

¹⁸⁶ "เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เรื่อง เงินค้ายาค้างพระยาไกรวิชิต 5 เดือน," ใน ร5 ศธ. 8.1ก 2 (สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ., 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2435 – 16 สิงหาคม พ.ศ. 2436).

ในช่วงก่อนการก่อตั้งมณฑลเทศาภิบาลไม่นานได้มีอาคารราชการบางหลังที่มีหลักฐานว่าตั้งอยู่บนเมืองกรุงเก่าแล้วเช่น อาคารที่ทำการไปรษณีย์ ซึ่งจากประกาศไปรษณีย์สยาม ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 1 หน้า 434 จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429) มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเปิดที่ทำการไปรษณีย์ที่ต่าง ๆ ซึ่งมีชื่อปรากฏที่ตั้งที่เมืองกรุงเก่าด้วย อาคารที่ทำการไปรษณีย์ที่มณฑลกรุงเก่านี้เป็นอาคารที่ตั้งอยู่นอกพระราชวังจันทร์เกษมมาตั้งแต่ต้นแน่นอน เนื่องจากไม่พบในรายงานของกรมมรุพงศ์ศิริพัฒน์เกี่ยวกับที่ทำการไปรษณีย์ในพระราชวังจันทร์เกษมเลย อย่างไรก็ตามหลักฐานที่พบมีเพียงหลักฐานเอกสารเท่านั้น โดยไม่ทราบถึงตำแหน่งที่ตั้ง หรือลักษณะอาคาร จนกว่าจะพบหลักฐานอีกหนึ่งสมัย คือ “แจ้งความกระทรวงคมนาคม เรื่องข้าราชการเรียไรเงินทำบุญฉลองที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขเมืองกรุงเก่า” ในพระราชกิจจานุเบกษาเล่ม 31 (วันที่ 6 กันยายน พ.ศ. 2457) หน้า 1272 ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการตั้งการตั้งอาคารไปรษณีย์โทรเลขขึ้นใหม่ขึ้นที่มณฑลกรุงเก่า โดยมีลักษณะเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน หลังคาทรงปั้นหยา ในแผนผังสี่เหลี่ยม ไม่มีการยื่นมุขหน้า โดยอาคารดังกล่าวนี้ได้รื้อถอนออกไปแล้วในปัจจุบัน

ภาพที่ 44 ไปรษณีย์มณฑลกรุงเก่า

ที่มาภาพ ประวัติและวิวัฒนาการ กรมไปรษณีย์โทรเลข ครบรอบ 80 ปี พ.ศ. 2426 – 2506

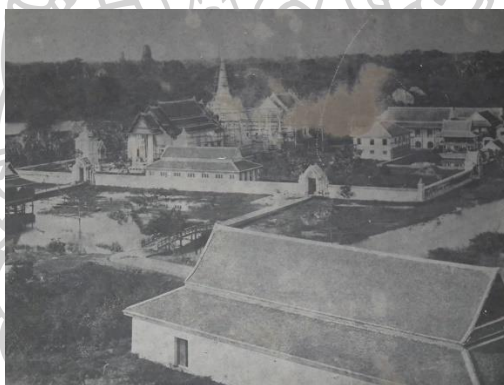
(กรุงเทพ : กรมไปรษณีย์โทรเลข)

อีกตัวอย่างหนึ่งคือ ในราชกิจจานุเบกษา พ.ศ. 2429 เรื่องรายงานโรงเรียน มีการระบุถึง “โรงเรียนตามพระอารามหัวเมืองแขวงกรุงเก่า 4 แห่ง” ซึ่งโรงเรียนที่สำคัญในช่วงก่อนการตั้งโรงเรียนประจำมณฑลกรุงเก่าคือโรงเรียนในวัดเสนาสนารามแห่งหนึ่งซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นโรงเรียนโรงเรียนประจำมณฑล และโรงเรียนฝึกหัดครูเพื่อสนับสนุนด้านการศึกษาตามหัวเมือง ในปี พ.ศ. 2441 กระทรวงศึกษาธิการได้กำหนดนโยบาย¹⁸⁷ โดยจากเอกสารกระทรวงธรรมการ เมื่อปี พ.ศ.

¹⁸⁷ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507, (กรุงเทพฯ: cursu, 2507) ,168.

2448 ได้กล่าวถึงการสร้างโรงเรียนแห่งใหม่ในเมืองกรุงเก่า ซึ่งได้ย้ายนักเรียนบางส่วนไปยังโรงเรียนที่สร้างใหม่บริเวณด้านหลังวังบริเวณหลังพระราชวังจันทร์เกษม และแบ่งออกเป็นแผนก 3 แผนก คือ โรงเรียนตัวอย่างมูล และโรงเรียนฝึกหัดครู ไปตั้งอยู่ที่โรงเรียนแห่งใหม่ดังกล่าว แต่โรงเรียนตัวอย่างประถมยังคงตั้งอยู่วัดเสนาสนาราม¹⁸⁸

โดยในปี พ.ศ. 2450 มีเอกสารที่ระบุถึงการให้โรงเรียนตัวอย่างประถม ย้ายไปตั้งที่โรงเรียนฝึกหัดครู เพราะสถานที่คับแคบ จากนั้นให้เปลี่ยนชื่อโรงเรียนฝึกหัดครู เป็นโรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลกรุงเก่า โดยเรียนรวมกันทุกแผนก ทั้งชั้นมูลศึกษา ชั้นประถม และฝึกหัดครู และระดับมัธยม¹⁸⁹ การเกิดขึ้นของโรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลกรุงเก่าที่มีการย้ายสถานที่ไปมาหลายครั้งสะท้อนให้เห็นเป็นอย่างดีถึงการพยายามขยับขยายโรงเรียนเพื่อรับประชากรที่เพิ่มขึ้น ซึ่งต่อมาโรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลกรุงเก่าแห่งนี้ได้พัฒนาเป็นโรงเรียนอยุธยาธรรมและโรงเรียนอยุธยาวิทยาลัย ตามลำดับ

ภาพที่ 45 วัดเสนาสนาราม

ที่มาภาพ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

อีกตัวอย่างหนึ่งในช่วงหลังลงมา โรงเรียนระดับมัธยมศึกษาของฝ่ายหญิง ในมณฑลกรุงเก่าได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2460 โดยสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง จากพระราชดำริเกี่ยวกับการจัดการศึกษาสำหรับสตรีในเมืองอยุธยาที่ไม่มีสถานที่ และยังไม่แพร่หลาย จึงได้พระราชทานทุนทรัพย์สร้างโรงเรียนมัธยมสำหรับสตรีขึ้นบริเวณวัดขวางซึ่งเป็นวัดร้างทางทิศตะวันออกของพระราชวังจันทร์เกษม โดยได้พระราชทานนามโรงเรียนว่า “โรงเรียน

¹⁸⁸ เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่องสร้างโรงเรียนผดุงชาติ กรุงเก่า ใน ศธ.51.1/14 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ : 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2448 – 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2449).

¹⁸⁹ "ย้ายโรงเรียนตัวอย่างมณฑลกรุงเก่า มาตั้งที่โรงเรียนฝึกหัดครู," ใน ศธ.51.1/16 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 9 กรกฎาคม – 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2450).

จอมสุรางค์อุปถัมภ์” โดยมีพระราชเสาวนีย์โปรดเกล้าฯ ให้จอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถเสด็จเปิดแทนพระองค์ ในวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2462¹⁹⁰

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ มีแผนผังอาคารเป็นรูปตัว E โดยเน้นที่มุขกลาง โดยหลักฐานจากภาพถ่ายเก่าของโรงเรียนเห็นได้ชัดว่าในช่วงแรกเริ่มการก่อสร้างอาคารโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ได้ก่อสร้างเป็นอาคารชั้นเดียวเท่านั้น ก่อนที่อาคารจะถูกปรับเปลี่ยนเป็นอาคารสองชั้นในช่วงปี พ.ศ.2474 อันแสดงให้เห็นถึงการพยายามขยายขยายสถานที่เพื่อให้บริการใช้งานอันเกิดจากประชากรที่เพิ่มมากขึ้นในเมืองกรุงเทพฯ

ตัวอย่างอาคารทั้งสามหลังมีลักษณะที่เหมือนกันคือเป็นอาคารที่สร้างขึ้นนอกพระราชวังจันทน์เกษมมาตั้งแต่แรก ซึ่งอาจพิจารณาได้ว่าไม่ใช่การใช้งานอย่างชั่วคราวแบบหน่วยงานต่าง ๆ ที่ต้องใช้งานอาคารในพระราชวังจันทน์เกษม แต่ทว่าอาคารดังกล่าวเหล่านี้ก็จำเป็นที่จะต้องปรับปรุงก่อสร้างขึ้นใหม่ในช่วงทศวรรษที่ 2450 – 2460 อันสะท้อนให้เห็นว่าประชากรในมณฑลกรุงเทพฯมีการเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

ภาพที่ 46 โรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์

2.3.3 เขตสุขาภิบาลและเรือนแพ

การศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องสาธารณสุขเมืองกรุงเทพฯที่ผ่านมาให้ความสำคัญกับพระยาโบราณราชธานินทร์ ในฐานะผู้ริเริ่มเรื่องการกำหนดเขตสุขาภิบาลในเมืองกรุงเทพฯ เป็นผู้ที่ทำให้เมืองกรุงเทพฯมีระบบสาธารณสุข มีชุมชนสะอาด และมีโรงพยาบาลสมัยใหม่ ภายใต้เขตสุขาภิบาล อันเป็นสิ่งที่ทำให้เมืองกรุงเทพฯเจริญขึ้น แต่สิ่งหนึ่งที่ควรพิจารณาคือ ระบบสาธารณสุข ใน

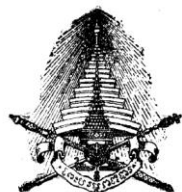
¹⁹⁰ "เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง รายงานการเปิด ร.ร. จอมสุรางค์อุปถัมภ์ จ.อยุธยา", ใน ศธ.

เมืองกรุงเก่าที่ถูกออกกฎหมายผ่านเขตสุขภาพิบาลนั้นได้สร้างพื้นที่ควบคุมแบบหนึ่งที่จะกำหนดและเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตบนเรือนแพของชาวเมืองกรุงเก่า

วิถีชีวิตของชาวเมืองกรุงเก่าที่มีมาแต่เดิม คือวิถีชีวิตบนเรือนแพ มีตลาดค้าขายต่าง ๆ โดยเฉพาะที่บริเวณบริเวณ “หัวรอ” รวมถึงเรือนแพอาจเป็นที่ตั้งของเรือนเจ้าเมืองของเมืองกรุงเก่ามาแต่เดิมด้วย แต่ทว่าเขตสุขภาพิบาลที่เริ่มมีการออกกฎหมายตั้งแต่ในปี.ศ.2459 ได้มีนโยบายเกี่ยวกับการควบคุมพื้นที่เรือนแพค้าขายของชาวกรุงเก่า ซึ่งในประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขภาพิบาลเมืองกรุงเก่า ระบุอย่างชัดเจนว่า “บ้านเรือนเรือแพ” ที่หนาแน่น เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดการ “การสะสมสิ่งโสโครก” ของเมืองกรุงเก่า โดยมีข้อความดังนี้

“เมืองกรุงเก่าซึ่งเป็นที่ตั้งมณฑลในเวลานี้ เป็นที่ประชุมชนมาก มีบ้านเรือนเรือแพหนาแน่น และราษฎรได้ประชุมทำการค้าขายทั้งทางบกแลทางน้ำ การที่มีผู้คนพลเมืองประชุมกันทำมาหาเลี้ยงชีพมากขึ้นเช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดการสะสมสิ่งโสโครก ซึ่งอาจจะเป็นเชื้อให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บขึ้นได้ อีกประการหนึ่งทางที่ประชุมชนได้อาศัยประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพอยู่นั้น ก็ยังไม่สะดวกแลเพียงพอ มหาเสวกโท พระยาโบราณราชธานินทร์ จึงคิดจะจัดการสุขภาพิบาลขึ้นเพื่อป้องกันความไข้เจ็บ และบำรุงการไปมาของประชาชนให้สะดวกยิ่งขึ้น”¹⁹¹

วันที่ ๑๑ มิถุนายน ๒๔๕๙ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๓ หน้า ๖๑

ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขภาพิบาลเมืองกรุงเก่า

มีพระบรมราชโองการตั้งสภานอกราชการขึ้นก่อน ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ตามความในพระราชบัญญัติจัดการสุขภาพิบาลนครหัวรอเมือง รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๑ มกราคม ๒ มี ความว่า ถ้าจะทรงระงับไปรุดกัฏโปรถระหม่อม ให้ไว้พระราชบัญญัติในฉบับกัฏโปรถระหม่อมใด จะให้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา และในหนังสืออื่น ๆ จะให้พระราชบัญญัตินี้ด้วยเป็นสำคัญนั้น

เล่ม ๓๓ หน้า ๖๒ ราชกิจจานุเบกษา วันที่ ๑๑ มิถุนายน ๒๔๕๙

มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาโบราณราชธานินทร์ สมุหเทศาภิบาลหัวรอจะทรงกรมหลวงกรุงเก่ามีใบบอกเจ้าเมืองนครหัวรอมาขอให้น้ำลายกรมหลวงนครราชสีมาทราบเพื่อออกหนังสือขอไว้ เมืองกรุงเก่าซึ่งเป็นที่ตั้งมณฑลในเวลานี้ เป็นที่ประชุมชนมาก มีบ้านเรือนเรือแพหนาแน่น และราษฎรได้ประชุมทำการค้าขายกันมากแลทางน้ำ การที่มีผู้คนพลเมืองประชุมกันทำมาหาเลี้ยงชีพมากขึ้นเช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดการสะสมสิ่งโสโครก ซึ่งอาจจะเป็นเชื้อให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บขึ้นได้ อีกประการหนึ่งทางที่ประชุมชนได้อาศัยประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพอยู่นั้น ก็ยังไม่สะดวกแลเพียงพอ มหาเสวกโท พระยาโบราณราชธานินทร์ จึงคิดจะจัดการสุขภาพิบาลขึ้นเพื่อป้องกันความไข้เจ็บ และบำรุงการไปมาของประชาชนให้สะดวกยิ่งขึ้น จึงได้คิดจัดการสุขภาพิบาลเมืองกรุงเก่าขึ้นเป็นครั้งแรกจัดขึ้น จะจัดเก็บเงินในตำบลหัวรอ ๑ ตำบลหัวรอไชย ๑ ตำบลท่าสุก ๑ ตำบลสวนพญู ๑ ตำบลกระมัง ๑ รวม ๕ ตำบล ในท้องที่อำเภอเมืองกรุงเก่ามีเขตรัถกันตตั้งเป็น คือ

ภาพที่ 47 พระบรมราชโองการประกาศ ใช้พระราชบัญญัติสุขภาพิบาลเมืองกรุงเก่า ที่มภาพ พระบรมราชโองการประกาศ ใช้พระราชบัญญัติสุขภาพิบาลเมืองกรุงเก่า. ราชกิจจานุเบกษา, 33.61.

¹⁹¹ "พระบรมราชโองการประกาศ ใช้พระราชบัญญัติสุขภาพิบาลเมืองกรุงเก่า" ใน ราชกิจจานุเบกษา (2459) ,33,61.

ในช่วงเวลาเดียวกับการตั้งเขตสุขาภิบาล พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ก็ได้รวมเงินกับข้าราชการ และประชาชนในมณฑลกรุงเก่าได้รวมเงินการจัดสร้างโรงพยาบาลแบบตะวันตกขึ้นที่ตำบลหอรด้นไชย ติดแม่น้ำป่าสัก (ทิศตะวันออกของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา) เพื่อถวายพระราชกุศลแด่สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โดยมีสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เสด็จเปิดโรงพยาบาลแห่งนี้เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2455 โดยให้ชื่อว่า “โรงพยาบาลปัญจมาราชอุทิศ”¹⁹²

โรงพยาบาลปัญจมาราชอุทิศ มีลักษณะเป็นอาคารราชการต่างจังหวัดในสมัยรัชกาลที่ 5 – รัชกาลที่ 6 ทั่วไป คือ อาคารหลังคาทรงปั้นหยาในแผนผังสี่เหลี่ยม เน้นที่มุขหน้าของอาคาร โดยต่อขึ้นไปเป็นแผงวงโค้งรับกับหลังคาของอาคาร อาคารโรงพยาบาลปัญจมาราชอุทิศมีอาคารหลักหนึ่งหลัง และอาคารรองอีกสองหลังซ้ายขวา ที่มุขกลางของอาคารหลักมีตราโรงพยาบาลปัญจมาราชอุทิศ “จปร” และป้ายชื่อโรงพยาบาลว่า “โรงพยาบาลจปร” ปัจจุบันอาคารทั้งสามหลังได้ถูกรื้อถอนไปแล้ว

ภาพที่ 48 ตราโรงพยาบาลปัญจมาราชอุทิศ และป้ายชื่อโรงพยาบาล

ที่มาภาพ ความเป็นมาของสำนักงานสาธารณสุขพระนครศรีอยุธยา (พระนครศรีอยุธยา : มปท.)

¹⁹² "เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง สร้างโรงพยาบาลปัญจมาราชอุทิศเมืองกรุงเก่า," ใน ม 12.3/3 (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 17 ธันวาคม พ.ศ. 2455 – 21 มกราคม พ.ศ. 2455).

ภาพที่ โรงพยาบาลปัญจมารชอุทิศ

ที่มาภาพ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

ในช่วงเวลาก่อนหน้านี้ ประมาณปีพ.ศ.2442 สยามได้เริ่มจัดทำตลาดบกขึ้นบกฝั่งของเกาะเมืองบริเวณเลยขึ้นไปทางทิศตะวันตกของหัวรอ โดยในช่วงแรกเริ่มเป็นการก่อสร้างในลักษณะอาคารตลาดบก และห้องแถว หลังคามุงจาก ซึ่งมีการปรับปรุงหลายครั้งแต่ปรากฏว่าไม่ได้ใช้งานมากนัก และทรุดโทรมลงในเวลาต่อมา¹⁹³ จนกระทั่งในปีพ.ศ.2459 เมื่อมีการออกพระราชบัญญัติสุขาภิบาลเมืองกรุงเทพฯซึ่งระบุอย่างชัดเจนว่า “บ้านเรือนเรือแพ” เป็นการ “สะสมสิ่งโสโครก” พระยาโบราณราชธานินทร์จึงได้พยายามปรับปรุงอาคารตลาดบกและห้องแถวที่หัวรอขึ้นใหม่ในปีพ.ศ.2460 โดยดำเนินงานได้ระบบสุขาภิบาลแบบสมัยใหม่ มีการถมที่ให้ได้ระดับ ทำถนนและท่อระบายน้ำ เพื่อความสะดวกของพื้นที่ ซึ่งน่าจะหวังให้ชาวเมืองกรุงเทพฯขึ้นไปใช้งานอาคารบนบก

ในแง่หนึ่งการเกิดขึ้นของเรือนแพต่าง ๆ ที่เมืองกรุงเทพฯอาจจะสะท้อนถึงจำนวนประชากรที่มากขึ้นเรื่อย ๆ จนควบคุมลำบาก ซึ่งอาจพิจารณาได้ว่าสยามในเวลานั้นต้องการที่จะบริหารจัดการพื้นที่ให้ชาวเมืองมีวิถีชีวิตที่ดีขึ้นภายใต้แนวคิดผู้นำความเจริญมาสู่เมืองกรุงเทพฯ อย่างไรก็ตามในรายงานรายงานระยะเสด็จพระราชดำเนินประพาสทรงบวงสรวงอดีตมหาราชสมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งเขียนโดยพระยาโบราณราชธานินทร์ ในปีพ.ศ. 2464 ระบุค่อนข้างชัดเจนถึงการขยายตัวของเรือนแพไปทางทิศตะวันตกของเมืองมากขึ้น อันแสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวของความพยายามควบคุมชาวกรุงเทพฯด้วยเขตสุขาภิบาลในเวลานั้น ดังนั้นว่า “ตลาดน้ำแต่เดิมมีแพจอดค้าขายอยู่แต่หน้าพระราชวังจันทน์ขึ้นไป

¹⁹³ เกื้อกุล ยืนยงอนันต์, ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500,38.

จนถึงสี่แยกวัดทองปูลุ ครั้งเมื่อ 4-5 ปีมานี้ มีแพเพิ่มเติมลงมาข้างใต้ แลบัดนี้ได้มีลงมาจนถึงใต้ปากคลองทรายแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่าต่อไปคงจะมีเลยลงมาจนแถวท่าสถานีรถไฟ”¹⁹⁴

ข้อสังเกตอีกข้อหนึ่งที่น่าสนใจ และน่าจะเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวสยามในเวลานั้นตั้งใจอย่างมากที่จะนำเรือนแพออกไปจากพื้นที่ริมน้ำของเมืองกรุงเก่า คือพื้นที่บนริมฝั่งตั้งแต่บริเวณหัวรอเป็นต้นไป เป็นที่ตั้งของบ้านพักข้าราชการต่าง ๆ ที่มาทำงานในสถานที่ราชการในระบบเทศาภิบาล บ้านพักของหน่วยงานต่าง ๆ ตั้งอยู่เรียงกันไปตั้งแต่บริเวณหน้าพระราชวังจันทน์เกษม จนถึงบริเวณโรงพยาบาลปัญจมาธิดาอุทิศใกล้กับท่าเรือข้ามฝากไปยังสถานที่รถไฟ อันเป็นบริเวณที่พระยาโบราณราชธานินทร์กล่าวไว้ว่ามีแพจอดค้าขายอยู่และกลัวที่จะเลยขึ้นมายังแถวท่าสถานีรถไฟ

คำกล่าวในพระราชบัญญัติสุขาภิบาลเมืองกรุงเก่าที่ว่า “บ้านเรือนเรือแพหนาแน่น และราษฎรได้ประชุมทำการค้าขายทั้งทางบกและทางน้ำ การที่มีผู้คนพลเมืองประชุมกันทำมาหาเลี้ยงชีพมากขึ้นเช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดการสะสมสิ่งโสโครก ซึ่งอาจจะเป็นเชื้อให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บขึ้นได้”¹⁹⁵ จึงเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับบ้านพักข้าราชการเมืองกรุงเก่าซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งริมน้ำที่มีเรือนแพต่าง ๆ ตั้งอย่างหนาแน่นตั้งอยู่หน้าบ้านของพวกเขา อันอาจก่อให้เกิดความรำคาญและไม่สบายต่อพวกเขาโดยตรง ดังนั้นพระราชบัญญัติสุขาภิบาลเมืองกรุงเก่าจึงมีหน้าที่อีกอย่างหนึ่งในการนำเรือนแพต่าง ๆ ออกจากพื้นที่ริมน้ำซึ่งเป็นหน้าบ้านของพวกเขา ซึ่งจะทำให้บ้านพักราชการเหล่านั้นได้พื้นที่ริมน้ำที่สะอาดกลับคืนมา

กลุ่มอาคารบ้านพักราชการดังกล่าว มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมต่างกันไปในรายละเอียด โดยส่วนใหญ่จะเป็นอาคารไม้ยกพื้นสูงลักษณะแบบบังกลุที่มีการก่อสร้างมากในช่วงเวลานั้น ซึ่งบางหลังยังคงตั้งอยู่มาจนถึงปัจจุบัน บางหลังมีการรื้อถอนเพื่อสร้างอาคารใหม่แบบอาคารตึกสูงสมัยใหม่แล้ว อาคารหลังหนึ่งที่สำคัญคือ อาคารที่เรียกว่า “วังไสลทอง” ซึ่งเป็นบ้านพักของหม่อมเจ้าไสลทอง ทองใหญ่ ซึ่งเคยรับราชการเป็นข้าหลวงเกษตรและที่ดินมณฑลกรุงเก่าในช่วงปลายของมณฑลกรุงเก่า

¹⁹⁴ วรณศิริ เดชะคุปต์, กรุงเทพฯ เล่าเรื่อง, 217.

¹⁹⁵ พระบรมราชโองการประกาศ ใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลเมืองกรุงเก่า. ราชกิจจานุเบกษา, 33.61.

ภาพที่ 49 อาคาร “รังไรแสงทอง”

ภาพที่ 50 อาคารบ้านพักข้าราชการ ที่ปัจจุบันทรุดโทรมไปตามกาลเวลา

ภาพที่ 51 กลุ่มอาคารบ้านพักข้าราชการ ที่ปัจจุบันสร้างเป็นอาคารที่พักหลายชั้น

อย่างไรก็ดีในแง่หนึ่งอาจพิจารณาได้ว่าสยามในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลงของเมืองกรุงเก่า เป็นเข้ามาพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมือง แต่ทว่าการกำหนดเขตพื้นที่อนุรักษ์ และเขต สุขาภิบาลคือการทำหนดพื้นที่ควบคุมอันมีที่มาจากชาวสยามอีกแบบหนึ่ง ซึ่งสยามแสดงให้เห็นถึง อำนาจควบคุมในเวลานั้นที่สยามได้เข้ามากำหนดหน้าที่ให้แก่เมือง

ในแง่นี้อาจพิจารณาได้ในสองส่วน คือ 1) พื้นที่ด้านในอันเป็นพื้นที่อนุรักษ์ แสดงให้เห็นคือ ความพยายามในการควบคุมและใช้งานพื้นที่ “อดีต” ของเมืองกรุงเก่า ภายใต้แนวคิดประวัติศาสตร์ที่

เจริญรุ่งเรืองของสยาม ซึ่งเป็นผลทำให้ชาวกรุงเก่าจำเป็นต้องอาศัยในพื้นที่รอบเกาะเมืองที่เป็นสำคัญ ซึ่งนำไปสู่พื้นที่ที่สองคือ 2) พื้นที่ควบคุมผ่านระบบสุขาภิบาล การดำเนินการนี้เป็นการดำเนินการของสยามที่พยายามสร้างชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมืองในอนาคต โดยมุ่งตรงไปยังการพยายามลดการใช้เรือนแพต่าง ๆ และพยายามให้ชาวสยามเริ่มขึ้นมาใช้ชีวิตด้านบนผ่านตลาด ห้างแถว และสถานที่ราชการที่ก่อสร้างขึ้นใหม่ อันเป็นการย้ำให้เห็นว่าเมืองกรุงเก่ากำลังถูกกำหนดทิศทางและหน้าที่ให้เป็นเมืองกรุงศรีอยุธยาตามทิศทางของชาวสยาม ซึ่งทิศทางนี้ยังส่งผลต่อเมืองกรุงเก่าอย่างรุนแรงจนถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่าลักษณะวิถีชีวิตบนเรือนแพที่เมืองกรุงเก่าจะเปลี่ยนแปลงได้ยาก แต่ทว่าในระยะเวลาต่อมาเรือนแพในเมืองกรุงเก่าก็ค่อยๆ หายไปในที่สุด ซึ่งจากการศึกษาโดยการสัมภาษณ์ผู้ที่เคยอยู่เรือนแพที่บริเวณหน้าวังจันทร์เกษมและบริเวณหัวรอ โดย เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ ให้ข้อมูลที่ค่อนข้างตรงกันว่ามีมาจากสองสาเหตุคือ 1) จากเรื่องระดับน้ำที่มีการเปลี่ยนแปลงการขึ้นลงอันมีมาจากการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ในปัจจุบัน และ 2) จากกฎหมายต่าง ๆ ของเทศบาลพระนครศรีอยุธยาที่ขัดกับวิถีชีวิต โดยเฉพาะเรื่องการใช้น้ำในคลองเพื่ออุปโภคและบริโภค จนสุดท้ายเรือนแพบางหลังได้ตั้งเสาขึ้นที่ริมฝั่งอย่างถาวรจนถึงปัจจุบัน ซึ่งตลาดบกที่หัวรอก็ได้กลายมาเป็นตลาดบกที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งของเมืองพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบัน¹⁹⁶

ช่วงท้ายของระบบมณฑลเทศาภิบาล สยามยังคงมุ่งพัฒนาพัฒนาเมืองกรุงเก่าอยู่อย่างต่อเนื่อง และต่อเนื่อง (ในช่วงหลังได้เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอยุธยา) เช่นในครั้งที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) ได้มีพระราชดำรัสให้วาดภาพจิตรกรรมพระราชประวัติพระนเรศวรที่วิหารวัดสุวรรณดาราราม สถานที่ซึ่งเป็นถิ่นฐานเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) อันเป็นพระราชประวัติพระนเรศวรที่มีการแสดงถึงสัญลักษณ์และกิจกรรมหลายอย่างที่ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับที่เขียนในสมัยกรุงศรีอยุธยาหลายอย่าง เช่น ภาพพระสยามเทวาธิราชขึ้นไปทูลเชิญพระอิศวรให้ลงมาจุติเป็นพระนเรศวร ภาพการตีไก่ชนเพื่อพนันบ้านเมือง ภาพการทำปฐมกรรมพระยาละแวก และอื่น ๆ อีกหลายภาพ ซึ่งจิตรกรรมชุดนี้ยังคงถูกเล่าซ้ำอย่างต่อเนื่องในเรื่องเล่าในภาพยนตร์ หรือแม้แต่ในบทเรียนของกระทรวงศึกษาธิการจนถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ดีสถานที่ทางจินตนาการนี้ได้ถูกยุติลงเป็นการชั่วคราวเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475

¹⁹⁶ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500, 96.

ภาพที่ 52 วัดสุวรรณดาราราม

บทที่ 5 เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เขตอนุรักษโบราณสถานที่ถูกตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อสงวนไว้ซึ่งสถานที่วัดร้างและเมืองเก่า ได้ถูกพัฒนาให้เป็นเมืองสมัยใหม่ มีการตัดถนนและสะพาน เข้าไปเปลี่ยนแปลงเขตอนุรักษให้เป็นสถานที่อยู่อาศัย มีการสร้างสถานที่ราชการ และวางระบบ สาธารณูปโภคสมัยใหม่ไปสู่ความเป็นเมือง ทั้งหมดนี้ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงเขตอนุรักษอย่างรุนแรง แต่ทว่าการพัฒนานี้ก็ดำรงอยู่ได้เพียง 30 กว่าปีเท่านั้น จนกระทั่งเมืองกรุงเก่าได้ถูกฟื้นฟูขึ้นใหม่ ภายใต้แนวคิด “นครประวัติศาสตร์อยุธยา”

การศึกษาประวัติศาสตร์เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาที่ผ่านมามีการพัฒนาพื้นที่เกาะ เมืองพระนครศรีอยุธยาในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 ในแนวทางที่ใกล้เคียงกัน เช่น ผลงานของ พัทธ์ แต่งพันธ์¹⁹⁷ หรือ ศุภสุตา ปรีเปรมใจ¹⁹⁸ ที่ให้ข้อเสนอค่อนข้างคล้ายกันว่า การพัฒนาของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาตั้งแต่ช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 เป็นต้น มาเป็นผลมาจากการพัฒนาระบบคมนาคมของประเทศ ซึ่งทำให้เกิดการตัดถนนเข้ามายังพื้นที่เกาะ เมืองพระนครศรีอยุธยา มีการปรับศูนย์กลางทางราชการจากเดิมที่อยู่รอบเกาะเมืองมายังใจกลางเมือง

การอธิบายแบบนี้อาจทำให้เข้าใจได้เป็นอย่างดีว่า สถาปัตยกรรมช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าบน เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาที่ค่อยๆ ถูกลดความสำคัญลง อันเนื่องมาจากการย้ายระบบคมนาคม อาคารบางแห่งอาจถูกรื้อถอนไปเมื่อไม่ได้ใช้งาน บางแห่งทิ้งร้างลง บางแห่งอาจจะยังใช้งานอยู่จนถึง ปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม คำอธิบายลักษณะนี้ไม่ทำให้เราเข้าใจได้ว่าเพราะเหตุใดสถาปัตยกรรมช่วงสมัย มณฑลกรุงเก่าบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาถึงหายไปจากความสนใจของนักวิชาการที่ศึกษา ประวัติศาสตร์และหน่วยงานที่มีหน้าที่โดยตรงในการดูแลอาคารเหล่านี้ ในฐานะที่อาคารต่าง ๆ

¹⁹⁷ พัทธ์ แต่งพันธ์, การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษโบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา และปริมณฑล พ.ศ. 2482 – 2544.

¹⁹⁸ ศุภสุตา ปรีเปรมใจ, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2483-2534 (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร: ปรินฤณอักษรสตราศตวรรษมหาบัณฑิต, 2557).

เหล่านี้เป็นอาคารที่ “ถึงซึ่งโดยอายุหรือโดยลักษณะแห่งการก่อสร้าง” และ “เปนประโยชน์ในทางศิลปประวัติศาสตร์หรือโบราณคดีได้”¹⁹⁹

คำถามดังกล่าวข้างต้น อาจจะต้องใช้การอธิบายผ่านการใช้เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นสถานที่ในการต่อสู้กันทางการเมือง ในช่วงหลังปี พ.ศ.2475 ระหว่างคณะราษฎรกับฝ่ายกษัตริย์นิยมที่จบลงด้วยการชนะของฝ่ายหลัง โดยเฉพาะการเข้ามามีอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งหลังจากนั้นได้ก่อให้เกิด “แผนแม่บทจินตนาการ” หลายฉบับ บนพื้นที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ทั้งนี้เพื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาในจินตนาการให้กลับมาโลดแล่นในความทรงจำทางสังคมอีกครั้งหนึ่ง

1. การทำเมืองใหม่ และวงเวียน

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 และการออกพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบบริหารแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2476 ผลกระทบสำคัญประการหนึ่งต่อมณฑลอยุธยา คือการยกเลิกระบบบริหารราชการแบบมณฑลเทศาภิบาล และรวมระบบการบริหารราชการไว้ที่เมืองหลวง ซึ่งมีผลทำให้จังหวัดต่าง ๆ มีฐานะเท่ากันทั่วประเทศ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่เปรียบเสมือนศูนย์กลางของภาคกลางในสมัยมณฑลเทศาภิบาลจึงถูกลดฐานะลงกลายเป็นเพียงจังหวัดหนึ่ง เท่ากับจังหวัดอื่น ๆ

ในช่วงที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และมีปรีดี พนมยงค์ ดำรงตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง²⁰⁰ รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินซึ่งเป็นที่สาธารณสมบัติของแผ่นดินและที่วัดร้างภายในกำแพงเมืองจังหวัดพระนครศรีอยุธยาให้กระทรวงการคลัง พุทธศักราช 2581 ซึ่งเขตแนวดังกล่าวเป็นเขตที่ตั้งไว้ตั้งแต่สมัยมณฑลกรุงเก่า จากการดำเนินการครั้งนี้ทำให้พื้นที่ภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเกือบทั้งหมดอยู่ภายใต้การดำเนินงานของรัฐ โดยปราศจากการป้องกันและอนุรักษ์ ซึ่งนโยบายดังกล่าวได้สอดคล้องกับการก่อสร้างระบบการคมนาคม และการก่อสร้างสถานที่ราชการหลายแห่งโดยเฉพาะศาลากลางจังหวัดที่มีจุดพัฒนาอยู่ที่ใจกลางเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

ระบบการคมนาคมเป็นสิ่งที่ถูกพัฒนาขึ้นในช่วงหลัง พ.ศ. 2475 จากการพัฒนาระบบทางหลวงขึ้นทั่วประเทศ ผลกระทบหนึ่งที่เกิดขึ้นต่อเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาคือ ทางหลวง

¹⁹⁹ พระราชบัญญัติโบราณสถานโบราณวัตถุศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติโบราณสถานโบราณวัตถุศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535, (2535).

²⁰⁰ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500, 54.

แผ่นดินหมายเลข 1 (ถนนพหลโยธิน) กรุงเทพฯ-แม่สาย(เขตแดน) ที่เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ พ.ศ. 2479²⁰¹ ซึ่งตัดผ่านจังหวัดพระนครศรีอยุธยาบริเวณอำเภอวังน้อย ซึ่งในปี พ.ศ. 2483 ได้มีการก่อสร้างทางหลวงหมายเลข 309 เชื่อมระหว่างอยุธยา – วังน้อย โดยตัดออกมาจากถนนพหลโยธิน²⁰² ซึ่งในช่วงเวลาเดียวกันเป็นขณะเดียวกับการก่อสร้าง “สะพานปรีดี-ธำรง”²⁰³ ที่เป็นสะพานเชื่อมระหว่างถนนสายนี้เข้าไปในเกาะเมือง ชื่อของสะพานมาจากชื่อของนายปรีดี พนมยงค์ และหลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ ซึ่งมีถิ่นฐานอยู่ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในปัจจุบันเป็นเส้นทางหลักเส้นทางหนึ่งในการเข้าสู่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา การพัฒนาดังกล่าวจึงเสมือนจุดเริ่มต้นที่ทำให้เกิดการพัฒนากาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

การดำเนินการตัดถนนใหม่ทั้งหมดบนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นการดำเนินงานที่เน้นไปที่การพัฒนาที่ดินและการใช้งานของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาอย่างแท้จริง การดำเนินงานในช่วงนี้จึงเต็มไปด้วยการรื้อถอนโบราณสถาน การถมคูคลองโบราณ เพื่อการตัดถนน โดยสุดแนวถนนโรจนะที่ตัดแยกมาจากถนนพหลโยธิน คือ ศาลากลางจังหวัดพระนครศรีอยุธยาหลังใหม่ และสถานที่ราชการ ที่ไม่ใช่ในพระราชวังจันทร์เกษม และบริเวณย่านหัวรออีกต่อไป

อย่างไรก็ดีจากการศึกษาของพัทธ์ แดงพันธ์ ได้กล่าวถึงโครงการพัฒนาผังเมืองใหม่ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ในช่วงปี พ.ศ. 2480 โดยใช้พื้นที่บริเวณ “หัวรอ” เป็นจุดศูนย์กลาง ในการพัฒนาและสร้างสะพานข้ามจากข้างนอกเข้ามาในบริเวณนั้น พร้อมกับการตัดถนน สร้างวงเวียน และก่อสร้างสถานที่ราชการใหม่ทั้งหมด แต่การดำเนินการดังกล่าวจะต้องอาศัยงบประมาณจำนวนมาก ทำให้นโยบายดังกล่าวตกไป²⁰⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่า พื้นที่ดังกล่าวเป็นบริเวณที่ตั้งของสถานที่ราชการสำคัญในสมัยมณฑลกรุงเก่า ซึ่งถือว่าเป็นจุดศูนย์กลางของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในสมัยนั้น นโยบายดังกล่าวจึงเป็นการสะท้อนถึงรัฐบาลในขณะนั้นที่เลือกจะวางแนวพัฒนากาะเมืองพระนครศรีอยุธยาให้อยู่ในบริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาต่อไป

²⁰¹ 84 ปี กรมทางหลวง : ทัศนะในงานฉลองวันคล้ายวันสถาปนากรมทางหลวง 1 เมษายน 2539, (กรุงเทพฯ: ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, 2539).

²⁰² "ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ระบบหมายเลขทางหลวงแผ่นดินและทางหลวงจังหวัด พ.ศ. 2511," ใน *ราชกิจจานุเบกษา* 85, 60ง (วันที่ 2 กรกฎาคม 2511).

²⁰³ *เกื้อกุล ยินยงอนันต์, ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500*, 53 – 55.

²⁰⁴ พัทธ์ แดงพันธ์, *การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา และปริมณฑล พ.ศ. 2482 – 2544*, 58 – 61.

จุดน่าสังเกตที่สุดในการวางผังเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในครั้งนี้นี้คือ ผู้มีอำนาจในขณะนั้น มีลักษณะของการวางผังเมืองที่ค่อนข้างคงลักษณะของความเป็นเมืองเก่าไว้พอสมควร โดยเฉพาะการตัดถนนที่อิงตามแนวถนนเดิมของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งดูเหมือนจะไม่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อผังเมืองโบราณมากนัก สังเกตจากการตีตกรสร้างวงเวียนที่บริเวณหัวรอในข้างต้น มีเพียงอาคารราชการใหม่เท่านั้นที่ถูกสร้างขึ้นซึ่งอาจจะสร้างทับลงบนแนวโบราณสถานบางแห่งไป

อย่างไรก็ดีการออกแบบ “พื้นที่เมืองใหม่” ซึ่งมีลักษณะเป็น คณะราษฎร ชัดเจน ได้ไปปรากฏที่เมืองลพบุรี โดยได้ทำการวางการจัดตั้งพื้นที่กลางเมืองใหม่ผ่านการจัดตั้งเทศบาลเมืองลพบุรี ในปี พ.ศ. 2478 โดยมีวงเวียน “วงเวียนศรีสุนทร” “วงเวียนศรีสุริโยทัย” และ “วงเวียนเทพสตรี” และอาคารสถาปัตยกรรมแบบใหม่เกิดขึ้นที่บริเวณนั้น²⁰⁵

ภาพที่ 53 การออกแบบพื้นที่วงเวียนที่ย่านหัวรอ ที่ไม่ได้ก่อสร้างจริง
ที่มาภาพ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. มท.1.16/29.เรื่องตำแหน่งที่สร้างศาลาเทศบาลจังหวัด
พระนครศรีอยุธยา (สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

²⁰⁵ ปันรสี รักษา, "สถาปัตยกรรมสมัยใหม่ในเมืองลพบุรี," หน้าจั่ว 32 (มกราคม-ธันวาคม 2560).

ภาพที่ 54 สะพานปรีดี-ธำรง
ที่มาภาพ ภาพถ่ายทางอากาศชุดวิลเลียมฮัน

ประวัติศาสตร์นิพนธ์กลุ่มหนึ่งมักให้ภาพของ ถนนและสะพานต่าง ๆ รวมถึง จอมพล ป. พิบูลย์สงคราม ในฐานะของสิ่งที่เข้ามาทำลายโบราณสถานในอยุธยา²⁰⁶ อย่างไรก็ตามก็ก็ได้ปรากฏร่องรอยของความพยายามอนุรักษ์โบราณสถานต่าง ๆ ในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาอยู่เช่นเดียวกัน เช่นเห็นได้จากการที่ปรีดี พนมยงค์ได้เป็นประธานในคณะกรรมการโครงการปรับปรุงเกาะเมืองของกระทรวงการคลัง โดยกรมศิลปากรประกาศขึ้นบัญชีคุ้มครองโบราณสถาน 21 แห่งที่บริเวณเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา รวมถึงการดำเนินการเช่นการ “สร้างรั้วคอนกรีตติดลวดหนาม” รอบแนวโบราณสถานต่าง ๆ ด้วย²⁰⁷ หรือที่ปรากฏในการศึกษาของ ขจรจบ กุสุมาวลี ที่พบว่า ในการวางผังเกาะเมืองนี้ จะมีการวางผังเมืองที่แบ่งโซนเป็นย่านการค้า ย่านชุมชน บริเวณที่ตั้งสถานที่ราชการ และเขตที่จะอนุรักษ์เป็นเขตโบราณสถานไว้แยกกันอย่างชัดเจน²⁰⁸

²⁰⁶ อังรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, "อยุธยา เมืองเก่าของเราแต่ก่อน' กับ คณะราษฎร 2475," หนังสือพิมพ์มติชน 20 กรกฎาคม 2560.

²⁰⁷ พัทธ์ แดงพันธ์, การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาและปริมณฑล พ.ศ. 2482 – 2544,93.

²⁰⁸ ขจรจบ กุสุมาวลี, การจัดการ "พื้นที่ประวัติศาสตร์" จากกรณีศึกษาบริเวณวิหารพระมงคลบพิตร จ.พระนครศรีอยุธยา (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542),31-32.

ช่วงเวลาต่อมา มีการพักเหตทางการเมืองหลายครั้ง การพัฒนาพื้นที่ใจกลางเมืองพระนครศรีอยุธยาถูกลดงบประมาณลงและไม่ได้รับการสนับสนุนเท่าที่ควร²⁰⁹ อย่างไรก็ดีเมื่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม เข้ามาปกครองประเทศอีกครั้งในปีพ.ศ. 2491 โดยมีนโยบายหลักคือการนำความเป็นไทยโดยการส่งเสริมวัฒนธรรม²¹⁰ ภาพสะท้อนที่เกิดขึ้นต่อเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในครั้งนี้คือการเกิดขึ้นของโครงการอนุรักษ์โบราณสถานต่าง ๆ ในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาที่ดำเนินการโดยกรมศิลปากร ประกอบกับการซ่อมแซมถนนหนทางต่าง ๆ ในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาไปในเวลาเดียวกัน²¹¹

ในช่วงเวลาเดียวกัน จากการศึกษาของณัฐพล แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เริ่มมีมากขึ้นระหว่างสหรัฐอเมริกา และกลุ่มกษัตริย์นิยม เขาระบุว่า ในระหว่างปี พ.ศ.2497 คีทฤทธิ ปราโมช ได้ติดต่อกับสถานทูตสหรัฐอเมริกาเพื่อแสดงให้เห็นว่ากษัตริย์กำลังแสวงหาพันธมิตรเพื่อต่อสู้กับอำนาจของฝ่ายรัฐบาลที่นำโดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งกำลังอ่อนแอลงเรื่อย ๆ กลุ่มกษัตริย์นิยมได้เสนอให้กษัตริย์เสด็จเยี่ยมประชาชนในชนบทเพื่อสร้างความนิยม ซึ่งเป็นทั้งการสร้างความนิยม และเป็นการสนองต่อนโยบายของสหรัฐอเมริกาในการใช้กษัตริย์เพื่อเป็นสัญลักษณ์ในการต่อต้านคอมมิวนิสต์ด้วย²¹²

ในเวลาที่มีการแข่งขันของสถาบันรัฐบาล และสถาบันกษัตริย์กำลังเข้มข้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็ได้เล่นบทบาทเป็นผู้นำของประเทศในการอุปถัมภ์การอนุรักษ์โบราณสถาน เหตุการณ์สำคัญคือ การเชิญนายอุณู นายกรัฐมนตรีพม่า ไปยังเมืองกรุงเก่า เพื่อเยี่ยมชมโบราณสถานที่กำลังอนุรักษ์ขึ้นใหม่ ในช่วงปี พ.ศ.2498²¹³ ซึ่งจอมพล ป. แสดงตัวในบทบาทผู้นำประเทศในการสร้างความสัมพันธ์กับพม่า ศัตรูที่อยู่ในจินตนาการของราชวงศ์และกลุ่มกษัตริย์นิยมมาตั้งแต่อดีต ซึ่งการดำเนินงานต่อมา ได้มีนโยบายฟื้นฟูเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว และแหล่ง

²⁰⁹ พัทธ์ แต่งพันธ์, การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา และปริมณฑล พ.ศ. 2482 - 2544,104

²¹⁰ จิตรพร วิทยาศาสตร์พันธุ์, "นโยบายวัฒนธรรมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม," ใน บันทึกการสัมมนาจอมพล ป. พิบูลสงครามกับการเมืองไทยสมัยใหม่ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540),(30).

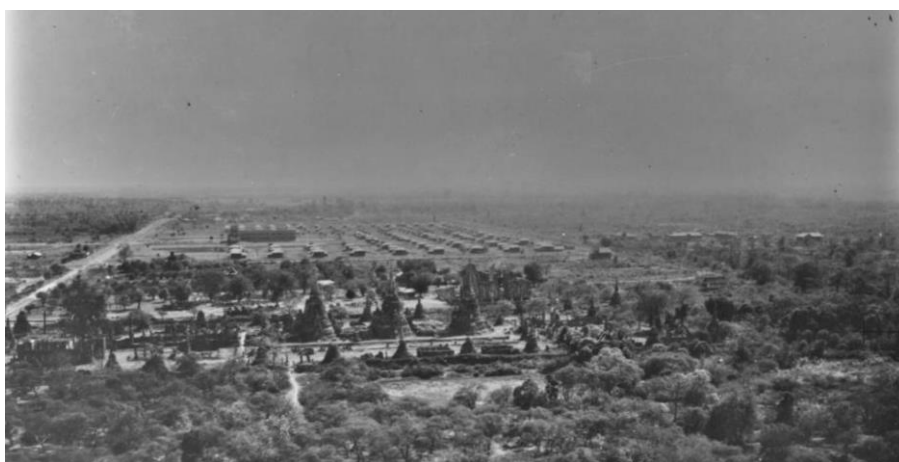
²¹¹ พัทธ์ แต่งพันธ์, การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา และปริมณฑล พ.ศ. 2482 - 2544,233.

²¹² ณัฐพล ใจจริง, ขอฟันไฟในฝันอันเหลือเชื่อ : ความเคลื่อนไหวของขบวนการปฏิรูปกษัตริย์สยาม (พ.ศ.2475-2500) ,337-338

²¹³ ทักษิณ เจริญเจริญ, การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2561) ,121.

เรียนรู้ถึงประวัติศาสตร์ของประเทศ ซึ่งคณะรัฐมนตรีได้ลงมติให้จัดตั้งคณะกรรมการบูรณะจังหวัดพระนครศรีอยุธยาขึ้น เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ.2499 โดยมีจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นที่ปรึกษา

อย่างไรก็ดีต่อมาในปี พ.ศ. 2500 จากปัญหาด้านการเมืองทำให้จอมพล ป. พิบูลสงครามต้องลี้ภัยทางการเมือง ซึ่งผลลัพธ์ให้ความเห็นว่าเป็นความพ่ายแพ้และสิ้นสุดอำนาจของคณะราษฎร โดยได้เกิดขั้วอำนาจใหม่ขึ้นมาคือ สหรัฐ กษัตริย์ และทหาร ซึ่งสามฝ่ายนี้ได้สนับสนุนซึ่งกันและกันในสร้างเสถียรภาพของอำนาจในยุคสมัยต่อมา

ภาพที่ 55 วัดพระศรีสรรเพชญ์

ฉากหลังคือศาลากลางจังหวัดแห่งใหม่ และแถวอาคารที่พักข้าราชการ
ที่มาภาพ ภาพถ่ายทางอากาศชุดวิลเลียมฮันท์

2.แผนแม่บทจินตนาการ

หลังการเยือนกรุงเก่าของจอมพล ป. และนายอนุ นายกรัฐมนตรีพม่า ไม่นาน ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุมีค่าจำนวนมากในกรุวัดราชบูรณะ ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระภูมิพลอดุลยเดช (รัชกาลที่ 9) และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ (ยศในขณะนั้น) ได้เสด็จทอดพระเนตรโบราณวัตถุที่พบคราวนั้น และทรงมีพระราชปรารภให้จัดสร้างพิพิธภัณฑสถานสำหรับจัดแสดงโบราณวัตถุเหล่านี้ ในปีพ.ศ. 2500 โดยพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยาได้เปิดอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ.2504 โดยได้ทรงเสด็จมาเปิดพิพิธภัณฑสถานด้วยพระองค์เอง

ในวันเดียวกัน ขณะเสด็จไปยังพระที่นั่งเย็น อาคารใหม่ที่ก่อสร้างขึ้นบนโบราณสถานเดิมสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ได้ก่อสร้างขึ้นมาในสมัยจอมพล ป. พิบูลย์สงคราม ได้เกิดพระราชดำรัสที่สำคัญบทหนึ่งคือ บทที่ว่าด้วย “อิฐเก่า ๆ ขึ้นเดียวก็มีค่า” ที่ถูกกล่าวถึงอย่างมากในปัจจุบัน ไม่มีการศึกษาถึงราชดำรัสบทนี้อย่างจริงจังว่ามีที่มาและจุดประสงค์อย่างไร แต่พระราชดำรัสบทดังกล่าวนี้ได้ถูกใช้กล่าวถึงอย่างบ่อยครั้งเมื่อมีการทำงานใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับโบราณวัตถุ และโบราณสถาน ดังนี้ว่า

“การสร้างอาคารสมัยนี้ คงจะเป็นเกียรติสำหรับผู้สร้างคนเดียว แต่เรื่องโบราณสถานนั้น เป็นเกียรติของชาติ อีฐู่เก่าๆ แผ่นเดียวก็มีค่าควรช่วยกันรักษาไว้ ถ้าเราขาดสุโขทัย อโยธยา และ กรุงเทพฯ แล้ว ประเทศไทยก็ไม่มีความหมาย ไม่ควรเอาของใหม่ไปปนกับของเก่า ควรจะรักษาของเก่าไว้ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับจิตใจของพลเมือง และสิ่งเหล่านี้เป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษเรา จึงควรรักษาไว้”

การเกิดขึ้นของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จึงเป็นหมุดหมายสำคัญของการเข้ามารับช่วงต่อ “จินตนาการ” ของฝ่ายสยามเก่า ที่หยุดพักไปนานตั้งแต่หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งหลังจากนี้ไปกรุงเก่า หรือพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบันจะถูกพัฒนาขึ้นได้ความพยายามที่จะทำให้เกิดกรุงศรีอยุธยาในจินตนาการขึ้นอีกครั้ง เป็นการดำเนินงานต่อเนื่องตั้งแต่สยามในช่วงสมัยมณฑลเทศาภิบาลได้เริ่มไว้ โดยในครั้งนี้ได้ดำเนินงานภายใต้แผนแม่บทต่าง ๆ ที่ถูกทำขึ้นตามนโยบายในหน่วยงานของกรมศิลปากร และยังคงดำเนินงานมาจนถึงกระทั่งปัจจุบัน

ตั้งแต่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาได้มีการดำเนินงานที่สำคัญทางวิชาการจากนักวิชาการฝั่งสหรัฐอเมริกา โดยเฉพาะขอบเขตด้านมานุษยวิทยาซึ่งกำลังศึกษาในภาคอีสานของไทยอย่างเข้มข้น เช่น การเกิดขึ้นของโครงการความร่วมมือกับมหาวิทยาลัยคอร์เนล พ.ศ.2490 (Cornell Thailand Project 1947) ที่เริ่มการศึกษาที่หมู่บ้านบางชัน ซึ่งองค์ความรู้ที่สำคัญในช่วงนี้ได้ทำให้ทั้งอเมริกาและชาวไทยเองเริ่มเข้าใจถึงชาวนาและชาวชนบทอีสานและเหนือที่เป็นกลุ่มเสี่ยงสำคัญที่จะเข้าร่วมกับฝ่ายคอมมิวนิสต์ ความร่วมมือทางวิชาการในครั้งนี้ก่อให้เกิดนักวิชาการหลายท่านที่เป็นรากฐานให้แก่วิชา “ไทยศึกษา” ของไทย เช่น Benedict Anderson เป็นต้น ดังที่อานันท์ กาญจนพันธุ์ เสนอว่า ความสัมพันธ์ในช่วงนี้เกิดขึ้นภายใต้ความสัมพันธ์พิเศษที่ไทยได้การบริหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ต้องการจะเข้าร่วมในตลาดทุนนิยมเสรี และรัฐเองก็มองเห็นศักยภาพที่จะขยายขอบเขตการลงทุนต่าง ๆ มายังไทยด้วย²¹⁴

หากพิจารณาถึงคณะทำงานต่าง ๆ ที่เป็นผู้ร่างแผนงานต่าง ๆ เพื่ออนุรักษ์และพัฒนาเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ล้วนแล้วแต่เป็นบุคลากรจากกรมศิลปากรทั้งสิ้น ซึ่งพื้นฐานแนวคิดของพัฒนาการวิชาประวัติศาสตร์ – โบราณคดี ของไทยในคณะโบราณคดีมหาวิทยาลัยศิลปากร มีความเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับการเข้ามาของวิชามานุษยวิทยาแบบตะวันตก ในช่วงหลัง ปีพ.ศ.2500 ซึ่งบุคลากรเหล่านี้จะเข้าสู่การทำงานในกรมศิลปากรในช่วงเวลาต่อมา

²¹⁴ อานันท์ กาญจนพันธุ์, *ทวนคลื่นความคิด กิ่งศตวรรษไทยศึกษา* (เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555), 13.

การขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จ.กาญจนบุรี ซึ่งเป็นโครงการร่วมระหว่างนักโบราณคดีไทย - เดนมาร์ก ในปีพ.ศ. 2503 โดยมี ดร.ไอกล นิลเซ็น เป็นหัวหน้าคณะร่วมกับเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร และสยามสมาคมโดยมีนักศึกษาจากคณะโบราณคดีเข้าร่วมในการขุดค้นครั้งนี้ด้วย ซึ่งปฐมฤกษ์ เกตุทัต ให้ความเห็นต่อโครงการนี้ว่า เกือบจะเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ในด้านความร่วมมือระหว่างคนไทยกับนักโบราณคดีต่างชาติ ในการขุดค้นทางโบราณคดีแบบมีแบบแผนและถูกต้องที่สุด ร่วมถึงได้กล่าวชื่นชมบุคคลต่าง ๆ ซึ่งเป็นอาจารย์สอนในคณะโบราณคดี ที่ได้ร่วมไปกับโครงการนี้ ว่า

“ในแง่หนึ่งคือเทคนิคการขุดค้นเราได้ประสบการณ์โดยตรงในการร่วมมือกับฝรั่งเดนมาร์ก เห็นวิธีการทำงานสนามแบบแปลก ๆ หรือในขั้นการวิเคราะห์เราก็มีคนไปตามไปวิเคราะห์โบราณวัตถุที่ Co - penhagen คือท่านอาจารย์สุด แสงวิเชียร ผู้ที่ล่องลับไปแล้ว และท่านอาจารย์ชิน อยู่ดี ได้รับอิทธิพลจากเทคนิคเหล่านี้โดยตรง แต่แน่นอนที่สุดผมไม่ได้หมายความว่าท่านรับเฉพาะจากที่นี่ แต่จากหลาย ๆ แนวทางรวมทั้งที่ท่านศึกษาค้นคว้าด้วยตัวเอง”²¹⁵

แน่นอนว่าการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีบ้านเก่ามีความสำคัญในฐานะการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเป็นระบบครั้งแรก แต่ครั้งที่สำคัญและมีอิทธิพลที่สุดครั้งหนึ่งของวงการโบราณคดีและประวัติศาสตร์ไทยคือ การขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านเชียงตั้งแต่ในช่วงปี พ.ศ.2515 เป็นต้นไป

ในขณะที่การต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ในไทยกำลังเข้มข้นในพื้นที่แถบภาคอีสาน กรมศิลปากรได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีที่หลุมขุดค้นวัดโพธิ์ศรีใน ซึ่งเป็นหมู่บ้านชาวพวน หรือที่เรียกว่าบ้านเชียง โดยในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระภูมิพลอดุลยเดช (รัชกาลที่ 9) และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ยศในขณะนั้น ได้เสด็จไปชมหลุมขุดค้นในวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2515 ด้วย ซึ่งต่อมา มหาวิทยาลัยเพนซิลเวเนีย สหรัฐอเมริกา ได้เข้ามาทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงร่วมกับกรมศิลปากรของไทย ในช่วงปี พ.ศ.2517 - พ.ศ.2518 ซึ่งปัจจุบันแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงมีสถานะเป็นแหล่ง “มรดกโลก” โดยการขุดค้นทางโบราณคดีในครั้งนั้นนำโดยเชสเตอร์ กอร์แมน (Chester Gorman) และ จอยซ์ ซี. ไวต์ (Joyce C. White) ซึ่งปัจจุบันจอยซ์ยังคงศึกษาแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงอยู่ตลอดในทุกแง่มุม

²¹⁵ ปฐมฤกษ์ เกตุทัต, "พัฒนาการของโบราณคดีในประเทศไทย," ใน เอกสารการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง สถานภาพของความรู้ด้านโบราณคดีของประเทศไทย ใน 15 ปีที่ผ่านมา (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538).

Maurizio Peleggi ที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับปฏิกิริยาของการขยายองค์ความรู้ทางโบราณคดีในช่วงสงครามเย็นของอเมริกาในไทยโดยเฉพาะที่บ้านเชียง ให้ความเห็นว่า ผลการขุดค้นที่บ้านเชียงเป็นสิ่งที่ทำลายคุณค่าของตัวโบราณวัตถุเอง การขุดค้นดังกล่าวได้ทำให้เกิดการขนถ่ายโบราณวัตถุจำนวนมากจากไทยผ่านฐานทัพอากาศของสหรัฐอเมริกาข้ามพินทะเล²¹⁶

นอกจากด้านโบราณคดี ผลงานชิ้นสำคัญในฐานะตำราที่ถูกผลิตขึ้นในคณะโบราณคดี คือ ผลงานประพันธ์ของ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล ที่มีมาจากการไปแสดงปาฐกถาเรื่อง “ศิลปะในประเทศไทย” ที่คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งหลังจากการบรรยายในครั้งนั้น ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล ได้รับการชักชวนจาก เพ็ชรี สุมิตร อาจารย์ในคณะศิลปศาสตร์ ให้เรียบเรียงปาฐกถาดังกล่าวขึ้นซึ่งต่อมาได้เกิดเป็นหนังสือชุดหนึ่งที่ถือเป็นหนังสือพื้นฐานสำคัญสำหรับนักศึกษา และผู้ที่สนใจในด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ คือ เรื่อง “ศิลปะในประเทศไทย” “ประวัติย่อศิลปะลังกา ขวา ขอม” และ “ศิลปะอินเดีย” ซึ่งก็เป็นที่น่าทึ่งกันว่าสิ่งนี้คือผลผลิตที่สำคัญของแนวคิดประวัติศาสตร์ใต้อิทธิพลอารยธรรมตะวันตกเกี่ยวกับการแบ่งยุคสมัยทางศิลปะ²¹⁷

จุดเด่นทั้งสองอย่างของคณะโบราณคดีทั้งการขุดค้นทางโบราณคดี และการศึกษาถึงลำดับยุคสมัยทางศิลปะได้ส่งอิทธิพลอย่างมากต่อกระบวนการทำงานของการวางแผนแม่บทพัฒนาพื้นที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ซึ่งเริ่มขึ้นมาตั้งแต่ปีพ.ศ.2510 จึงทำให้ผลการดำเนินงานสะท้อนออกมาในสองลักษณะ คือ การดำเนินงานส่วนใหญ่จะเป็นไปในการขุดค้นทางโบราณคดีในโบราณสถานที่เป็นศาสนสถานเดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยา²¹⁸ ที่สามารถจัดกลุ่มและกำหนดอายุตามแบบแผนการลำดับยุคสมัยในสกุลตำราฐานภาพได้เท่านั้นซึ่งเข้ากันได้ดีกับ “จินตนาการ” ถึงความรุ่งเรืองของชาติไทยโบราณสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นแนวคิดที่สำคัญของสถาบันกษัตริย์มาตั้งแต่ช่วงสมัยการสร้างมณฑลเทศาภิบาล จึงทำให้สถาปัตยกรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาถูกให้ความสำคัญในแผนแม่บทต่าง ๆ เป็นอย่างมาก ในขณะที่เดียวกันการเน้นความสำคัญของสถาปัตยกรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาเช่นนี้ ทำให้สถาปัตยกรรมในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าถูกหลงลืมไปจากกรมศิลปากรและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในช่วงเวลานั้น เนื่องจากเข้ากันไม่ได้กับกรุงศรีอยุธยาในจินตนาการ และมีลักษณะที่อยู่นอกเหนือขอบเขตของสิ่งที่มีการเรียนการสอนในคณะโบราณคดี

²¹⁶ Maurizio Peleggi, "Excavating Southeast Asia's prehistory in the Cold War: American archaeology in neocolonial Thailand " *Journal of Social Archaeology* 16,1 (2015),106.

²¹⁷ ประกิตนันทการ, "กำเนิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผ่าน "จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ" ,54-55.

²¹⁸ ขจรจบ กุสุมาวดี, การจัดการ "พื้นที่ประวัติศาสตร์" จากกรณีศึกษาบริเวณวิหารพระมงคลบพิตร จ.พระนครศรีอยุธยา ,32.

ภาพที่ 56 ภาพคณะทำงานอนุรักษ์กรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2510

สองคนกลางคือ พระยาอนุমানราชธน และพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร
ที่มาภาพ โครงการปรับปรุงแผนแม่บท นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ปี พ.ศ. 2537”

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในปี พ.ศ. 2500 หลังจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม การเปลี่ยนแปลงหลักในช่วงนี้คือการเกิดขึ้นของการพัฒนาประเทศแบบรายปีที่ออกมาในรูปแบบของแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับต่าง ๆ ภาพสะท้อนหนึ่งที่เกิดขึ้นต่อเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาคือ “โครงการพัฒนาเกาะเมืองและบริเวณใกล้เคียง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา” ซึ่งดำเนินการโดยสำนักผังเมือง กระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2510²¹⁹ โดยมีแนวทางหลักคือการขยายชุมชนเมืองออกไปนอกเกาะเมืองทางด้านทิศเหนือ และให้ภายในเกาะเมืองเป็นพื้นที่ประวัติศาสตร์สำหรับมรดกของชาติ อย่างไรก็ตามด้วยโครงการดังกล่าวแบ่งระยะเวลาดำเนินการออกเป็น 3 ช่วงโดยกินระยะเวลาารวมกันถึง 30 ปี ทำให้โครงการดังกล่าวไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร

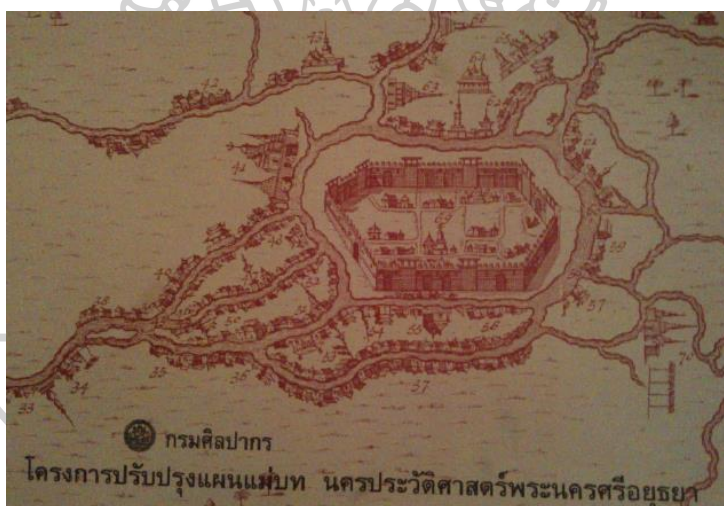
หลังจากนี้ได้มีการปรับปรุงแผนอยู่เป็นระยะ แผนหนึ่งที่สำคัญคือ “แผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ปี พ.ศ. 2533”²²⁰ซึ่งพัฒนาขึ้นโดยกรมศิลปากร แผนฉบับดังกล่าวมีรูปธรรมที่สำเร็จคือ อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ที่ได้กำหนดให้เขตบริเวณใจกลางของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นพื้นที่สำหรับการอนุรักษ์ และได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกในปี พ.ศ. 2534 อย่างไรก็ตาม มีแผนอื่น ๆ เกิดขึ้นตามมา เช่น “โครงการปรับปรุงแผนแม่บท นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ปี พ.ศ. 2537” จนนำไปสู่แผนที่ใช้ชื่อว่า “ระยะที่ 2” เกิดขึ้น โดยมีเนื้อหาสำคัญคือการกำหนดควบคุมและแบ่งเขตของเกาะเมือง

²¹⁹ โครงการพัฒนาเกาะเมืองและบริเวณใกล้เคียงจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ : สำนักผังเมือง, 2510).

²²⁰ แผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533).

พระนครศรีอยุธยาเป็น 7 เขต โดยเริ่มในปีพ.ศ. 2540 และได้มีการปรับปรุงแผนมาเป็นระยะ มีแผนฉบับล่าสุด คือ “แผนแม่บทระยะที่ 2 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2553”²²¹

อย่างไรก็ดีการทำแผนแม่บทในช่วงหลังที่เริ่มมีการศึกษาในด้านวิถีชีวิตและผังเมืองมากขึ้น โดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงหลังช่วงปีพ.ศ.2541 ที่มีการศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดการอยู่อาศัยของเรือนพื้นถิ่น โดย อรศิริ ปาณินท์²²² และการเข้ามาอย่างเต็มตัวของคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ในโครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา ได้แผนแม่บทระยะที่ 2 เป็นต้นมา จึงทำให้แผนแม่บทครอบคลุมองค์ความรู้กว้างขึ้นจากเดิม ผู้ศึกษาวิถีชีวิตชุมชน เรือนพื้นถิ่นต่าง ๆ และการเข้าการในระดับ “ย่าน” มากกว่าการมองทั้งองค์รวมของเกาะเมือง พระนครศรีอยุธยา อย่างไรก็ตามแผนดังกล่าวก็ยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาและอนุรักษ์อาคารสมัยมณฑลกรุงเก่าในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

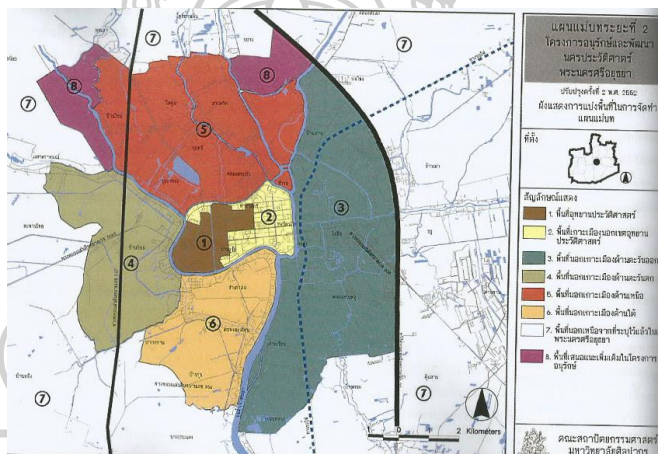
ภาพที่ 57 โครงการปรับปรุงแผนแม่บท นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ปี พ.ศ. 2537”

²²¹ รายงานฉบับสมบูรณ์แผนแม่บทระยะที่ 2 ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2553 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา, (มหาวิทยาลัยศิลปากร: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, 2553).

²²² อรศิริ ปาณินท์, เรือนพื้นถิ่นลวกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540).

ภาพที่ 58 แผนแม่บทระยะที่ 2 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2553

ภาพที่ 59 การแบ่งเขตพื้นที่ความสำคัญเพื่อการอนุรักษ์บริเวณเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ที่มาภาพ แผนแม่บทระยะที่ 2 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา พ.ศ. 2553

3.ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบนพื้นที่แห่งความทรงจำ

ตั้งแต่การพัฒนาแผนแม่บทโครงการพัฒนาเกาะเมืองและบริเวณใกล้เคียง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ในปีพ.ศ.2510 เป็นต้นมา ประกอบการศึกษาและพัฒนาได้แผนต่าง ๆ โดยกรมศิลปากร ได้ก่อให้เกิดรูปแบบการศึกษาประวัติศาสตร์เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาได้การศึกษาในสกุลตำราฐานภาพขึ้น ซึ่งเป็นการศึกษากระแสหลักในการศึกษาเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา กระบวนการนี้กินระยะเวลาประมาณ 40 ปี จนกระทั่งได้ก่อให้เกิดการโต้กลับของการศึกษาที่เน้นศึกษาท้องถิ่นอยุธยาขึ้น ซึ่งในช่วงนี้ได้เกิดการศึกษาที่มีลักษณะของการแย้งซึ่งพื้นที่ความทรงจำ การเกิดขึ้นของเรื่องเล่า และการตั้งคำถามต่อความจริง ต่าง ๆ มากมายในพื้นที่

ประวัติศาสตร์ที่ถูกผลิตขึ้นโดยชนชั้นนำหรือราชสำนักมักจะถูกทำให้เป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงได้ยาก ยิ่งโดยเฉพาะเมืองในยุคหลังที่ประวัติศาสตร์ที่ถูกผลิตขึ้นโดยชนชั้นนำมีการใช้หลักฐานทาง

ประวัติศาสตร์ โบราณคดีที่ผลิตซ้ำกันเองในหมู่นักวิชาการ และใช้อ้างถึงความถูกต้อง ซึ่งทำให้เข้าใจได้ง่ายว่าเป็นหลักฐานของความจริงในอดีตที่หลงเหลืออยู่ ปฏิกริยาที่เกิดขึ้นในพื้นที่พระนครศรีอยุธยา คือการโต้กลับอำนาจรัฐที่ควบคุมการเขียนประวัติศาสตร์ของพวกเขาเองอยู่ ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจ ตั้งแต่เมื่อครั้งที่สยามในสมัยมณฑลเทศาภิบาลเข้ามาควบคุมเมืองกรุงเก่า จนกระทั่งการตั้งอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา รูปแบบการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยายังคงถูกผลิตซ้ำในฐานะกรุงศรีอยุธยาอันรุ่งโรจน์แทบไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงเลยนับร้อยปี ซึ่งรัฐไทยมองข้ามกลุ่มคนที่มีส่วนร่วมในประวัติศาสตร์ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา มองข้ามความทรงจำของพวกเขา เนื่องจากประวัติศาสตร์แบบลายลักษณ์อักษรเข้ามาแทนที่วัฒนธรรมการบอกเล่าและการส่งผ่านความทรงจำ เมื่อความทรงจำและประวัติศาสตร์เกิดขัดแย้งกัน จึงทำให้เกิดการเล่า “ความจริง” หลายแบบ ซึ่งต่างคนต่างเชื่อว่าเป็นเรื่องจริงในอดีต

3.1 เจดีย์สุริโยทัย เจดีย์วัดสวนหลวงสบสวรรค์

เจดีย์สุริโยทัยในปัจจุบันคือเจดีย์สี่ทงทางทิศตะวันตกของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา นักวิชาการที่ศึกษาถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ให้ความเห็นว่าเจดีย์องค์นี้น่าจะมีมาแล้วตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และใช้เจดีย์องค์นี้เป็นต้นทางในการศึกษาพัฒนาการของรูปแบบเจดีย์แบบย่อมุมไม้สิบสอง ซึ่งถูกผลิตซ้ำองค์ความรู้ทั้งในสถาบันการศึกษา และในกลุ่มบุคคลทั่วไป ในฐานะแหล่งท่องเที่ยว

อย่างไรก็ดี นักวิชาการบางท่านก็ให้ความเห็นว่าเจดีย์องค์นี้น่าจะเป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นใหม่ ไม่น่าจะเป็นเจดีย์ที่มีการสร้างขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 เช่น หม่อมเจ้าสุภัทรีดิศ ดิศกุล เขียนไว้ในหนังสือธุรกิจก้าวหน้า ฉบับที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2533 ได้ให้ความเห็นว่าเจดีย์องค์นี้อาจจะไม่ใช่เจดีย์องค์เดิม ดังที่ได้ยกบทสนทนาที่หลวงบริบาลบุรุษณ์ มาดังนี้

“คุณหลวงบริบาลบุรุษณ์ ซึ่งเคยเป็นภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติและเคยรับราชการใกล้ชิดสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เคยเล่าให้ฟังว่า เจดีย์องค์ใหญ่ซึ่งเป็นเจดีย์ไม้สิบสอง คือย่อมุมเป็น ๓ มุม แต่ละทิศที่เราเห็นอยู่ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบันนี้ ความจริงแล้วไม่ใช่เจดีย์องค์เดิมที่บรรจุพระอัฐิสมเด็จพระสุริโยทัย กล่าวคือเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าแล้ว วัดสวนหลวงสบสวรรค์กลายเป็นวัดร้าง ต่อมาในระยะหลังได้กลายมาเป็นค่ายทหาร เจดีย์หลายองค์ที่มีอยู่เป็นอุปสรรคต่อการข้อมยิงปืนของทหาร ทางทหารจึงได้แจ้งไปยังกรุงเทพฯ เพื่อขออนุญาตรื้อเจดีย์ทิ้งเสีย ทางกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็อนุญาตให้รื้อได้แต่ขอให้คงพระเจดีย์ที่บรรจุพระอัฐิสมเด็จพระสุริโยทัยไว้ ทหารจึงได้จัดการรื้อเจดีย์องค์อื่นออกหมด เหลือไว้แต่พระเจดีย์องค์ใหญ่ที่สุดคือพระเจดีย์ไม้สิบสองที่เราเห็นในปัจจุบัน

[...]

นอกจากนี้แล้วยังมีอีกท่านหนึ่งชื่อ อ้อย ซึ่งทำงานอยู่กับพระยาโบราณราชธานินทร์ ซึ่งเป็นสมุหเทศาภิบาลที่พระนครศรีอยุธยาเป็นผู้ที่รู้เรื่องราวอยุธยาเป็นอย่างดี ก็ยืนยันว่าเรื่องนี้ถูกต้อง จึงเชื่อว่าพระเจดีย์ศรีสุริโยทัยองค์ที่เป็นไม้สิบสองที่เห็นในปัจจุบัน ไม่ใช่พระเจดีย์สร้างในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ²²³

เราไม่อาจทราบได้ว่าความทรงจำที่ถูกบอกต่อของหลวงปริบาลบุรีภัณฑ์ สุ่ม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล มีความถูกต้องและเป็นจริงไปมากกว่าการศึกษาอย่างเป็นระบบของนักวิชาการท่านอื่นอย่างไร แต่อย่างน้อยก็เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าความจริงที่ถูกผลิตขึ้นโดยรัฐ บางครั้งก็ก่อให้เกิดความสับสนและขัดแย้งจากความทรงจำดั้งเดิมได้

ปัจจุบันมีผู้ที่พยายามผลิตความทรงจำเรื่องเจดีย์ศรีสุริโยทัย เจดีย์วัดสวนหลวงสภสวรรค์ ออกมาให้กลายเป็นลายลักษณ์อักษรเพิ่มมากขึ้น เช่น บทความเรื่อง เรื่องเก่าที่ต้องเล่าต่อ : พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย ที่เพ็ญพรรณ เจริญพร ได้ใช้การสัมภาษณ์ข้าราชการซึ่งเป็นชาวอยุธยา และเป็นบุคคลากรในกรมศิลปากร รวมถึงได้พูดคุยกับเสนอนีลเดช อาจารย์ในคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งให้ข้อมูลตรงกันว่าเจดีย์ศรีสุริโยทัยองค์ดังกล่าว น่าจะเพิ่งมีการก่อสร้างขึ้นเมื่อไม่นานมานี้²²⁴

3.2 การหลงลืม

เมื่อสถาปัตยกรรมช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาไม่ถูกจัดให้อยู่ในการศึกษา และการอนุรักษ์โบราณสถานของกรมศิลปากร จึงก่อให้เกิดปัญหาตามมาเกี่ยวกับความสับสนและความไม่รู้ถึงที่มาและประวัติศาสตร์ของสถาปัตยกรรมช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าหลายแห่ง

จากงานการเสวนาทางวิชาการเนื่องในวาระครบรอบ 142 ปีชาตกาล พระยาโบราณราชธานินทร์ ในวันเสาร์ที่ 23 กุมภาพันธ์ 2556 ณ ห้องประชุม 317 มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา จากการบรรยายของ คุณสุบงกช ธงทองทิพย์ ผู้อำนวยการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี ได้เล่าถึงประสบการณ์ของตนเองเมื่อได้ฟังมัคคุเทศก์บรรยายถึงอาคารหอประปาสมัยมณฑลกรุงเก่าที่ตั้งอยู่ที่บริเวณป้อมเพชรซึ่งเป็นโบราณสถานสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมัคคุเทศก์คนดังกล่าวได้บรรยายด้วยความไม่รู้ว่าอาคารดังกล่าวคือ หอคอย อันเป็นส่วนหนึ่งของป้อมเพชร

²²³ สุภัทรดิศ ดิศกุล, "ข้อเท็จจริง : พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย," ศิลปวัฒนธรรม 22,10 (สิงหาคม 2544), 32-33.

²²⁴ เพ็ญพรรณ เจริญพร, "เรื่องเก่าที่ต้องเล่าต่อ : พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย," หน้าจั่ว 11 (กันยายน-ธันวาคม 2557), 220-223.

ทั้งนี้หอบะปาสมัยมณฑลกรุงเก่าตั้งอยู่ที่บริเวณป้อมเพชร มีรายละเอียดในการสร้างอยู่บนอาคารหอบะปานี้ว่าพระราชทานโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ว่า

“สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานพระราชทรัพย์ให้พระยาโบราณราชธานินทร์(พร เดชะคุปต์)จัดสร้างประปານี้ขึ้นไว้พระราชทานเป็นอุทกทานแต่ภิกษุสามเณร ณ วัดสุวรรณดารารามแลศฤหส์ถ์ทั้งมวญ เมื่อปีพระพุทธศักราช 2458”

สุขภงกช ได้ให้ทรศนะไว้ว่า อาคารสมัยมณฑลกรุงเก่าอย่างหอบะปา ที่พระราชทานโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง พระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่ป้อมเพชร มีไกด่บางคนแนะนำนักท่องเที่ย่ว่าเป็นประภาคาร เป็นสิ่งที่ไม่ควรเกิดขึ้น

หอบะปาสมัยมณฑลกรุงเก่าตั้งอยู่ที่บริเวณป้อมเพชร โดยมีรายละเอียดในการสร้างอยู่บนอาคารหอบะปานี้ว่าพระราชทานโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง การตั้งหอบะปาในจุดนี้ ว่า

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานพระราชทรัพย์ให้พระยาโบราณราชธานินทร์(พร เดชะคุปต์)จัดสร้างประปานี้ขึ้นไว้พระราชทานเป็นอุทกทานแต่ภิกษุสามเณร ณ วัดสุวรรณดารารามแลศฤหส์ถ์ทั้งมวญ เมื่อปีพระพุทธศักราช 2458

ถ้าดูจากแผนที่เมืองกรุงเก่า พ.ศ. 2469 ของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เห็นได้ว่าบริเวณนั้นมีจวนสมุหเทศาภิบาลในสมัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ตั้งอยู่ด้วย หอบะปาดังกล่าวจึงเปรียบเสมือนกับจุดเริ่มต้นในการพัฒนาด้านสาธารณูปโภคพื้นฐานของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ซึ่งทำให้แสดงให้เห็นถึงความต้องการใช้น้ำของประชาชนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาฝั่งทิศใต้ที่อาจตั้งบ้านเรือนอยู่บนเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 60 หอประปามณฑลกรุงเก่า

อาคารอีกแห่งหนึ่งที่ควรกล่าวถึงคือ อาคารสถานีตำรวจภูธรเมืองกรุงเก่า อาคารสถานีตำรวจภูธรนี้ปรากฏในแผนที่เมืองกรุงเก่าของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ทั้งฉบับปี พ.ศ. 2450 และฉบับปี พ.ศ. 2469 โดยระบุว่าก่อสร้างเมื่อปีพ.ศ.2448 โดยตั้งอยู่ริมแม่น้ำหน้าวัดขวาง หรือโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์

ทั้งนี้เมื่อครั้งที่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง มีพระราชเสาวนีย์โปรดเกล้าฯ ให้จอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ เสด็จเปิดโรงเรียนจอมสุรางค์ อุปถัมภ์แทนพระองค์ มีกล่าวถึงอาคารตำรวจภูธรแห่งนี้ว่า

“เวลา 4 นาฬิกา ล.ท. จอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ เสนาธิการทหารบก กับนายพลตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา ผู้บัญชาการกองพลทหารบกที่ 3 เสด็จโดยเรือพระที่นั่งจากท่าตรงสถานีรถไฟ ข้ามไปเทียบเรือพระที่นั่งที่สะพานหน้าโรงพักตำรวจภูธร แล้วเสด็จขึ้นทรงพระดำเนินไปประทับในห้องพิธี มหาเสวกโท พระยาโบราณราชธานินทร์อุปราชมณฑลอยุธยาจึงอ่านรายงานการสร้างโรงเรียนกราบทูล”²²⁵

จากภาพถ่ายประมาณปี พ.ศ.2555 อาคารดังกล่าวยังคงเหลือส่วนที่น่าจะเป็นอาคารปีกซ้ายของอาคารอยู่ แต่ในช่วงระหว่างปี พ.ศ.2560 อาคารดังกล่าวได้ถูกรื้อถอนออกไปจนหมดสิ้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความไม่รู้ถึงความสำคัญของอาคารอันเป็นตัวแทนของยุคสมัยทางประวัติศาสตร์สมัยหนึ่งของพื้นที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา

²²⁵ "เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง รายงานการเปิด ร.ร. จอมสุรางค์อุปถัมภ์ จ.อยุธยา ". ใน ศธ.

ภาพที่ 61 อาคารโรงพลตระเวน หรือสถานตำรวจ ปัจจุบันได้รื้อถอนออกไปแล้ว

อย่างไรก็ดี มีอาคารหลายหลังที่ถูกรื้อถอนออกไปแล้วก่อนหน้านี้ เช่น อาคารอำเภอกรุงเก่า ซึ่งปัจจุบันได้ก่อสร้างเป็นโรงแรมขนาดใหญ่ อาคารเรือนจำจังหวัด ที่มีการรื้อถอนออกไปเพื่อใช้เป็นพื้นที่สาธารณะ เป็นต้น ทั้งนี้อาคารอีกหลายหลังที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำป่าสัก ด้านทิศตะวันออกของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ที่ซึ่งเคยถูกใช้งานเป็นอาคารบ้านพักข้าราชการต่าง ๆ เมื่อสมัยมณฑลเทศาภิบาล หลายหลังก็กำลังถูกรื้อถอนออกไปเพื่อสร้างอาคารหอพักข้าราชการ หรือบ้านพักข้าราชการแบบสมัยใหม่

อาคารอีกแห่งที่ควรกล่าวถึงคือเรือนจำของมณฑลกรุงเก่า ซึ่งเป็นการปรับปรุงจากโรงช้างให้เป็นพื้นที่เรือนจำ²²⁶ ที่บริเวณทิศตะวันตกของพระราชวังจันทร์เกษม อาคารแห่งนี้น่าจะใช้งานมาจนถึงช่วงปี พ.ศ.2540 ซึ่งได้มีการปรับปรุง และก่อสร้างอาคารใหม่เพิ่มเติมมาเป็นระยะ²²⁷ ท้ายที่สุด

²²⁶ ทศพร ศรีสมาน และคณะ, *นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จันทรเกษม*, 10

²²⁷ เอกสารกระทรวงมหาดไทย “เรื่อง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาขอเงินค่าสร้างโรงงานในเรือนจำ ใน มท 4.6/15 (พ.ศ. 2477), สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และ

เอกสารกระทรวงมหาดไทย “เรื่อง ส่งบัญชีการจ่ายเงินการจรสำหรับซ่อมแซมสถานที่ราชการเรือนจำ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา” ใน มท 4.6/6 (พ.ศ. 2476), สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

กรมราชทัณฑ์ได้ทำการย้ายเรือนจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยาไปยังที่แห่งใหม่ บริเวณตำบลหันตรา ริมถนนสายเอเชีย ซึ่งใช้งานมาจนถึงปัจจุบัน²²⁸

น่าสังเกตว่าการย้ายเรือนจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยาออกไปนอกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเป็นกระบวนการที่ถูกระบุไว้ใน “แผนแม่บทระยะที่ 2 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2540” ใน แผนงานที่ 1 พื้นที่ที่ 6 โครงการพัฒนาย่านตลาดหัวรอและเกาะหัวรอ อย่างชัดเจน มีเนื้อหาที่ระบุไว้ในแผนงานคือการรื้อถอนอาคารเก่าที่หมดสภาพและหมดกรรมสิทธิ์แล้วเพื่อให้เกิดพื้นที่ว่างซึ่งสามารถใช้ทำโครงการส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อมของชุมชน²²⁹ ทั้งนี้ตามแผนงานดังกล่าวจึงน่าจะเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้บริเวณเรือนจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยาต้องย้ายออกมาบริเวณที่ตั้งเดิม ทั้งนี้ในปัจจุบันเรือนจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้รื้อถอนอาคารออกทั้งหมด เหลือเพียงแนวกำแพง และหอคอยบางส่วน โดยพื้นที่ภายในได้ปรับปรุงเป็นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชน

ภาพที่ 62 เรือนจำเมืองกรุงเก่า

ทั้งนี้การรื้อถอนอาคารเรือนจำเมืองกรุงเก่าได้กำหนดให้มีการขุดค้นทางโบราณคดีในพื้นที่ด้วย ซึ่งกรมศิลปากรในเวลานั้นได้เข้าไปทำการขุดค้นโบราณสถานวัดขมิ้น ซึ่งเป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เรือนจำ โดยน่าสังเกตว่าในรายงานการขุดค้นดังกล่าวไม่ได้เก็บหรือทำการศึกษาโบราณวัตถุที่พบในชั้นดินด้านบนสมัยที่ถูกใช้งานเป็นเรือนจำเลย

²²⁸ อานนท์ เรืองเทศ, รายงานการขุดแต่งโบราณสถานและการขุดค้นทางโบราณคดี วัดขมิ้น ตำบลหัวรอ อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (โครงการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, 2544.)

²²⁹ อรศิริ ปาณินท์ และคณะ, รายงานฉบับสมบูรณ์แผนแม่บทระยะที่ 2 ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2553 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553)

ภาพที่ 63 การขุดค้นวัดขมื่น และสิ่งก่อสร้างภายในเรือนจำ
ที่มาภาพ อานนท์ เรืองเทศ, รายงานการขุดแต่งโบราณสถานและการขุดค้นทางโบราณคดี วัดขมื่น ตำบลหัวรอ
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
(โครงการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา, 2544)

ท้ายที่สุดเกี่ยวกับความสับสนของประวัติศาสตร์ ช่วงประมาณปีพ.ศ.2555 ผู้เขียนได้พูดคุยกับบุคคลากรในกรมศิลปากร และสอบถามถึงประวัติของอาคารสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา ซึ่งประวัติดังกล่าวมีระบุอยู่ในเอกสารที่จัดทำขึ้นโดยสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยาเอง ดังนี้

“นอกจากนี้แล้วอาคารที่ใช้จัดแสดงนิทรรศการในปัจจุบัน แต่เดิมเป็นที่ทำการของเจ้าฟ้าหัตถดารายุทธเจ้ากรมทหารบก ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นโรงเรียนการช่างสตรีอยุธยาและได้เปลี่ยนเป็นที่ทำการโรงงานสุราทั้ง ๒ อาคาร ซึ่งอาคารทั้ง ๒ หลังรวมอายุประมาณ ๑๐๐ กว่าปี เป็นรูปแบบอาคารในช่วงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเนื้อที่รวมทั้งสิ้นประมาณ ๑๒ ไร่เป็นเขตรอบรั้ว ส่วนพื้นที่ของอาคารสำนักงานประมาณ ๖ ไร่ ๒ งาน ๘๕ ตารางวา”²³⁰

จากบทความข้างต้น ค่อนข้างชัดเจนว่าเจ้าฟ้าที่ชื่อ “เจ้าฟ้าหัตถดารายุทธ” ที่ระบุว่าเป็นเจ้ากรมทหารบก ไม่มีเจ้าฟ้าพระนามนี้อยู่จริงในอดีต จึงเป็นที่สงสัยต่อความถูกต้องของเอกสารประวัติสำนักศิลปากรที่ ๓ พระนครศรีอยุธยา ที่ซึ่งเขียนขึ้นโดยสำนักศิลปากรที่ ๓ พระนครศรีอยุธยาเอง

²³⁰ ประวัติสำนักศิลปากรที่ ๓ พระนครศรีอยุธยา ฉบับส่งให้น้อง, (พระนครศรีอยุธยา, 2555).

3.3 พระยาโบราณราชธานินทร์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ถูกพูดถึงอย่างมาก ในช่วงหลังจากการประกาศให้อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา โดยในช่วงเดียวกันนี้สำนักศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยาได้ยกระดับเป็นสถาบันและเปลี่ยนชื่อเป็น สถาบันอยุธยาศึกษา ซึ่งตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2548 ภายใต้ชื่อเต็มว่า “สถาบันอยุธยาศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา” เพื่อใช้เป็นแหล่งเรียนรู้เกี่ยวกับเมืองอยุธยา โดยนักวิชาการหลายท่าน เป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา หลายท่านมีถิ่นฐานอยู่ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ทั้งนี้ในพื้นที่อยุธยาได้มีกลุ่มคนที่ศึกษาเกี่ยวกับเมืองอยุธยา ทั้งเรื่องราวในสมัยกรุงศรีอยุธยา และเรื่องราวประวัติศาสตร์สมัยใหม่อยู่แล้วก่อนหน้านี้ในชื่อ “ชมรมเรารักพิพิธภัณฑเจ้าสามพระยา” ซึ่งเป็นสถานที่พบปะพูดคุยถึงเรื่องราวต่าง ๆ เช่นการแบ่งบันและแลกเปลี่ยนภาพถ่ายเก่า หนังสือเก่า ที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับจังหวัดพระนครศรีอยุธยา รวมถึงเป็นสถานที่นัดหมายในการไปสำรวจวัดร้าง โบราณสถานต่าง ๆ โดยเฉพาะที่ยังไม่เคยมีการสำรวจหรือเคยถูกสำรวจแต่ถูกทิ้งร้างไปเป็นเวลานาน โดยกรมศิลปากร

บุคคลากรในชมรมเรารักพิพิธภัณฑเจ้าสามพระยา และสถาบันอยุธยาศึกษา ค่อนข้างมีความเกี่ยวข้องกันอย่างมาก โดยภายหลังชมรมเรารักพิพิธภัณฑเจ้าสามพระยาได้ลดบทบาทลง แต่สถาบันอยุธยาศึกษายังคงดำเนินงานศึกษาประวัติศาสตร์พื้นที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาอย่างต่อเนื่องในปัจจุบัน โดยเฉพาะเช่น พัทธ แดงพันธ์ และศุภสุตา ปรีเปรมใจ ที่ถูกอ้างถึงหลายแห่งในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ก็เป็นนักวิชาการที่สำคัญในสถาบันอยุธยาศึกษา และมหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา

ชมรมเรารักพิพิธภัณฑเจ้าสามพระยา มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา และสถาบันอยุธยาศึกษา มีความเกี่ยวข้องกันอย่างมาก โดยได้เชิญให้ วรณศิริ เดชะคุปต์ ทายาทของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) มาร่วมบรรยายเกี่ยวกับพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) อยู่บ่อยครั้ง ซึ่งภายหลังหนังสือสำคัญสองเล่มที่ทำให้บทบาทของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ถูกยกความสำคัญขึ้นมาคือ “กรุงเก่า เล่าเรื่อง (พ.ศ.2554) และ “เจ้าคุณกรุง : สมุดภาพพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) (พ.ศ.2554)” ซึ่งทั้งสองเล่มมีบุคคลสำคัญคือ วรณศิริ เดชะคุปต์ เป็นผู้ร่วมเขียนและจัดทำด้วย

ทั้งนี้ในช่วงปี พ.ศ.2556 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จันทรเกษมได้เปิดนิทรรศการถาวรในห้อง “ห้องที่ระลึกพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)” ซึ่งจัดแสดงเป็น 2 ส่วน คือ (1) ห้องเจ้าคุณเทศาฯ ซึ่งจัดแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับระบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล และผลงานต่างๆของพระยาโบราณราชธานินทร์ และ (2) ห้องเจ้าคุณโบราณฯ จัดแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับชีวประวัติของพระยาโบราณราชธานินทร์ ซึ่งต่อมาได้มีการส่งมอบวัตถุจัดแสดงให้อีกหลายครั้ง

ห้องจัดแสดงนี้เป็นส่วนหนึ่งของอาคารที่ทำการภาค หนึ่งในสองอาคารที่สร้างขึ้นในพระราชวังจันทร์เกษมในช่วงหลัง โดยในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการปรับปรุงระบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล โดยการรวมมณฑลที่ใกล้เคียงกันเข้าเป็นภาค เรียกว่ามณฑลภาค เพื่อดำเนินการราชการระหว่างมณฑลภาค กับกระทรวงให้คล่องตัวยิ่งขึ้น โดยมีตำแหน่งอุปราชประจำภาคละหนึ่งตำแหน่งซึ่งแต่งตั้งจากการเลือกข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลใดมณฑลหนึ่ง โดยให้ดำรงทั้งสองตำแหน่งหรือแต่งตั้งบุคคลใหม่โดยพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จากสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง

การดำเนินการตั้งมณฑลภาค เริ่มต้นในปีในปี พ.ศ. 2458 เริ่มจาก (1)มณฑลภาคพายัพ โดยรวมมณฑลพายัพ และมณฑลมหाराษฎร์ (2)มณฑลภาคตะวันตก โดยรวมมณฑลนครชัยศรี กับมณฑลราชบุรี ปีพ.ศ. 2459 ตั้งภาคมณฑลปักษ์ใต้ โดยรวมมณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี และมณฑลสุราษฎร์ และสุดท้ายคือ ปี พ.ศ. มณฑลภาคอีสาน โดยรวมมณฑลอุดร มณฑลอุบล และมณฑลร้อยเอ็ด ซึ่งการรวมมณฑลเข้าเป็นมณฑลภาครวมทำได้เพียงเท่านี้ก็จำเป็นต้องหยุดลงไปเนื่องจากปัญหาเรื่องการเงินในสมัยสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7²³¹

ในมณฑลกรุงเก่าคงจะมีการเริ่มดำเนินการปรับปรุงเป็นระบบมณฑลภาคแล้ว โดยมีการสร้างตึกที่ทำการภาคขึ้นในพระราชวังจันทร์เกษม ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยที่พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล²³² ผู้ศึกษาสันนิษฐานว่าตึกนี้คงสร้างขึ้นแต่ไม่ได้ใช้งานจริง เนื่องจากการปรับปรุงระบบมณฑลภาคได้หยุดการพัฒนาลงไปเสียก่อน นอกจาก 4 มณฑลภาคข้างต้นแล้วยังไม่มีการปรับปรุงมณฑลภาคในภาคกลาง

ภาพที่ 64 อาคารที่ทำการภาค

ภาพที่ ห้องที่ระลึกพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

²³¹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, *เทศาภิบาล*, 216 – 222.

²³² ทศพร ศรีสมาน และคณะ, *นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จันทรเกษม*, 32.

ช่วงระยะเวลาสิบกว่าปีที่ความทรงจำของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ถูกผลิตออกมาเชิงประจักษ์ ทั้งลายลักษณ์อักษรผ่านหนังสือ ผ่านงานบรรยาย และผ่านนิทรรศการต่างๆ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงอำนาจของความทรงจำที่ถูกทำให้กลายเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และถูกผลิตซ้ำขึ้นมาในสังคมอย่างมาก อย่างไรก็ตามบทบาทที่ถูกลืมของพระยาโบราณราชธานินทร์ก็ได้ทำให้ความทรงจำของเรื่องต่างๆ ที่ทับซ้อนกับท่านถูกลดทอนลงไป โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับชุมชนป้อมเพชร ข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาล และการอนุรักษ์โบราณสถาน

เราทราบกันดีว่า ตั้งแต่ช่วงก่อนการเป็นมณฑลเทศาภิบาล มีข้อสันนิษฐานหนึ่งเกี่ยวกับนายบุญนาค บ้านแม่ลา ผู้รักษากรุงเก่า ที่มีการพระราชทานที่ดินในสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บริเวณวัดสุวรรณดารารามให้แก่ตระกูล ณ ป้อมเพชร โดยได้ทรงตั้งให้เป็นผู้รักษากรุงเก่าในเวลาเดียวกัน โดยเราไม่ทราบถึงที่ตั้งของอาคารจวนของผู้รักษากรุงเก่าโดยตรง อย่างไรก็ตาม ปัจจุบัน ที่บริเวณชุมชนป้อมเพชร อันเป็นที่ตั้งของโรงเรียนชุมชนป้อมเพชร ได้มีการระบุอย่างชัดเจนถึงประวัติที่ตั้งของโรงเรียนว่าเคยเป็นที่ตั้งของจวนเทศาภิบาลของพระยาโบราณราชธานินทร์ และถูกกล่าวซ้ำอยู่เสมอ ๆ เมื่อมีการกล่าวถึงประวัติของพระยาโบราณราชธานินทร์ และบริเวณชุมชนป้อมเพชร โดยประวัติของชุมชนป้อมเพชร ที่มีการกล่าวถึงบุญนาค บ้านแม่ลา มักจะอยู่ในเอกสารที่มีการกล่าวถึงการพระราชทานนามสกุลมากกว่า

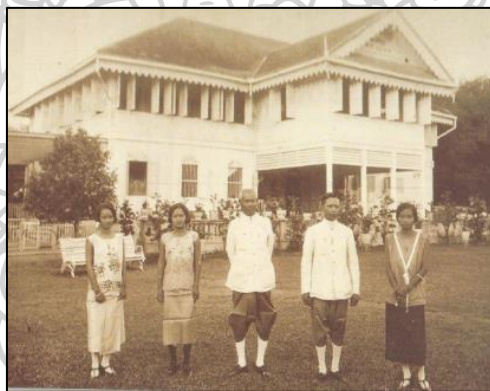
ในหนังสือ เทศาภิบาล ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ช่วงท้ายเล่มที่เขียนต่อโดยพระยาราชเสนา มีการระบุถึงข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าจำนวน 4 ท่าน คือ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ พระยาโบราณราชธานินทร์ และอีกสองท่านคือ หม่อมเจ้าอุปพัทพงศ์ ศรีธวัช พระยาภักขณวิวัฒน์วิเศษ²³³ โดยสองไม่ได้มีบทบาทและถูกกล่าวถึงมากนักในประวัติศาสตร์ ในห้องเจ้าคุณเทศาภิบาล ซึ่งจัดแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับระบบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จันทรเกษม ก็ไม่มีการกล่าวถึง ราวกับว่าเมื่อหมดยุคของพระยาโบราณราชธานินทร์แล้ว การปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลในเมืองกรุงเก่าก็ถูกยุบลงไปด้วยพร้อมกัน

นอกจากนี้ ความสำคัญของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ถูกกล่าวถึงอย่างมาก ในฐานะผู้ริเริ่มการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา การอธิบายในส่วนนี้มักจะถูกพูดถึงควบคู่ไปกับการอธิบายเรื่องการพัฒนาและตัดถนนเข้ามายังเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาในสมัยจอมพล ป. พิบูลย์สงคราม เพื่อยกความดีความชอบให้กับพระยาโบราณราชธานินทร์ ทั้งนี้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) กำลังถูกเตรียมการเสนอรายชื่อบุคคลสำคัญหรือเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ของไทยด้านวัฒนธรรม เพื่อเสนอต่อยูเนสโก ในฐานะผู้บุกเบิกการค้นคว้าทางโบราณคดีที่เมืองอยุธยา

²³³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, 211.

อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่าท้ายที่สุด การพูดถึงความสำคัญของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พระเดชะคุปต์) อย่างมากในยุคหลังดังกล่าว ไม่ต่างอะไรกับการยกย่องเชิดชูตัวบุคคลในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลงอันมีที่มาจากแนวทางการเขียนประวัติศาสตร์แบบตำราราชาภาพที่ให้ความสำคัญกับบทบาทของชนชั้นนำในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลงอย่างมากเลย

บ้านพรพินิตของพระยาโบราณ เป็นอาคารแบบบังกโล สองชั้น หลังคาทรงปั้นหยา มีลายฉลุโดยรอบหลังคาและหน้าจั่ว ทั้งนี้หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และการยกเลิกมณฑลเทศาภิบาล พระยาโบราณราชธานินทร์ ได้อาศัยอยู่ที่จวนสมุหเทศาภิบาล หรือ “บ้านพรพินิต” นี้อยู่ต่อมาระยะเวลาหนึ่ง จนเสียชีวิต ในวันที่ 30 เมษายน 2479 หลังจากนั้น บ้านพรพินิตได้ถูกรื้อออกโดยส่วนประกอบต่าง ๆ เช่น บานประตู หน้าต่าง ตะปู วงกบ บานพับ ได้นำไปใช้เป็นส่วนประกอบของโรงเรียนพรพินิตพิทยาคาร ตั้งอยู่ที่ตำบลสำเภาล่ม อำเภอพระนครศรีอยุธยา²³⁴ ส่วนพื้นที่เดิม ได้ปรับเปลี่ยนเป็นโรงเรียนชุมชนป้อมเพชร

ภาพที่ 65 บ้านพรพินิต หรือจวนสมุหเทศาภิบาลของพระยาโบราณ
ที่มาภาพ เจ้าคุณกรุง : สมุดภาพพระยาโบราณราชธานินทร์ (พระ เดชะคุปต์)
(กรุงเทพฯ : โชคชัยการพิมพ์ แอนด์ กราฟฟิค, 2555)

²³⁴ คำบรรยาย วรณศิริ เดชะคุปต์ ในงาน 152 ปี ชาตกาล พระยาโบราณราชธานินทร์, วันเสาร์ที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2556 ห้องประชุม 317 มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 66 งานเสวนา 666 ปี กรุงศรีอยุธยา 25 ปี มรดกโลก
พัฒนาการตามรอยทางของพระยาโบราณราชธานินทร์ ระหว่างวันที่ 17-19 มีนาคม พ.ศ.2560
ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จันทระเกษม

บทที่ 6

บทสรุป

การอธิบายประวัติศาสตร์ด้วยแนวคิดการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม สามารถทำให้เข้าใจกระบวนการตอบสนองของสยามกับประเทศตะวันตกภายใต้การดำเนินการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล โดยเฉพาะบริเวณชายขอบได้เป็นอย่างดีแต่พื้นที่ที่ใกล้ศูนย์กลางสยาม โดยเฉพาะที่มณฑลกรุงเก่าอันมีสถานที่ตั้งและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ใกล้ชิดกับกลับสยามไม่ถูกอธิบายมากนักในแนวคิดนี้ จากการศึกษาภายใต้แนวคิดแบบการสร้างอาณานิคมภายในของสยาม ที่นำมาศึกษาแสดงให้เห็นว่าสยามพยายามอย่างมากในการเข้ามาควบคุมการจัดเก็บเงินภาษีในพื้นที่เมืองกรุงเก่า โดยเฉพาะการจัดเก็บค่านา ซึ่งค่านาที่สยามได้พัฒนาการออกโฉนดที่ดิน ในช่วงปี พ.ศ.2446 ได้ทำให้สยามสามารถแก้ปัญหาทางการเงินในการจัดการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลในช่วงแรก จากการใช้อาคารต่าง ๆ แบบชั่วคราว หรือใช้ไปพลาง ในพระราชวังจันทร์เกษม ให้มีรายได้มากขึ้นและปรากฏอาคารต่าง ๆ ด้านนอกพระราชวังจันทร์เกษมเพิ่มมากขึ้น โดยอาคารกลุ่มดังกล่าวบางหลังกลายมาเป็นพื้นที่ทดลองพื้นที่ต้นแบบให้กับหน่วยงานราชการในระบบเทศาภิบาล เช่น ศาลกรุงเก่า อาคารหอทะเบียนที่ดิน

การศึกษาเกี่ยวกับการกำหนดเขตอนุรักษโบราณสถานและเขตสุขาภิบาลในเมืองกรุงเก่า ในแง่หนึ่งอาจพิจารณาได้ว่าสยามในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลงเมืองกรุงเก่าพวกเขาเป็นผู้เข้ามาพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเมือง แต่ทว่าการกำหนดเขตอนุรักษโบราณสถานและเขตสุขาภิบาลก็คือการกำหนดพื้นที่ควบคุมแก่เมือง ซึ่งสยามในเวลานั้นได้เข้ามากำหนดควบคุมและมอบหน้าที่ให้แก่เมือง โดยมีพื้นที่ด้านในเป็นพื้นที่อนุรักษผ่านการกำหนดเขตอนุรักษโบราณสถานและพื้นที่รอบเกาะเมืองที่เป็นพื้นที่อยู่อาศัยของชาวเมืองที่ถูกควบคุมผ่านระบบสุขาภิบาล อันเป็นการย้ำให้เห็นว่าเมืองกรุงเก่ากำลังถูกกำหนดทิศทางและวิถีชีวิตที่ให้เป็นกรุงศรีอยุธยาตามจินตนาการของชาวสยาม ทั้งการพยายามรักษาอดีต และการสร้างอนาคต ซึ่งทิศทางของจินตนาการนี้ยังส่งผลต่อเมืองกรุงเก่าอย่างรุนแรงจนถึงปัจจุบัน ผ่านแผนแม่บทโครงการหลายโครงการที่ทำให้เมืองพระนครศรีอยุธยาถูกจัดแบ่งพื้นที่ออกตามแผนงานต่าง ๆ จนกระทั่งส่วนหนึ่งของเมืองถูกพัฒนาขึ้นในชื่อ “อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา” ในที่สุด

ในสมัยหลังที่พื้นที่เกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาเต็มไปด้วยแผนพัฒนาฉบับต่าง ๆ แต่ทว่าการดำเนินงานนั้นกลับสะท้อนออกมาในสองลักษณะ คือ การขุดค้นทางโบราณคดีในโบราณสถานที่เป็นศาสนสถานเดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่สามารถจัดกลุ่มและกำหนดอายุตามแบบแผนการลำดับยุคสมัยในสกุลตำราฐานภาพได้เท่านั้น อันเป็นจุดเด่นที่สำคัญของการเรียนการสอนในคณะ

โบราณคดี กระบวนการทั้งสองอย่าง เข้ากันได้ดีกับ “จินตนาการ” ถึงความรุ่งเรืองของชาติไทย โบราณสมัยกรุงศรีอยุธยา ทำให้สถาปัตยกรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาถูกให้ความสำคัญในแผนแม่บทต่าง ๆ เป็นอย่างมาก

ในขณะเดียวกันการเน้นความสำคัญของสถาปัตยกรรมในสมัยกรุงศรีอยุธยาเช่นนี้ ทำให้สถาปัตยกรรมในช่วงสมัยมณฑลกรุงเก่าถูกหลงลืมไปจากกรมศิลปากรและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องที่มีหน้าที่ในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา เนื่องจากสถาปัตยกรรมในสมัยมณฑลกรุงเก่าเข้ากันไม่ได้กับกรุงศรีอยุธยาในจินตนาการ และมีลักษณะที่อยู่นอกเหนือขอบเขตของสิ่งที่มีการเรียนการสอนในคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

รายการอ้างอิง

- Benedict.R O'G.Anderson. **Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism**. London: verso, 2016.
- . "Studies of the Thai State: The State of Thai Studies." In **Exploration and Irony in Studies of Siam over Forty Years (Studies on Southeast Asia)**. Ithaca,New york: Cornell University, 2014.
- Lysa, Hong. **Thailand in the Ninetenth Century : Evolution of the Economy and Society**. Singapore: institute of Southeast Asian studies, 1984.
- Maurizio Peleggi. "Excavating Southeast Asia's Prehistory in the Cold War: American Archaeology in Neocolonial Thailand ". **Journal of Social Archaeology** 16,1 (2015).
- Paitoon Sayswang, and Somsak Tambunlertchai. *An Economic History of the Chao Phya Delta, 1850-1890 / by Paitoon Sayswang*. **Employment Effects of Small and Medium-Scale Industries in Thailand**. Bangkok: Thammasat University, Faculty of Economics, 1978.
- Pornpun Futrakul. **The Environmental History of Pre-Modern Provincial Towns in Siam to 1910**. Ithaca N.Y. : Cornell University, 1989.
- Victor Lieberman. **Strange Parallels : Southeast Asia in Global Context, C.800-1830 V.1** Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- 84 ปี กรมทางหลวง : ที่ระลึกในงานฉลองวันคล้ายวันสถาปนากรมทางหลวง 1 เมษายน 2539**. กรุงเทพฯ: ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์, 2539.
- เกื้อกุล ยืนยงนันต์. **ความเปลี่ยนแปลงภายในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 2438-2500**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.
- เดช บุญนาค. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ.2435-2458 : กระทรวงมหาดไทย สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**. กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2556.
- เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว. **เปิดแผนที่ล้านนา**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2559.
- เพ็ญพรรณ เจริญพร. "เรื่องเก่าที่ต้องเล่าต่อ : พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย." **หน้าจั่ว** 11 (กันยายน-ธันวาคม 2557).
- เรื่องกรุงเก่า**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2561.
- "เรื่องการสร้างพระราชวังที่ป้อมเพชรกรุงเก่า." ใน **ร.6 ม.7/6, สำนักหอจดหมายเหตุ, 26 ม.ค. - 20 มี.ค.2459**.
- เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง นับเป็นประชุมพงศาวดารฉบับที่ 25**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468.
- "เอกสารกระทรวงการคลัง เรื่อง การจัดการราชการกระทรวงการคลัง พระราชบัญญัติหอรัษฎากรพิพัฒน์." ใน **ร.5 ค.1/5 สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2416**.
- "เอกสารกระทรวงการคลัง เรื่อง รายงานการประชุมเสนาบดีสภา 22 ธันวาคม ร.ศ.129." ใน **ร.6 ค.12.3/2 สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 22 ธันวาคม พ.ศ.2454**.

- "เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เรื่อง เงินค่ายาค่างพระยาไกรวิชิต 5 เดือน." ใน **ร5 ศธ. 8.1ก2** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ., 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2435 – 16 สิงหาคม พ.ศ. 2436.
- "เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ เรื่อง พระราชหัตเลขาถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย". ใน **ก.ส.1/2** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1 กันยายน ร.ศ. 118.
- "เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กรมชุมมรุพงษ์ศิริพิพัฒน์ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ". ใน **กส.6/2216** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 21 มิถุนายน ร.ศ.120.
- "เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงประกาศห้ามไม่ให้เก็บเงินภาษีอากรแก่ราษฎร เมื่อ 1 เมษายน ร.ศ.111." ใน **ม.62.2/34** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1 เมษายน พ.ศ.2435.
- "เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง สร้างโรงพยาบาลปัญจมาธิราชอุทิศเมืองกรุงเทพฯ." ใน **ม 12.3/3**, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 17 ธันวาคม พ.ศ 2455 – 21 มกราคม พ.ศ. 2455.
- "เอกสารกระทรวงมหาดไทย มณฑลกรุงเทพฯ ". ใน **ม.40/2**, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 5 มี.ค. 117 – 7 เม.ศ. 124.
- "เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ 5 (ชื่อหัวเอกสารหาย)." ใน **ร 5 ม58/33** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.
- "เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ประวัติศาสตร์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ". ใน **(4) ศธ 2.4.1/53** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 15 พ.ศ. 2521.
- "เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง รายงานการเปิด ร.ร. จอมสุรางค์อุปถัมภ์ จ.อยุธยา ". ใน **ศธ.51.1/35**, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 3 กรกฎาคม - 29 สิงหาคม 2462.
- "เอกสารรัชกาลที่ ร.5 กระทรวงเกษตรธิการ รายงานข้าหลวงเกษตร ร.ศ.120." ใน **กษ.4.2/3** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 120.
- "เอกสารรัชกาลที่ ร.5 กระทรวงเกษตรธิการ รายงานข้าหลวงเกษตรจัดการที่ดิน." ใน **กษ. 4.2 /2**, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 121.
- "เอกสารราชเลขาธิการ เรื่อง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงฯ 21 พฤศจิกายน ร.ศ.121 ". ใน **ร.5 ม. 49/93**, สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 21 พฤศจิกายน พ.ศ.2445.
- "แจ้งความกรมศิลปากร เรื่อง กำหนดจำนวนโบราณวัตถุสถานสำหรับชาติ." ใน **ราชกิจจานุเบกษา** 18 มีนาคม 2483.
- "แจ้งความกระทรวงเกษตรธิการ." ใน **ราชกิจจานุเบกษา** หน้า 275, วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2446.
- แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 3 เล่มที่ 2 เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2512.** พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2512.
- แผนแม่บทโครงการอนุรักษ์และพัฒนาานครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533.
- โตม ไกรปกรณ์. "คู่มือหลวงและเวียงแก้วของเจ้าเชียงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5." **หน้าจั่ว** 10 (กันยายน-สิงหาคม 2556-2557).
- ไพฑูริย์ มีกุล. **การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรตติ้ง, 2517.
- กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า. **เสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ 5.** กรุงเทพฯ: ไทยร่มเกล้า, 2529.
- . "ลักษณะการปกครองของประเทศสยามแต่โบราณ." ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์.** กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2534.
- กรมศิลปากร. **โครงการปรับปรุงแผนแม่บทนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา.** กรุงเทพฯ: เอ็น เอส พี, 2537.

- กรรณิการ์ สุธีรัตนภิรมย์. **พัฒนาการแนวคิดและวิธีการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย** วิทยานิพนธ์ศิลป
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.
- กอบแก้ว สุวรรณทัศน์-เพ็ญ. "การศึกษาประวัติศาสตร์ของสกุลดำรงราชานุภาพ." ใน **ประวัติศาสตร์และนัก
ประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สารสิน, 2519.
- "การเปิดทางรถไฟนครราชสีมา ระหว่างกรุงเทพฯกับกรุงเทพฯ แลเปิดที่ว่าการข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเทพฯ." ใน
เรื่องการรถไฟไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมรถไฟ, 2484.
- การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระปิยะมหาราช**
กรุงเทพฯ: กระทรวงยุติธรรม, 2521.
- ขจรจบ กุสุมาวาลี. การจัดการ "พื้นที่ประวัติศาสตร์" จากกรณีศึกษาบริเวณวิหารพระมงคลบพิตร จ.
พระนครศรีอยุธยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (เอกสารอัดสำเนา), 2542.
- คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์**. พระ
นคร: คลังวิทยา, 2515.
- จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร: กรุงเทพฯ, 2526.
- จดหมายเหตุพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก ร.ศ. ๑๒๖, ๑๒๗**. กรุงเทพฯ: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2527.
- "จารึกที่วิหารน้อยวัดหน้าพระเมรุ." ใน **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 6 ตอนที่ 1** กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2517.
- จิตตวดี จิตรพงศ์. "ความสะอาดของพระนคร: การเมืองเรื่องวิถีปลงศพในสมัยรัชกาลที่ห้า." **หน้าจั่ว** 10 (2558).
- จิรพร วิทยาคัดดีพันธุ์. "นโยบายวัฒนธรรมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม." ใน **บันทึกการสัมมนาจอมพล ป. พิบูล
สงครามกับการเมืองไทยสมัยใหม่**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540.
- จุฬารักษ์ ดำริห์กุล. นครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา**. กรุงเทพฯ: ชุรสภา, 2536.
- ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "วิวัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์ไทยจากเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ถึงพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรม
พระยาดำรงราชานุภาพ ศึกษาเปรียบเทียบ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2." **ศิลปากร** 16,
no. 4 (พฤศจิกายน 2515).
- ชวลีย์ ณ ถลาง. **ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2541.
- ซัชชัย คุ่มทวีพร. **สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่ : การวิเคราะห์เชิง
ปรัชญา**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.
- ชัยยา โพธิ์แดง. **การออกโฉนดที่ดินเมืองกรุงเก่าระหว่าง พ.ศ. 2444-2453** วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต:
มหาวิทยาลัยศิลปากร 2528.
- ชาติรี ประกิดนทการ. **การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม**. กรุงเทพฯ: มติ
ชน, 2550.
- ฐานพงศ์ ลือขจรชัย. **เสียดินแดนมลายู ประวัติศาสตร์ชาติฉบับ Plot Twist**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2562.
- . "ชาติไทยของสยามเหนือชาวปัตตานีมลายูในศตวรรษที่ 19." **วารสารศิลปศาสตร์** 18,2 (กรกฎาคม -
ธันวาคม 2561).

ณัฐพล ใจจริง. **ขอฝันใฝ่ในฝันอันเหลือเชื่อ : ความเคลื่อนไหวของขบวนการปฏิรูปกษัตริย์สยาม (พ.ศ.2475-2500)**. นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2556.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. **พระประวัติและงานสำคัญของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคต้น)**. กรุงเทพฯ: กรุงเทพฯ, 2514.

ตำนานพระพุทธบาท นิราศพระบาท และคู่มือวรรณคดีสัจจราษฎร์พระพุทธบาท. พระนคร: กรมศิลปากร, 2507.

ทศพร ศรีสมาน. **นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จันทรเกษม**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545.

ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. **การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2561.

ธงชัย วินิจจะกุล. **กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ**. กรุงเทพฯ: คบไฟ : อ่าน, 2556.

———. **คนไทย/คนอื่น ว่าด้วยคนอื่นของความเป็นไทย**. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน, 2560.

ธำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. "อยุธยา เมืองเก่าของเราแต่ก่อน" กับ คณะราษฎร 2475." **หนังสือพิมพ์มติชน**, 20 กรกฎาคม 2560.

ธีรพัฒน์ พูลทอง. "วาทกรรมอำมหิตของสยามในลิลิตพยุหยา." **วารสารมนุษยศาสตร์** 22,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2558).

นवलเพ็ญ ภาณุรัตน์. "การจัดการปกครองมณฑลกรุงเก่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2438-2453)". ใน **มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ** กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524.

นิตติ กสิโกศล. **การเก็บค่านาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2482**. มหาวิทยาลัยศิลปากร: วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้, 2525.

นิตติ เอียวศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2561.

———. "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา." ใน **ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์** นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2555.

———. **ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์**. นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, 2555.

———. **ว่างแผ่นดิน : ประวัติศาสตร์เปรียบเทียบ"กรุงแตก"ในสามราชอาณาจักร**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2562.

———. "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กับอาร์โนลด์ ทอยน์บี." **สังคมศาสตร์ปริทัศน์** 7, no. 1 (มิถุนายน-สิงหาคม 2512).

นิราศภูเขาทองของสุนทรภู่. พระนคร: กรมศิลปากร, 2498.

นิราศวัดเจ้าฟ้า. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล, 2505.

ปฐมฤกษ์ เกตุทัต. "พัฒนาการของโบราณคดีในประเทศไทย." ใน **เอกสารการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง สถานภาพของความรู้ด้านโบราณคดีของประเทศไทย ใน 15 ปีที่ผ่านมา** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2538.

"ประกาศกรมศิลปากร เรื่อง กำหนดเขตที่ดินโบราณสถาน." ใน **ราชกิจจานุเบกษา** หน้า 2149, วันที่ 17 สิงหาคม 2519.

"ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง ระบบหมายเลขทางหลวงแผ่นดินและทางหลวงจังหวัด พ.ศ. 2511." **ราชกิจจานุเบกษา**

นุเบกษา 85, 60ง (วันที่ 2 กรกฎาคม 2511): 1877.

ประภิตนทการ, ชาตรี. "กำเนิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผ่าน "จินตกรรมรัฐสยามทางศิลปะ". **ฟ้าเดียวกัน** 17,2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2562).

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2408-2411. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2504.

ประทีป เพ็งตะโก. **วัดใหม่ไชยวิจิตรและฉนวนน้ำท่าवासกรี.** พระนครศรีอยุธยา: สำนักงานโครงการนครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา และโครงการพิทักษ์โบราณสถานสำคัญทั่วโลก, 2539.

ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2507.

ประวัติสำนักศิลปากรที่ ๓ พระนครศรีอยุธยา ฉบับสังเขป. พระนครศรีอยุธยา (เอกสารอัดสำเนา), 2555.

ปิ่นรส รักษา. "สถาปัตยกรรมสมัยใหม่ในเมืองลพบุรี." **หน้าจั่ว** 32 (มกราคม-ธันวาคม 2560).

ปาลเลกัวซ์ ฌัก-บ็อดิสต์. **เล่าเรื่องเมืองไทย.** Translated by สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2506.

ปुरुณ ชัยสุวรรณ, วันดี พินิจวรสิน, อรศิริ ปาณินท์. "การแปรเปลี่ยนลักษณะกลุ่มบ้านของชุมชนสะเทินน้ำสะเทินบก ในที่ราบลุ่มเจ้าพระยา." **หน้าจั่ว** 30 (มกราคม - ธันวาคม 2559).

ผาสุก พงษ์ไพจิตร. "เศรษฐกิจกรุงเทพฯ : สังคมอุตสาหกรรม." ใน **ประวัติศาสตร์ ศาสนา วัฒนธรรม และการศึกษา : รวมบทความไทยศึกษาเพื่อระลึกถึงศาสตราจารย์ อิมิโย โยเนะโอะ.** กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2556.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์. **เรื่องเปิดพระรูป เล็กเซอร์กกฎหมายที่ดินและกฎหมายฝัวเมีย.** พระนคร: โรงพิมพ์จันทน์หว้า, 2502.

"พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาราชสัมภารากร เดือน 8 จ.ศ.1245." ใน **ร.5 ม.1.1 ก8,** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เดือนสิงหาคม พ.ศ.2426.

พระยาโบราณราชธานินทร์. **ตำนานกรุงเทพฯ.** โรงพิมพ์พิมพ์มกุฎราชวิทยาลัย: พระนคร, 2503.

พระราชบัญญัติโบราณสถานโบราณวัตถุศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติโบราณสถานโบราณวัตถุศิลปวัตถุและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535. 2535. (เอกสารอัดสำเนา)

"พระราชบัญญัติสุขาภิบาลเมืองกรุงเทพฯ." ใน **ราชกิจจานุเบกษา.33,61.2459.**

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

พัทธ์ แต่งพันธ์. **การพัฒนาชุมชนเมืองกับการอนุรักษ์โบราณสถานในเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยาและปริมณฑล พ.ศ. 2482 – 2544.** บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิ ทยาลัยศรีนครินทรวิโรจน์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย, 2555.

พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์. **วัด-วัง ในพระราชประสงค์พระจอมเกล้าฯ.** กรุงเทพฯ: มติชน, 2560.

"มณฑลกรุงเทพฯ." เอกสารกระทรวงมหาดไทย เรื่อง ใน **ม.40/2** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.5 มี.ค. 117 – 7 ม.ย.

124

มหาราชวงษ์พงษาวดารพม่า. กรุงเทพฯ: บริษัท ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006), 2562.

"ย้ายโรงเรียนตัวอย่างมณฑลกรุงเทพฯ มาตั้งที่โรงเรียนฝึกหัดครู." ใน **ศธ.51.1/16,** สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 9

กรกฎาคม – 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2450.

ระยัยศรี กาญจนวงษ์ และ บุษงา วัฒนะ. "การจัดการศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯ". ใน **การจัดการศึกษาในมณฑลกรุงเทพฯ** พระนครศรีอยุธยา: สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, 2541.

ราชอาณาจักรสยาม ณ พระราชวังพงแตงโนล คณะราชทูตสยาม 27 มิถุนายน ค.ศ.1861. กรุงเทพฯ: สยามเรนของส์.

รายงานฉบับสมบูรณ์แผนแม่บทระยะที่ 2 ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2553 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา. มหาวิทยาลัยศิลปากร: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, 2553.

รำไพพรรณ อุดมไพจิตรกุล. **การแสวงหารายได้ของแผ่นดินภายในราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2398-2458** มหาวิทยาลัยศิลปากร: วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต 2526.

วรชาติ มีชูบท. **ภาพล้อฝีพระหัตถ์ในรัชกาลที่ 6.** กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2555.

วรรณศิริ เดชะคุปต์. **เจ้าคุณกรุง : สมุดภาพพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์).** กรุงเทพฯ: โชคชัยการพิมพ์ แอนด์ กราฟฟิค, 2554.

———. **กรุงเทพฯ เล่าเรื่อง.** กรุงเทพฯ: มติชน, 2554.

วรภรณ์ จิวชัยศักดิ์. **นโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : รายงานผลการวิจัย.** จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย: กรุงเทพฯ, 2544.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. **พรรณานุกรมสถานพระนครศรีอยุธยาเอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์).** นนทบุรี: อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์, 2551.

วิวัฒนาการการออกโฉนดที่ดินและงานทะเบียนที่ดิน. กรุงเทพฯ: กรมที่ดิน, 2543.

วุฒิชัย มูลศิลป์, และ สมโชค อ่องสกุล. **มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ** กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2524.

ศุภสุดา ปรีเปรมใจ. **การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา พ.ศ.2483-2534.** บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร: ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, 2557.

สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา. **พระพุทเจ้าหลวงกับชาวกรุงเทพฯ.** พระนครศรีอยุธยา: สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, 2541.

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. **สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 3.** กรุงเทพฯ: คุรสภา, 2499.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. **เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2511.

———. **จดหมายเหตุระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง ใน ร.ศ.117, 119.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ข่าวทหารอากาศ, 2515.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, และ พระยาราชเสนา. **เทศาภิบาล.** กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

สมชาติ จิงสิริอารักษ์. **สถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในสยามสมัยรัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2480.** กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.

สุเจน กรรพฤทธิ์. **รุกตะวันออก : ความสัมพันธ์ "สยาม-เวียดนาม" ก่อนอานามสยามยุทธ.** กรุงเทพฯ: มติชน, 2562.

สุเทพ สุนทรเกาส์. **มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์ : รวมความเรียงว่าด้วยการประยุกต์ใช้แนวความคิด และทฤษฎีทางมานุษยวิทยาในการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2548.

- สุภัทรดิศ ดิศกุล. "ข้อเท็จจริง : พระเจดีย์ศรีสุริโยทัย." ศิลปวัฒนธรรม 22,10 (สิงหาคม 2544): 32-33.
- สุมาลี บำรุงสุข. การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2416-2453). วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- สุวิทย์ ชีรสาคัด. รายงานการวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึง สมัยรัชกาลที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2525.
- อานนท์ เรื่องเทศ, รายงานการขุดแต่งโบราณสถานและการขุดค้นทางโบราณคดี วัดขมิ้น ตำบลหัวรอ อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.โครงการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา, 2544.
- อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา กับคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ฉบับชำระครั้งที่ 2 และ ภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา. นนทบุรี: ต้นฉบับ, 2550.
- อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายชาญชัย ณ ป้อมเพ็ชร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2515. กรุงเทพฯ, 2515.
- อรศิริ ปาณินท์. เรือนพินถิ่นละแวกเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.
- อรศิริ ปาณินท์ และคณะ. รายงานฉบับสมบูรณ์แผนแม่บทระยะที่ 2 ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2553 โครงการการอนุรักษ์และพัฒนานครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2553.
- อัญชลี สุสายัณห์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. ทวนคลื่นความคิด กิ่งศตวรรษไทยศึกษา. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.
- อจิโร คากิซากิ. ย้อนรอยรถไฟไทย : สืบสานและต่อยอด. กรุงเทพฯ: สถาบันการขนส่ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2562.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	ชินดนัย ไม้เกตุ
วัน เดือน ปี เกิด	3 พฤษภาคม 2535
สถานที่เกิด	จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
วุฒิการศึกษา	มหาวิทยาลัยศิลปากร
ที่อยู่ปัจจุบัน	บ้านเลขที่ 16 หมู่ที่ 4 นครหลวง อำเภอ นครหลวง พระนครศรีอยุธยา 13260
ผลงานตีพิมพ์	-
รางวัลที่ได้รับ	-

